

Vasile Dobrescu

**ELITA ROMÂNEASCĂ ÎN
LUMEA SATULUI
TRANSILVAN
1867 - 1918**

Editura Universității „Petru Maior” din Târgu-Mureș

1996

Referent științific:

dr. **Grigore Ploșteanu**, cercetător științific principal I,
director al Institutului de Cercetări Socio-Umane, Târgu-Mureș

Consilier editorial: **Vasile Gătina**

Tehnoredactare computerizată: Lucian Horhat, Radu N. Șincan

Scanarea și tehnoredactarea pentru versiunea digitală: Alexandru Tcaciuc

Corectura: Alina Dorina Fokt

I.S.B.N.: 973-97149-0-0

Copyright © Editura Universității „Petru Maior” din Târgu-Mureș

Vasile Dobrescu

**ELITA ROMÂNEASCĂ ÎN
LUMEA SATULUI
TRANSILVAN
1867 – 1918**

Cuvânt înainte

Autorul acestei cărți domnul conf., univ. dr. Vasile Dobrescu, este un specialist cunoscut și apreciat mai ales pentru contribuțiile sale la cunoașterea vieții social-economice românești din Transilvania în epoca modernă.

Domeniile sale de cercetare implică o riguroasă specializare și, în același timp, presupun o pregătire multidisciplinară, singura în măsură să permită surprinderea, înțelegerea și relevarea unor fenomene și procese complexe, parte a unui trecut ce se cere a fi chestionat în integralitatea sa, dintr-o perspectivă ce aparține deopotrivă istoriei, economiei, sociologiei și politologiei.

Istoricul ne oleră acum rezultatele unei temeinice și minuțioase anchete privind atitudinea elitei românești din Transilvania față de problematica agrară. O chestiune de însemnătate incontestabilă și de un real interes, prin faptul că majoritatea preponderentă a populației românești (cca. 85%) era ocupată la sfârșitul sec XIX în agricultură. Așadar a chiar problemei vitale a românilor din interiorul arcului carpatic, de progresul economic al țăranimii românești transilvănene depinzând și succesul mișcării politice, de emancipare de regimul dualist care le-a fost impus în 1867.

Se remarcă, de astfel, de la început, faptul că autorul, care vine dinspre istoria politică, a mișcării naționale, explică, cu deplin temei, sorgintea și legitimarea preocupărilor burgheziei și intelectualității românești față de acest domeniu esențial al vieții materiale nu numai prin realitățile economice presante, ci și pe temeiul ideologiei la baza căreia se află ideea națională.

Ca și în viziunea unuia din marii economiști ai secolului trecut, Friedrich List, a cărei operă a fost receptată în întreg spațiul sud-est european, pentru această elită, ridicată din mijlocul poporului român, economicul era un mijloc în slujba vieții națiunii. Liberalismul ei politic și lupta împotriva apăsării se îmbina cu nevoia de apărare, consolidare și dezvoltare a organismului economic național.

Nu ne-am propus, desigur, și nici nu este menirea acestor rânduri de a rezuma bogatul conținut ideatic și documentar al unei lucrări de competent și onest travaliu, ci doar de a atenționa asupra unora dintre problemele abordate și a aprecierilor autorului și a aprecierilor autorului, și a releva meritele ei incontestabile.

Potrivit obiectului demersului său, a necesităților înțelegerii și fixării raporturilor și însemnătății preocupărilor fruntașilor transilvăneni legate de viața economică a țăranimii și a acoperirii întregii arii de manifestare a acestora, domnul conf. univ. dr. Vasile Dobrescu și-a structurat lucrarea în patru capitole, vizând problematica agrară în activitatea social-politică a elitei românești din Transilvania;

orientări teoretice și practice în domeniul agrar; cooperăția agrară și evoluția acestora la românii transilvăneni și rolul băncilor în consolidarea proprietății agrare a burgheziei românești.

Am atenționa, mai întâi, asupra pertinentelor considerații privind structura elitei românești (identificată cu burghezia și intelectualitatea), originile și diversitatea ei socio-economică și profesională. Pe temeiul datelor statistice, autorul este îndreptățit să afirme, că, în perioada 1867-1918 o creștere numerică și valorică, predominante fiind în cadrul acesteia grupările mijlocii și mici, ceea ce a imprimat, în general activității sale o orientare democratică.

În sfera ei de interese și preocupări, alături de revendicările politice și culturale, dezideratele economice au ocupat un loc major, iar problematica agrară, asupra căreia se concentrază studiul minuțios al autorului este - așa cum o evidențiază întreaga lucrare - o prezență permanentă în presă, în activitatea petiționar- memorialistă, în cea parlamentară și în însăși programul Partidului Național Român. Stăruință explicabilă, datele și informațiile la care apelează autorul probând sugestii că deși iobăgia fusese desființată, datorită lipsei de pământ, a fiscalității care greva asupra proprietății agrare, a unor procese negative accentuate de pătrunderea capitalismului etc, chestiunea țărănească era departe de a fi soluționată. Au dovedit-o și răscoalele de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX. Pe acest fundal, se înscrie ecoul puternic și prelungit al mării răscoale țărănești din 1907 din vechea Românie. Realitatea însăși desemna drept cea mai potrivită și eficientă modalitate de rezolvare a principalei probleme din economia și societatea transilvăneană, redistribuirea mării proprietăți funciare.

Convinsă că bunăstarea materială era fundamentul pe care se putea întemeia viitorul românilor, mai ales al celor „din regatul ungar”, intelectualitatea și burghezia românească a manifestat, așadar, un stăruitor interes pentru dezvoltarea economiei naționale, pentru crearea unei economii prospere, orientându-se, în primul rând, spre domeniul agrar. S-a născut, astfel, în continuitatea scrierilor de popularizare iluministe și a publicisticii pașoptiste, o bogată literatură economică agrotehnică. Caracteristica principală îi este conferită de conținutul ei preponderent practic, iar sursele sale se regăsesc în gândirea economică europeană, ce includea rezultate ale științei și experienței agricole din țările avansate. Totodată - remarcă autorul - autorii transilvăneni au receptat și fructificat elemente ale gândirii economice din România. Pe un plan mai larg, este relevant faptul că un economist ca Vasile C. Osvadă, aștepta de la strângerea legăturilor economice interromânești chiar „izbăvirea neamului”.

Orientată cu precădere spre domeniul în care era angrenat poporul român în majoritatea sa covârșitoare, literatura economică și-a propus ca obiectiv esențial, modernizarea agriculturii practicate de țărani și a gospodăriei țărănești. Bogăția și calitatea ei l-au determinat încă pe G. Zane să se refere la o adevărată „școală de gândire agrară românească” Această literatură n-a neglijat însă nici celelalte domenii ale vieții economice; comerțul, finanțele, industria, etc.

Un rol important în acțiunea de propagandă economică și modernizarea economiei agrare - pus în lumină în dimensiunile sale reale - l-a avut ASTRA care a urmărit, prin cele mai adecvate și diverse mijloace, dezvoltarea în ansamblu a economiei naționale. Ne reține în mod deosebit atenția, că, cu un secol în urmă, Asociațiunea s-a străduit să-și fundamenteze hotărârile și proiectele pe prealabile investigații socio-economice și de altă natură, pentru a le fundamenta riguros în funcție de condițiile și posibilitățile concrete. La fel, pentru a asigura succesul acțiunii cooperatiste, a fost studiată experiența stimulatoare a naționalităților conlocuitoare și eficiența unor programe din țările vecine.

Sub aspectul conținutului informativ și această parte a lucrării se distinge prin abundența materialului arhivistice și de presă depistat și valorificat, care îi permite autorului să înfățișeze propaganda social-economică desfășurată de ASTRA în toate detaliile și realizările ei semnificative.

Acordând un spațiu însemnat în economia cărții cooperației agrare, istoricul dezvăluie toate motivațiile mișcării cooperatiste inițiată și promovată de burghezie și intelectualitate, decelând o doctrină cooperatistă românească transilvăneană, născută din aplicarea modelelor europene la realitățile social-economice și trebuințele românilor din Transilvania; înfățișează apoi căile de concretizare și formele pe care le-a cunoscut asociativismul și apreciază rezultatele, într-adevăr semnificative, ale cooperatismului în viața țăranimii transilvănene.

Un capitol substanțial al lucrării, dovedind în egală măsură solidul ei fundament documentar și capacitatea analitică a autorului, de a identifica, reconstitui și explica fenomene și procese social-economice complexe, dar și competența sa în chestiuni de tehnică financiară, îi constituie cei dedicat activității băncilor în domeniul agrar, rosturilor și consecințelor acestora în lumea satului transilvănean. Opiniile sale sunt echilibrate și conforme cu realitatea, datele statistice și referințele comparative asigurând temei și rigoare aprecierilor, ca în cazul transferului de proprietate rurală moșierească, pe calea cumpărării, în mâinile românilor.

Dezvăluind, în fond, evoluția, în pofida tuturor greutăților, a economiei și structurilor social-economice ale românilor ciscarpatini, a progreselor înregistrate de economia națională pe fundalul modernizării societății românești, cartea domnului conf. univ. dr. Vasile Dobrescu reprezintă o contribuție istoriografică valoroasă. Ea penetrează, pentru a ni-l apropia, într-un univers, poate mai puțin spectaculos, în care se mișcă însă factorii profunzi al istoriei transilvane, o istorie stimulată și dinamizată de elita națională de dinainte de primul război mondial, care oferă încă subiect de meditație și chiar sugestii.

Dr. Grigore Ploșteanu.

INTRODUCERE

Perioada de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, care coincide cu ultima fază a epocii moderne, a fost marcată în evoluția relațiilor social-economice din viața agrară a Transilvaniei, de repartizarea inechitabilă a proprietății funciare, menținerea marii proprietăți moșierești și de existența unor forme economice cu caracter încă semifeudal, pe fondul ascensiunii relațiilor lumii capitalului prin căi și modalități de manifestare diverse. În asemenea condiții structurile sociale ale mediului rural au resimțit influența evoluției capitalului din domeniile industrial, comercial, financiar, înregistrând, chiar dacă nu întotdeauna direct proporțional, avântul sau involuția economică din asemenea sectoare. Acestor fenomene li se adaugă efectele relațiilor politice instituite de regimul dualist austro-ungar, după 1867, cu vădit caracter conservator, restrictiv, pentru națiunile dominate, cu implicații la nivelul întregului sistem social global al societății transilvane.

Având în vedere posibilitățile mai largi de abordare a problematicii activității elitei românești în domeniul agrar în variante sau din puncte de vedere diferite, scopul introducerii noastre este mai mult metodologic, de sugerare a viitoarelor capitole, ale cuprinsului acesteia, precum și al orientării cititorului spre anumite obiective, apreciate, desigur, dintr-un unghi de vedere personal dar nu subiectiv, a fi cele mai adecvate pentru dezbaterăa temei alese.

Așa, s-a considerat necesar lărgirea cadrului cercetării temei sub raport temporal, pornind de la considerentul că fenomenele social-economice agrare, ca și cele ce vizau organizarea politică a elitei românești transilvănene, se coboară, în timp și își au originea în actele revoluției de la 1848 sau în manifestările politico-sociale din deceniile imediat ulterioare. Anii ce au urmat încheierii compromisului austro-ungar (1867) au accentuat și au cristalizat tendințele incipiente ale politicii aristocrației maghiare de dominație și asuprire, materializându-se în forme multiple și tot mai concrete, pentru a se extinde în toate sferele de activitate ale societății, fiind sesizate, mai grav și mai dureros, de națiunile nemaghiare și deci și de românii transilvăneni.

Pentru studierea analitică a fenomenelor cuprinse în subiectul temei tratate am fost determinați, să îmbinăm abordarea cronologică, cu cea tematică, dând prioritate ultimei modalități de prezentare și cercetare prin sublinierea principalelor direcții de acțiune, a rezultatelor și consecințelor activității elitei românești în

problema agrară. În acest mod s-a impus, firesc, succinta prezentare a evoluției sociale a burgheziei și intelectualității românești, a ideilor, concepțiilor și modalităților de manifestare ale gândirii economico-agrară și ale activității social-politice, precum și implicarea lor în dezvoltarea cooperăției ca mijloc de asanare a situației precare a țăranimii române și a agriculturii Transilvaniei, respectiv, de a prezenta activitatea băncilor românești în domeniul agrar, cu precădere, a transferurilor de proprietate, care au influențat profund structurile sociale ale țăranimii și burgheziei rurale.

În același timp, ne-am străduit, ca asemenea aspecte să fie încadrate ansamblului statusului social-economic și politic al Transilvaniei cuprinsă în Imperiul austro-ungar, remarcând năzuințele firești ale românilor transilvăneni de a se emancipa social și național, de a se afirma ca o etnie aparte din toate punctele de vedere, inclusiv sub raport economico-social solidar, în forme specifice, având ca scop final desăvârșirea unității statale.

În această conjunctură, evoluția elitei românești cunoaște determinări specifice din unghiul de vedere al structurării sale social-economice, ca și al orientării și poziției pe care o va adopta în activitatea economică și în conturarea programului său politic. Concurată puternic de elitele maghiară și germană, mai bine consolidate economic, adeseori sprijinite de către stat, în sectoarele vieții industriale și comerciale, elita economică românească, cu o proveniență general rurală, va fi obligată, să se orienteze spre domeniul agrar, fără a avea, o presupusă și predestinată predilecție sau atracție pentru acest domeniu al vieții economice. Așa se explică, de ce multe din modestele încercări și realizări în sectoarele comercial și industrial ale burgheziei românești nu s-au depărtat, prea mult, de sectorul agrar sau de cerințele curente ale populației rurale.

Evoluția structurii socio-profesionale a elitei românești, predominată de elementele provenite din mediul agrar, de cele intelectuale ridicate sau activând în mediul sătesc, deși principalii conducători politici ai acesteia se aflau în centrele urbane, a creat un fundament solid politicii sale economice, activităților spre problematica agrară pe care o cunoaște, analizează și de care se interesează într-o perspectivă programatică democratică. Cum, marea majoritate a populației românești era ocupată în agricultură, iar lumea satului era tensionată de repetatele mișcări sociale țărănești, problema agrară, devine prioritară în preocupările elitei românești, ocupând, după obiectivele politico-naționale și, în strânsă legătură cu acestea, un loc însemnat în activitatea și programul său politic. Atitudinea burgheziei și intelectualității române în raport cu problematica agrară cuprinde mai multe elemente care vizează relațiile social-politice, ideile și conținutul programului Partidului Național Român, dezbaterile susținute de reprezentanții acesteia în parlament, comentariile presei românești de profil social-economic referitoare la: politica agrară a guvernelor maghiare, mișcările și revoltele sociale, procesul de pauperizare a masei țărănești etc. Este adevărat că, din asemenea elemente de valoare și acțiune continuă, coordonată s-au încheiat și s-au conturat ideile și apoi, doctrina dezvoltării unei vieți economice naționale proprii a

românilor transilvăneni, în cadrul căreia, un rol deosebit trebuia să-i revină agriculturii.

Dar, ilustrarea completă și edificatoare a politicii elitei românești față de domeniul agrar a impus cuprinderea acțiunilor practice destinate răspândirii cunoștințelor agronomice și, în general economice, eforturile pentru un învățământ economic național, stabilirea unor forme cu caracter popular de pregătire sistematică, prin cursuri și prelegeri; inițiative susținute și concretizate, în cea mai mare parte, sub auspiciile prestigioasei societăți culturale naționale Astra. În acțiunile practice ale elitei economice românești în sectorul agrar au fost încadrate încercările și realizările teoretice și pragmatice, care au contribuit la organizarea economică de tip cooperatist a unor comunități sătești transilvănene. În sfârșit, dimensiunea atitudinii burgheziei și intelectualității românești față de raporturile social-agrare a impus prezentarea implicațiilor instituțiilor de credit financiare românești în creditarea elementelor burgheziei sătești sau a țărănimii și mai ales, reliefaarea aportului băncilor la procesul transferurilor de proprietate funciară de la moșierimea maghiară spre grupurile sociale ale satului românesc transilvan. În acest fel, implicațiile elitei românești sunt integrate preocupărilor și ansamblului activităților acesteia, având un rol deosebit în stimularea vieții economice naționale proprii, precum și a mișcării de emancipare națională a românilor transilvăneni.

Lucrarea încearcă să trateze sintetic, în baza investigațiilor istoriografiei mai vechi sau mai recente, a documentației din arhive, a majorității periodicelor de profil social-economic din epocă, complexa relație stabilită între elita românească cu lumea satului, prin prisma sublinierii intercondiționărilor factorilor social-economici și politici cu structura și evoluția „inteligenței românești”, în contextul, mai larg, al dezvoltării moderne a societății transilvănene, marcată, de regimul politic dualist, dar și de perspectiva împlinirii actului Unirii din 1918.

I. PROBLEMATICA AGRARĂ ÎN ACTIVITATEA SOCIAL-POLITICĂ A ELITEI ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA

Aprecierea și reliefaarea poziției și activității burgheziei și intelectualității românești transilvănene, în raport cu domeniul agrar, la sfârșitul epocii moderne presupune, în mod firesc, luarea în considerare a factorilor politici, social-economici și culturali pe care-i oferea statul austro-ungar românilor transilvăneni, precum și evidențierea evoluției și structurii social-economice a elitei române, ca una din grupările active ale societății transilvănene, integrată luptei de emancipare socială și politică, de autodeterminare și unitate națională a poporului român¹.

În climatul sinuoasei evoluții politice, de după 1848 și apoi, după instaurarea dualismului austro-ungar în 1867, se afirmă cu putere, idealul românilor transilvăneni de a le fi recunoscută individualitatea lor națională, egala îndreptățire de a participa și activa nestingherit în toate domeniile vieții publice, în concordanță cu rolul lor social-economic, cu drepturile ce izvorau din contribuțiile lor față de stat, vechimea istorică, proporția numerică etc, concomitent cu recunoașterea și sprijinirea dezvoltării lor economice din toate punctele de vedere. Reușita parțială, dar semnificativă, a activității politico-naționale din anii 1863-1864, prin dieta cu preponderență românească de la Sibiu², va impulsiona, în deceniile următoare, lupta românilor transilvăneni, ce se vor socoti, cu atât mai mult neîndreptățiți, de sistemul dualist impus lor și altor națiuni asuprite din imperiu fără nici un fel de consultare, cu cât, prin desființarea autonomiei Transilvaniei își vedeau anulate, deopotrivă, legislația, prin care se recunoștea existența politică a națiunii române, dreptul folosirii limbii naționale, egala îndreptățire a confesiunilor, ca și excluderea pe viitor, din viața politică a statului cu toate consecințele negative ce se întrevedeau din încheierea compromisului dualist³. În asemenea împrejurări

¹ Ștefan Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul său istoric*, București, 1925; *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, Editura Academiei, București, 1961, p. 135-144; 149-156; 197-199; 229-264; 277-299; 308-315; C. C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1967; Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, Vasile Netea *Lupta românilor în Transilvania pentru libertate națională (1848-1881)*, Editura Științifică, București, 1974; Idem, *Pe drumul unității naționale*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1975; Platon Gheorghe, *Istoria modernă a României*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1975; Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, vol. I-II, Editura Academiei, București, 1983, Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania, 1700-1868*, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1987 și vol. II (1868-1918), Editura Dacia, 1992; *Memorandul 1892-1894; Ideologie și acțiune românească*, Editura Progresul Românesc, București, 1992; *Istoria României. Pagini transilvane*, coordonator Acad. Dan Berindei, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1994.

² Simion Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1970.

³ A se vedea lucrările referitoare la consecințele actului dualist: *Destrămarea monarhiei austro-ungare, 1900-1918*, Editura Academiei, București, 1964; K. Hitchins, *The Romanians of Transylvania and the Ausgleich, 1865-1889*, în *RRH*, VII, 1968, nr. 2, p. 202-203; Șt. Pascu, C. Gollner, *Lutte des roumains de la monarchie des Habsburgs contre le dualisme*, în *RRH*, VII, 1968, nr. I, p. 39-55; *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865-1900)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1978.

defavorabile, elementele burgheziei și intelectualității românești transilvănene, revendicând autonomia politică și administrativă a Transilvaniei, concomitent cu recunoașterea și afirmarea neîngrădită a drepturilor naționale, pun bazele organizării rezistenței politice a națiunii române, formulează programul național antidualist cu ocazia întemeierii partidelor naționale din 1869 ale românilor din Banat și din Ungaria, precum și din Transilvania istorică, continuat și amplificat prin unirea acestora în 1881, și a constituirii Partidului Național Român al tuturor românilor din partea transilvană a Imperiului⁴. În condițiile îndepărtării din viața politică oficială, a impedimentelor, așezate în calea dezvoltării culturii și învățământului în limba maternă, a măsurilor de asuprire națională, frunțașii românilor transilvăneni se vor orienta, cu mai multă energie, spre făurirea unei vieți economice naționale proprii, socotită ca mijloc al revitalizării întregii mișcări politico-naționale - deși greutățile nu vor lipsi nici în această privință -, mobilizându-și forțele, stabilind de timpuriu planuri chibzuite și realist alcătuite⁵. În acest sens, existau antecedente valoroase, structural integrate idealurilor de afirmare a națiunii și a conștiinței naționale din epoca anterioară revoluției burghezo-democratice de la 1848⁶. În mod firesc, elita națională era interesată în făurirea unei vieți economice prospere, cunoscând valoarea și forța potențială a factorului material în asigurarea succesului activității politice și cultural-naționale, pe care o inițiasse și o conducea cu destul succes.

Frunțașii românilor transilvăneni sunt conștienți că îmbunătățirea stării materiale a propriului popor stimulează și contribuie decisiv la propășirea vieții culturale, crează o bază mai solidă și mai largă mișcării naționale, asigură condiții propice pentru o viață spirituală temeinică și bogată, oferă mai multe posibilități de reușită politicii naționale, de afirmare a drepturilor națiunii române, întrucât împlinirea obiectivelor economice, deși e suspectată și uneori împiedicată, rămâne totuși mai anevoie de controlat de către autoritățile dualiste extrem de susceptibile la orice manifestare politică a națiunilor asuprite. În această privință era unanim împărtășită ideea, expusă, printre alții, și de publicistul și economistul Vasile C. Osvadă, că: „vrând-nevrând acțiunile noastre economice nu pot fi decât în conglăsuire și în strânsă legătură cu acțiunile culturale și politice ale neamului nostru...”⁷. „În economie unde rezultatele mai mult sunt condiționate de munca, puterea și inteligența noastră - afirmarea ne este mai posibilă, decât bunăoară, în acțiuni de politică militantă unde cel din urmă solgăbirăiaș, cel mai brutal jandarm îți pune sulița în piept și te oprește locului.” În asemenea situație, „vrând-nevrând”... politica economică adecvată va fi „aceea întemeiată pe cea mai

⁴ Bujor Surdu, *Conferința națională de la Miercurea, 1869*, în A.I.I.C., VIII, 1965, p. 175-211; L. Maior, *Constituirea Partidului Național Român, Conferința din 12-14 mai, 1881*, în S.U.B.B., Series Historia, fasc. 1/1970, p. 91-107.

⁵ K. Hitchins, *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Editura Dacia, Cluj, 1976, p. 99.

⁶ Cornelia Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvăneană între 1786-1830*, în *Studii*, IX, 1966, nr. 1, p. 87-106; *Gândirea economică din Transilvania (1784-1918)*, Editura Academiei, București, 1981; Teodor Ionescu, *Ideii și orientări în publicistica românească la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX (1890-1918)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985.

⁷ *Românul*, III, nr. 176, din 15/28 august 1913, p. 1.

intransigentă luptă națională”⁸.

În primele rânduri ale acestei mișcări se va impune o întreagă pleiadă de fruntași români transilvăneni, grupați și orientați în politica economico-națională pe care și-o propuneau s-o dezvolte, nu după interese înguste, ci după soluțiile pe care le socoteau a fi cele mai adecvate reușitei cauzei naționale, în raport cu măsurile restrictive ale regimului dualist și în strânsă corelație cu posibilitățile economice destul de modeste ale românilor transilvăneni. Printre aceștia se numără cunoscuți fruntași ai luptei pentru drepturile naționale, conducători ai Partidului Național Român, unii dintre ei în dubla calitate de oameni politici, cunoscători și participanți activi la viața economică a Transilvaniei, precum: George Barițiu, Pavel Vasici, Visarion Roman, Partenie Cosma, Alexandru Mocioni, Eugen Brote, Ioan Rațiu, George Pop de Băsești, Vasile Goldiș, Aurel Vlad ș.a. De asemenea, se impun prin aportul lor substanțial un întreg colectiv de economiști, ingineri, tehnicieni specialiști din diverse domenii care se alătură promovării ideii unei economii naționale proprii, din rândul cărora, se remarcă prin contribuția teoretică și practică: Ștefan Pop, Nicolae Petra-Petrescu, Nicolae Cristea, Cornel Diaconovich, Romul Simu, Vasile C. Osvadă, Ioan Moța etc, uniți prin dorința propășirii materiale a poporului român, prin conținutul democratic, progresist al ideilor profesate și acțiunilor promovate.

Burghezia și intelectualitatea românească, convinse de însemnătatea puterii economice, a progresului social economic, ca factori fundamentali ai propășirii generale, erau confruntate cu situația nefavorabilă a vieții economice a poporului român în comparație cu baza economică net avantajoasă a claselor privilegiate dominante dualiste, a burgheziei și moșierimii maghiare și austriece, iar în cazul Transilvaniei și a burgheziei săsești. Mai mult, se vedeau puse în fața unor reglementări juridice, de către regimul dualist, de ordin social-economic, a căror menire era de a păstra și a lărgi eventual acest decalaj, de a acționa negativ, direct sau indirect, și prin sfera economicului, asupra afirmării mișcării naționale românești, a dezvoltării structurilor sale economice. Amintim printre acestea doar prevederile părtinitoare ale legilor agrare din 1871, 1873, 1880, 1894, 1896⁹, ale reglementărilor economico-agrare cu caracter vădit discriminatoriu, șovinist, din primele două decenii ale veacului XX, precum Legea Daranyi sau dispozițiile de interdicere a cumpărărilor de pământ de către români, prin ordonanța ministerială nr. 4000, din 1917. S-au impus prin caracterul lor reacționar legile „de colonizare” din 1894 și 1909 care urmăreau salvarea intereselor moșierimii scăpătate, promovând himera salvării „integrității” statului dualist printr-o falsă și artificială acțiune economică ale cărei rezultate au fost mai mult decât modeste pentru masele de coloniști ca și pentru inițiatori¹⁰. La acestea, se pot adăuga consecințele uniunii vamale austro-ungare, ca și ale războiului vamal cu România între anii 1886-1891, cu urmări dezastruoase asupra vieții economice a Transilvaniei ce au afectat,

⁸ *Ibidem*.

⁹ Iosif Kovács, *Desființarea relațiilor feudale din Transilvania*, Editura Dacia, Cluj, 1973, p. 134-181.

¹⁰ Ion L. Ciomac, *Despre stările agrare*, București, 1913.

deopotrivă interesele burgheziei românești ca și pe cele ale sașilor și secuilor¹¹. Consecințele acestor măsuri s-au repercutat puternic asupra fenomenului pauperizării categoriilor sociale ale țărănimii sărace și mijlocașe, majoritatea românești, obligate să sporească rândurile proletariatului agricol și industrial, să emigreze în străinătate în proporție directă cu manifestările stărilor de criză economică din anii 1899-1901, 1905-1907 și 1912-1913. Emigrările populației sărace au fost înlesnite de autoritățile imperiului, mai ales în cazul emigranților proveniți din rândul națiunilor nemaghiare, precum națiunea română. Astfel numai din zona Transilvaniei istorice, în perioada anilor 1899-1913 din cei 196.547 emigranți, 130.755 erau români, (66,5%) și doar 35.398 maghiari (18,3%) și 29.280 germani (14%)¹².

Înfruntând asemenea greutăți, fruntașii românilor transilvăneni își orientează activitatea spre îmbunătățirea situației economice a maselor, socotită ca „factorul cel mai puternic al prosperării fără de care toate luptele politice vor fi în van”¹³. În acest mod numai alcătuirea unui sistem economic puternic -, „piatra fundamentală pe care se așează și se zidește edificiul național”¹⁴ -, este socotit viabil pentru asigurarea existenței naționale, cu atât mai mult cu cât este împărtășită unanim părerea că „un popor redus la sapă de lemn nu poate fi liber, nu este apt pentru libertate”¹⁵. De aceea fruntașii românilor transilvăneni consideră că nu mai poate fi neglijat „terenul economiei naționale... fără de a păcătui contra celei întâie și mai scumpe dorințe a conservării proprii”¹⁶, a vitalității și scopurilor finale ale mișcării naționale. Situația determinată de starea economică precară a românilor, impunea, fără nici un echivoc, ca o necesitate stringentă, ca o datorie, implicarea susținută a fruntașilor transilvăneni, prin toate mijloacele disponibile, pentru propășirea economică, națională, folosind resursele și capacitățile proprii, ca „singurul antidot” împotriva atâtor nelegiuiri - cum afirma plastic G. Barițiu -, și cea mai eficientă cale prin care națiunea română își poate măsura forțele în sistemul politic discriminator „cu plutocrația”¹⁷.

Ideea luptei pentru progresul material al românilor transilvăneni trebuia să se împlinească prin organizarea vieții economice pe baze naționale, ținând cont de trăsăturile specifice ale evoluției poporului român, atât de cele de natură economico-socială, cât și de cele determinate de evoluția istorică, de gradul de cultură, de starea psihologico-temperamentală și evident, de posibilitățile reale de

¹¹ Ioan Moga, *Războiul vamal dintre Austro-Ungaria și România în lumina intereselor economice ale Transilvaniei*, București, 1936; Carol Göllner, *Consecințele convențiilor vamale dintre Austro-Ungaria și România asupra vieții economice a Transilvaniei (1875-1891)* în *Studii*, nr. 2, 1986, p. 317-336.

¹² În comitatele cu o majoritate românească procentele emigrărilor pe naționalități sporeau pentru populația română, cele mai mari fiind întâlnite în perioada anilor 1911-1913, în comitatele Sibiu, Târnava Mare, Târnava Mică, și Alba; vezi *Magyar Státistikai Közlemenyek*, vol. 67, Budapest, 1918, p. 22-25, din tabele; Ioan Bolovan, *Contribuții privind starea demografică a Transilvaniei în anii 1850-1910*, în *Istoria României. Pagini transilvane*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1994, p. 290-293.

¹³ Vasile Netea, *Noi contribuții la cunoașterea vieții și activității lui Visarion Român*, București, 1942, p. 48.

¹⁴ *Observatorul*, VIII, nr. 11 din 6/18 februarie 1885, p. 1.

¹⁵ *Observatorul*, VIII, nr. 11 din 6/18 februarie 1885, p. 1.

¹⁶ *Amicul poporului, Căldaru pe anul comun 1873*, XIII, 1873, p. 30.

¹⁷ Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 325.

înfăptuire a obiectivelor propuse¹⁸. Se considera că într-un asemenea cadru propice se pot aplica orice fel de inițiative practice, fără a izola corpul economic național, amplificându-i forța și capacitatea, prin folosirea la maximum a potențialului economic existent. „Fiecare neam își are trebuințele lui, își are calitățile lui speciale și prin urmare puterea și importanța fiecărui neam ca factor economic este deosebită”. Trebuia deci să li se ofere acestora „...cadrele trebuincioase pentru ca să se poată folosi de toată puterea lor economică, ca astfel să fie factori folositori neamului lor, patriei și prin aceasta omenirii întregi”¹⁹. În situația românilor transilvăneni cadrul politic propice, cerut în mod direct sau aluziv în această perioadă, era cel de recunoaștere a autonomiei Transilvaniei, al acordării drepturilor lor naționale, al facilitării prosperității economice, năzuind ca de pe această platformă să se pregătească și să se împlinească înfăptuirea deplinei unități naționale și statale românești.

Situația din agricultura Transilvaniei, deși ramura principală a vieții economice, oferea o imagine plină de contradicții din pricina nerezolvării complete a raporturilor agrare dintre moșieri și diversele categorii ale țăranimii, a persistenței rămășițelor de exploatare social-economică semifeudală, a legislației părtinitoare intereselor moșierești, cu mulțimea proceselor „urbariale”, cu disproporții flagrante în repartizarea proprietății agrare, pe clase și categorii sociale, dar și din punct de vedere național, fiind nedreptățite masele țăărănești românești care formau majoritatea absolută a proprietarilor cu gospodării pitice și mici de până la zece iugăre, în raport invers proporțional cu numărul populației românești majoritare²⁰. Dacă în ansamblu suprafețele de pământ deținute de populația românească în raport cu a celorlalte naționalități nu difereau mult, pe categorii de proprietate, ele arătau o inegalitate crescândă de la țăranii mijlocași și înstăriți spre proprietari burgheze și moșierești. Asemenea aspecte impuneau raporturile agrare ca o adevărată „problemă”, ca o chestiune de maximă urgență, a cărei gravitate era sesizată de contemporani. George Barițiu, ca cel mai pătrunzător analist al fenomenului agrar din epocă afirma cu nereținută indignare, după mai bine de trei decenii de la proclamarea și publicarea patentelor imperiale din 1853 și 1854, că: „noi nu cunoaștem nici o lege care să taie așa de afund în viața fizică și spirituală a propriului popor din această țară, precum este legea urbarială cu toate ramificațiile sale și cu toate consecințele sale, de care mai suferă zeci de mii de familii în multe privințe și țara întreagă...”²¹.

¹⁸ *Observatorul*, VI, nr. 64 din 14/25 august, 1883, p. 1; *Transilvania*, III, nr. 18 din 15 septembrie 1870, p. 213-214.

¹⁹ *Tovărășia*, VI, nr. 10 din 17 octombrie 1911, p. 1.

²⁰ Ștefan Pascu, C. C. Giurăscu, I. Kovács, I. L. Vajda, *Unele aspecte ale problemei agrare în monarhia austro-ungară la începutul secolului XX, în Destrămarea monarhiei austro-ungare*, Editura Academiei, București, 1964, p. 31-34.

²¹ George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, vol. III, Sibiu, 1891, p. 261.

1.1. Considerații asupra structurii sociale a elitei românești

Preocupările burgheziei și intelectualității românești privind impulsivitatea vieții economice naționale se aflau, în strânsă legătură, cu situația specifică în care se găsea majoritatea covârșitoare a populației românești (circa 85%) ocupată sau cu activități curente în agricultură²², însă oglindeau și propria evoluție și structura social-economică. Înfățișarea sumară a unor aspecte care privesc structura socială a burgheziei și intelectualității românești în epoca dualistă, problemă prea puțin sau tangențial studiată de istoriografia românească, ne dezvăluie câteva aspecte semnificative necesare înțelegerii resorturilor și motivațiilor acțiunilor acestei elite în viața economică ca și în cea politică, posibilitățile sale considerabile, în influențarea, definirea și conducerea mișcării naționale a românilor transilvăneni. Asemenea problematică a fost abordată, chiar dacă nu cu suficient discernământ, în epocă, în cadrul dezbaterilor, studiilor și analizei întreprinse asupra societății transilvănene de diferite personalități, la necesitatea dezvoltării și afirmării „clasei de mijloc”, căreia îi acordau un rol deosebit în viața națiunii în condițiile exercitării sistemului dualist. Evident, sub această denumire cvasi-generală s-au cuprins categorii sociale diverse²³, includerea sau eliminarea lor, din sfera noțiunii „clasei de mijloc”, fiind destul de oscilantă, în viziunea amintitelor personalități, în funcție de pregătirea economică, interesele sociale, conjunctura și dezbaterile politice din epocă. Astfel, Ieronim G. Barițiu, în 1879 într-un amplu studiu dedicat „stării sociale și economice a românilor din Transilvania” aprecia „clasa de mijloc a burgheziei” compusă din elementele proprietare ale unor întreprinderi industriale, manufacturiere, comerciale, deci cu precădere din mediul urban, slab reprezentate în structura burgheziei românești. Tocmai de aceea, insista asupra desfășurării unei ample acțiuni de ridicare economică și de cultivare spirituală a țăranimii ca premisă necesară și indispensabilă, într-o primă fază, pentru dezvoltarea burgheziei și intelectualității românești, desigur a elementelor sale rurale. „Cu atât mai mult noi trebuie să ne îngrijim de prosperarea țăranului nostru, cu cât dorim ca el să ne nască mai curând acel element a cărui lipsă o simțim atât de dureros și fără de care nu vom progresa. Și acel element este burghezia și intelectualitatea, a cărei existență este condiționată de aceea a țăranului. Pre cât timp însă nu vom avea țăranii inteligenți și avuți nu vom putea avea burghezie. Sărăcia și neștiința țăranului exclude dezvoltarea burgheziei”²⁴. Asemenea argumentație nu excludea dezvoltarea elementelor burgheziei industriale sau comerciale, împiedicate în evoluția lor, fie de lipsa unor „centre locale naționale”, fie din pricina concurenței economice a celorlalte burghezii ale naționalităților din Transilvania economicește mai puternice decât cea românească, dar și din pricina lipsei oricărei încurajări din partea statului. Mai cuprinzătoare, dar nu suficient de clară era concepția

²² Ștefan Pascu, C. C. Giurăscu, I. Kovács, I. L. Vajda, *Op.cit.*, p. 29-33; L. Boia, *România din Transilvania în perioada dualismului (1867-1918)*, în *Revista de istorie*, tom. 31, 1978, nr. 11, p. 1979.

²³ Toader Ionescu, *Cauzele înapoierii economice a vechii Transilvanii în scrierile unor gânditori progresiști*, în S.U.B.B., Series Oeconomica, 1968, p. 149.

²⁴ *Observatorul*, II, nr. 66 din 18/30 august 1879, p. 265.

economistului și publicistului Ioan Roman asupra clasei de mijloc, care socotea că „se compune din așa-numiții honoratorii, preoți, avocați, profesori, așa-numiții gentry, în fine din meseriași, fabricanți și comercianți...”²⁵.

Considerând-o ca un factor deosebit de însemnat în viața societății, autorul aprecia că „...această clasă de oameni e sufletul, e puterea unui popor, această clasă este întemeietorul și apărătorul libertății publice-naționale, aici e concentrat tot ce poate avea o națiune mai scump, mai prețios, e centrul foculariu al întregii vieți sociale”²⁶. Aproape identică era și părerea lui Ieronim G. Barițiu privind rolul și locul burgheziei în promovarea progresului social-economic și al emancipării naționale. „Pauperismul la românii din Transilvania va fi permanent până atunci până când nu vor avea o burghezie și o intelectualitate cât se poate de mare și puternică”, idee general împărtășită și de alți economiști ai vremii, întrucât elementele burgheziei românești se vor socoti complexate din punct de vedere al capacității economice în raport cu burgheziile celorlalte naționalități transilvănene pentru întreaga epocă dualistă.

Uneori noțiunea „clasei de mijloc” a fost folosită limitat, cu precădere privind caracterizarea elementelor burgheziei rurale și a proprietarilor fermieri cu peste 100 de iugere, dar nedepășind 200 de iugere, ceea ce exprima orientarea sau interesele economice a respectivilor economiști din mediul rural.

Cuprinderea și enumerarea diferitelor categorii sau profesii sociale precum cele ale intelectualității și meseriașilor în rândurile “clasei de mijloc”, a burgheziei naționale de către economiștii, publiciștii sau personalitățile politice ale românilor transilvăneni nu se datorau în principal unor confuzii de interpretare și evaluare a vieții social-economice și nici unor limite ale gândirii economice - deși se fac simțite și asemenea aspecte -, cât, o asemenea stare de lucruri oglindește, îndeosebi, procesul evolutiv al burgheziei românești, ale cărei rânduri sporesc cu elemente din categoriile sociale amintite, evocându-se astfel o situație aproape de realitate. Nu este mai puțin semnificativă întrepătrunderea activităților dintre categoriile sociale neburgheze, în primul rând ale intelectualității și cele ale burgheziei și nu arareori suprapunerea lor evidentă ca urmare a situației social-economice a unora sau altora din elementele sociale amintite. Sunt cunoscute multe cazuri din rândurile intelectualității românești, îndeosebi ale profesiunilor libere (avocați, medici) dar și ale funcționărimii, învățătorilor, profesorilor, care în calitatea lor de posesori ai unor proprietăți imobiliare funciare sau urbane apreciabile, se integrează mediului ambiant al burgheziei. De asemenea, o parte a intelectualității se ridică din rândurile clasei burgeze în formare, iar alta se afla apropiată prin condițiile materiale, dar mai ales prin împărtășirea concepțiilor social-economice și politice asemănătoare de elementele burgheziei. Spre exemplu componența socială a Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului ne releva o asemenea stare de lucruri, întrucât, din 715 membrii ai săi, Reuniunea avea numai 128 de țărani înstăriți, restul de 587 de membrii figurând ca preoți,

²⁵ *Idem*, VII, nr. 83 din 9/17 octombrie 1884, p. 1.

²⁶ *Ibidem*.

învățători, avocați, medici, funcționari²⁷, mulți dintre ei, firește, nu numai în calitate de susținători ai propagandei cooperatiste, ci mai ales în poziția de proprietari ai unor terenuri agricole ce le asigura o capacitate economică însemnată, pe lângă, veniturile exercitării profesiei lor, adeseori acestea, mai modeste decât cele obținute din veniturile arabile, asigurându-le astfel baza social-economică a existenței lor în rândurile burgheziei mici și mijlocii. La rândul lor, elementele burgheziei românești comerciale sau posesoare de manufacturi și modeste ateliere industriale au fost implicate în viața rurală nu numai prin procesul desfacerii mărfurilor oferite cu precădere locuitorilor satelor transilvănene, cât și prin faptul că, un număr însemnat dintre aceștia dețineau suprafețe apreciable de terenuri agricole sau proveneau chiar din rândurile burgheziei rurale. Marele comerciant Iuliu Vulcu din Orăștie reprezintă un exemplu elocvent, și nu unic în această privință, acesta fiind și proprietar al unei moșii de peste 100 de iugăre și una din cele mai cunoscute persoane din întreaga Transilvanie, care se ocupa cu operațiunile de parcelare a moșiilor²⁸. În categoria burgheziei și intelectualității intrau elemente conducătoare ale băncilor românești, marii acționari ai acestora, mulți în calitate lor dublă de conducători ai instituțiilor de credit și de proprietari funciari “mijlocii”, adevărați fermieri ai lumii satelor²⁹. Astfel, statisticile epocii și puținele lucrări de specialitate care se referă la structura socială a burgheziei reflectă compoziția eterogenă a acestei clase care cuprinde: comercianți, conducători și acționari de bănci, proprietari de manufacturi, meseriași înstăriți, proprietari de atelier, proprietari de pământ mijlocii și mari, burghezia sătească cu proprietăți între 25-100 de iugăre, liber profesioniști (medici, avocați, etc), elemente ale clerului, funcționari în administrație, profesori, învățători, ultimele din categoriile socio-profesionale și în dubla lor calitate de proprietari cu averi imobiliare aducătoare de venituri suplimentare³⁰.

Numeric și valoric burghezia română transilvăneană cunoaște în perioada anilor 1867-1918 o continuă ascendență, în ciuda impedimentelor ce-i stau împotrivă, de natură economică sau politică. O încercare de estimare, succintă, „a contingentului burghez românesc” a așa numitei “clase mijlocii” din care se recrutau elementele conducătoare ale mișcării naționale, culturale și politice, deși destul de dificilă, datorită lacunelor existente în statisticile oficiale, a lipsei unor date suficiente referitoare la toate categoriile sale sociale, a penuriei de informații privind posibilitățile materiale ale fiecărei păтури sociale componente, ne oferă, o imagine sintetică, ce merită a fi luată în considerație în analiza structurilor social-

²⁷ *Tribuna*, XI, nr. 4 din 15/18 ianuarie 1907, p. 9.

²⁸ Tokaji Laszlo, *Eládo orszáig*, Kolozsvár, 1913, p. V, XI, XVIII.

²⁹ B. Surdu, *Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei românești din Transilvania, până la începutul primului război mondial*, în A.I.I.C., V. 1962, p. 179-202.

³⁰ George Maior, *Politica agrară la români*, București, 1906; Iuliu Enescu, Ion Enescu, *Ardealul, Banatul, Crișana și Maramureșul din punct de vedere agricol, cultural și economic*, București, 1915; P. Suci, *Probleme ardelene, Reforma agrară în Ardeal*, Cluj 1924; B. Surdu, *Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei românești din Transilvania până la primul război mondial*, S. Retegan, *Structura social-economică a burgheziei românești din Transilvania în anii regimului liberal*, în *Acta Musei Napocensis* (A.M.N.), VII, 1971, p. 275-286.

economice ale societății românești transilvănene, a implicațiilor și rolului burgheziei la nivel național. De pildă, în anii regimului liberal 1860-1867, masa clasei conducătoare a mișcării social-politice a românilor transilvăneni se ridica, după aprecieri aproximative, la circa 8000 de persoane active, capi de familie³¹. În deceniile următoare, referirile incomplete, dar totuși relevante, ne arată o sporire a reprezentanților acestei elite, îndeosebi celor proveniți din păturile micii burghezii sătești și a proprietarilor mijlocii, ca urmare a transferului de proprietăți moșierești pe seama țăranimii înstărite. Pe de altă parte, constatăm apariția unor elemente ale burgheziei mijlocii cu o situație economică apreciabilă ca rezultat al apariției și sporirii instituțiilor de credit românești, a intensificării activității bancare³². Astfel, între cei 1493 semnatori ai petiției-memoriu din 1866 erau înregistrați 41 proprietari mijlocii, 100 proprietari de mine, 29 negustori, 722 intelectuali, dar multe din elementele înstărite ale burgheziei nu fuseseră atrase în această acțiune politică, cu precădere elementele clericale care gravitau în jurul politicii șaguniste, la care, se adăugau păturile burgheziei românești bănățene, ce aveau, pe atunci, o altă conduită în mișcarea națională. De asemenea, între acționarii care contribuie la întemeierea băncii "Albina" erau amintiți un număr de 120 proprietari mijlocii care reprezentau 14,5%, precum și un număr însemnat de 636 intelectuali (avocați, medici, preoți) (54,7%), mulți dintre ei cu o situație materială prosperă, care se asimilau condițiilor elementelor burgheze, permițându-le însăși participarea la o asemenea întreprindere economică³³.

Confirmarea situației privind proveniența și dezvoltarea mării majorități a burgheziei românești transilvănene în, și din mediul rural, unde erau investite cu precădere capitalurile instituțiilor de credit românești, ne-o reliefează datele statistice furnizate de recensământul oficial din 1895, care prezintă un spor apreciabil al proprietarilor funciari mijlocii români, de peste 100 iugăre, față de deceniile anterioare. Astfel numai în Transilvania sunt înregistrați 693 de proprietari români mijlocii (între 100 și 1000 de iugăre) și 26 mari proprietari cu peste 1000 de iugăre în 14 din cele 15 comitate ale acestei zone, majoritatea grupați în comitatele Solnoc-Dobâca, Cluj, Sălaj, Alba, Turda-Arieș³⁴. La nivelul tuturor ținuturilor locuite de români numărul proprietarilor de naționalitate română cu peste 100 de iugăre, se ridica, pentru același an, la 1068 de proprietari funciari³⁵. Tokaji László înregistra pentru Transilvania istorică, în anul 1913, un număr de 804 proprietari români cu suprafețe de peste 100 de iugăre³⁶, care posedau 242.573 iugăre în comparație cu 2823 proprietari maghiari și 285 proprietari sași din aceeași categorie, posedând suprafețe de 1.891.936 iugăre, și respectiv 115.142 de iugăre

³¹ S. Retegan, *Considerații sociale privitoare la burghezia românească din Transilvania la mijlocul secolului al XX-lea*, în *Sub semnul lui Clío. Omagiu academicianului profesor Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 251-258.

³² G. Barițiu, *Op.cit.* vol. III. p. 438.

³³ Nicolae Petra-Petrescu, *Monografia Institutului de credit și de economii "Albina": 1873-1897*. Sibiu, 1897, p. 108; B. Surdu, *Op.cit.* p. 184.

³⁴ Barabás Endre, *Az erdélyrészi népfajok birtokaránya*, Budapest, 1905, p. 6.

³⁵ *Tovărășia*, I, nr. 5 din 20 februarie 1906, p. 34.

³⁶ Tokaji László, *Op.cit* p. 17.

de terenuri agricole³⁷. Pe baza situației statistice din 1910 numărul proprietarilor fermieri români era apreciat la 1249, cărora li se adăugă 186 de arendași, în total 1435 de proprietari cu peste 100 de iugăre³⁸. De asemenea, remarcăm sporirea numărului de proprietari români din categoria burgheziei sătești cu suprafețe cuprinse între 50-100 iugăre, al căror număr în 1895 era apreciat la 2975 de persoane³⁹, iar în 1910, la circa 5500 de proprietari⁴⁰, pe când după alte calcule din anii 1918 numărul acestora ar fi ajuns la 6204⁴¹. Procesul de sporire al proprietăților românești de valoare mijlocie era comentat defavorabil de economiștii specialiști în probleme agrare legați de cercurile oficiale sau apropiate de neinteresele marii moșierimi, respectiv de personalitățile politice maghiare în parlamentul Ungariei⁴².

Din referirile oficiale asupra numărului intelectualilor români constatăm existența în recensământul din 1895 a 10.023 de intelectuali, cifră care, sporește, în 1910 la 11.538, într-o măsură însemnată în raport cu impedimentele puse în calea dezvoltării învățământului și culturii în limba maternă, prin legile lui Trefort, Berzeviczy și Apponyi⁴³. Pentru a avea o imagine mai completă asupra numărului membrilor burgheziei românești adăugăm conducătorii și principalii acționari ai celor 272 instituții de credit românești (bănci și cooperative de credit), chiar dacă mulți dintre aceștia erau cuprinși în statisticile proprietarilor de pământ mijlocii sau în categoria burgheziei sătești. Astfel, în statistica anului 1910, erau amintiți conducătorii de bănci împreună cu cei ai negustorilor români al căror număr se ridica la 3882 persoane active⁴⁴. În 1911, numărul negustorilor români era apreciat, cu ocazia unei conferințe a acestora, la Blaj, la 969 persoane răspândite în cele 4114 comune locuite de români, aceștia, cumpărând și vânzând anual, mărfuri în valoare de aproape 25 milioane k⁴⁵. Amintim, de asemenea, numărul meseriașilor români apreciați pe baza recensământului din 1895 la peste 26 de mii de persoane⁴⁶ de diferite profesii, o parte a acestora fiind proprietari de ateliere meșteșugărești cu

³⁷ *Ibidem*; *Magyar sztatistikai közlöny*, vol. 56, p. 438- 439, erau înregistrați 1895 de proprietari între 100 și 1000 de iugăre; vezi și Egyed, Ákos, *Faluvaros civilizáció*, Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1981, p. 203-204.

³⁸ *Revista economică*, XX, nr. 33 din 17 august 1918, p. 334.

³⁹ I. Suci, *Clasele sociale ale românilor din Ardeal, în Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918-1928*, vol. I, 1929, p. 693.

⁴⁰ Numărul respectiv rezultă din statisticile oficiale preluate de Ion și Iuliu Enescu, în *Ardealul, Banatul, Crișana și Maramureșul din punct de vedere cultural, agricol și economic*, București, p. 26, 28, raportate la procentajul apreciat de autorii articolului privind problema agrară în lucrarea *Destrămarea monarhiei austro-ungare, 1900-1918*, Editura Academiei, București, 1964, p. 32.

⁴¹ P. Suci, *Poporațiunea Ardealului și simțul realităților social-economice*, Cluj, 1925, p. 4.

⁴² Eber Ernő, *Folyók harca*, Budapest, 1905, Barabás Endre, *Az Erdelyrészi népfajok birtokaránya*, Budapest, 1905, Farkas Pal, *Az oláh kérdésről*, Budapest, 1907; Huzsár Antal, *A magyarországi Románok, bizalmas használatra*, Budapest 1907, Bethlen István, *Az olahok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó 5 évben*, Budapest, 1912.

⁴³ Pentru eforturile materiale ale elitei românești în direcția pregătirii și sporirii numărului intelectualilor români, a se vedea, Cornel Sigmirean, *Eglise et école. Le rôle des fondations eclesiastique dans la formation de l'élite intellectuelle roumaine a l'époque moderne*, în vol. *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, Cluj, University Press, 1995, p. 306-309.

⁴⁴ P. Suci, *Op. cit.* p. 702.

⁴⁵ *Tovărășia*, VI, nr. 13 din 1/14 decembrie 1911, p. 4.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 696.

situație social-economică asimilabilă categoriei micii burghezii.

Eterogenitatea provenienței și a profesiunilor diferitelor categorii componente ale burgheziei române era accentuată de stratificarea acestora din punctul de vedere al capacității puterii economice care, consemna existența unei majorități mic-burgheze și intelectuale, a unei categorii a burgheziei mijlocii însemnate și doar a unei pătri foarte restrânse a burgheziei mari provenită din elementele conducătoare ale băncilor, din mediile negustorești, conducători de mari ateliere, proprietari funciari cu suprafețe mai mari de 2-300 de iugăre. Stratificarea social-economică și diversitatea mediilor profesionale din care se structura elita națională românească va fi o caracteristică a întregii epoci de stăpânire dualistă, care alimenta deosebirile de vedere și interese ale diferitelor grupări burgheze sau intelectuale în planul activităților economice, dar în egală măsură și a celor politice. Cu toate acestea, opiniile, divergențele, fricțiunile din interiorul „clasei mijlocii” au fost estompate de poziția generală, comună, adoptată în fața marilor probleme, de interes național care confruntau întreaga națiune română. Preponderența elementului rural în compoziția burgheziei române transilvănene ca număr și valoare economică este explicația firească a dezvoltării sale târzii și anevoioase, în lupta permanentă, și după 1848, cu legile potrivnice, cu opoziția moșierimii, cu puternica concurență a burgheziilor maghiară și săsească, mult mai bine consolidate economic și prezente în activitățile comerciale și industriale, sprijinite favorabil de autoritatea oficială.

Politica discriminatorie a statului dualist, sprijinitor al intereselor marii burghezii și moșierimi maghiare, resimțită și în viața economică a Transilvaniei, afecta nu numai clasele și categoriile sociale paupere ale țăranimii sărace și mijlocii, ci și pe cele relativ favorizate ale intelectualității sau mai înstărite ale burgheziei, astfel încât, întreaga națiune română se simțea defavorizată și asuprită, în același timp, solidară prin comunitatea idealurilor emancipării sociale, economice și politice generale. Această trăsătură specifică își va pune pecetea cu pregnanță deosebită asupra dimensiunilor structurilor vieții economice naționale, aspectelor mișcării politice naționale, ale relațiilor sociale stabilite între categoriile și clasele societății românești transilvănene, dar și cu alte categorii și pătri sociale urbane. Bunele relații și afinități, uneori foarte strânse, ale burgheziei și intelectualității cu cvasitotalitatea categoriilor sociale ale țăranimii erau determinate nu numai de măsurile coercitive și factorii de presiune ai regimului dualist, ci îndeosebi de situația concretă, a întrepătrunderii intereselor social-economice ale majorității modeste a burgheziei sătești și a intelectualității rurale cu ale țăranimii, cu aceste categorii cuprinse în aceeași unitate economică zonală, legate adesea ori de scopuri și acțiuni economice comune, precum: apărarea și întărirea proprietății private în fața tendințelor acaparatoare ale moșierilor sau ale cămătarilor; extinderea și consolidarea proprietății sociale prin achiziționarea a noi suprafețe de teren, fie de la moșieri, fie din redistribuirea rezervelor funciare ale statului sau ale fideicomiselor; eliminarea efectelor exploatării cămătărești; prosperitatea prin modernizarea agrotehnică; reducerea dărilor fiscale pe

proprietatea funciară, etc. La aceste argumente se adaugă cele ale unor interese și afinități strânse intercomunitare, de relații interpersonale, deoarece mulți dintre membrii noii burghezii românești rurale se ridicau, într-un proces continuu, din țărănimea înstărită; unele elemente burgheze reprezentând doar prima generație pornită din aceste pături țărănești, altele, chiar mai înstărite din categoria proprietarilor mijlocii având la origini cel mult familii modeste îmburghezite în fața ce a urmat revoluției de la 1848 sau chiar mai recent, în epoca postdualistă. Asemenea constatări nu exclud reala ierarhizare economică, în timp, a elitei românești transilvănene, animozitățile și interesele nu întotdeauna convergente din sânul ei, precum și dintre această grupare și celelalte categorii socio-profesionale. Calitatea acțiunilor social-economice desfășurate de elita românească poartă amprenta poziției grupurilor sale mijlocii și mici, predominante ca număr și chiar, ca valoare și influență, dacă nu în domeniul politic, cel puțin în viața economico-socială, fapt resimțit în orientarea sa general democratică. Aceste raporturi se înscriu, dealtfel, în spiritul mișcării de largă respirație națională, conturând profilul luptei sociale și naționale, reprezentativ, printr-un bloc de forțe social-politice care se manifestă unitar⁴⁷.

Având puțini reprezentanți cu proprietăți latifundiare, elita românească nu a împărtășit concepțiile moșierimii maghiare, fostă nobiliară, dimpotrivă, însăși evoluția sa reprezintă, o continuă luptă împotriva acestei clase, care a situat-o ferm pe poziția desființării tuturor raporturilor social-economice învechite, a rămășițelor de exploatare semifeudală, a rezolvării raporturilor agrare printr-o legislație burghezo-democratică propice întăririi și consolidării gospodăriei țărănești independente - ideal al zecilor de mii de țărani expuși ruinei economice și excluși de la sprijinul material din partea statului. Burghezia și intelectualitatea românească erau astfel, atrase, direct în lumea satelor prin împletirea multora din cerințele curente sau scopurile social-economice urmărite și de către micii proprietari, precum și de necesitățile izvorâte din modernizarea agriculturii transilvănene. Desigur, burghezia și intelectualitatea românească transilvăneană, ca promotoare a mișcării politico-naționale au intuit valoarea potențialului țărănimii în special a celei înstărite cu drepturi de participare la viața electorală, în atingerea țelurilor programului politic național, în desfășurarea cu succes a campaniilor electorale, etc. Includerea în programul politic al Partidului Național Român a revendicărilor social-economice ale păturilor țărănești, chiar în formulările sale cele mai moderate, condamnarea acțiunilor violente ale guvernului față de rezistența și mișcările țărănești locale, au laolaltă, o motivație social-economică reală, reflex al unei situații obiective și prea puțin a exteriorizării unor calcule și speculații politice, afișate, rareori, în mod conjunctural de o serie de reprezentanți ai burgheziei cu o importanță și influență nesemnificativă în raport cu marea

⁴⁷ Ștefan Pascu, *Marea adunare națională de la Alba-Iulia*, Cluj, 1968, p. 125-225, *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar, 1865-1900*, (sub redacția Ștefan Pascu) Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1978. Ștefan Pascu, *Marea adunare națională de la Alba-Iulia*, Cluj, 1968, p. 125-225, *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar, 1865-1900*, (sub redacția Ștefan Pascu) Editura Dacia, Cluj Napoca, 1978.

majoritate a orientării membrilor acestei grupări de expresie burghezo-democratică. Rămasă la proporții modeste, chiar și în preajma unirii Transilvaniei cu România independentă, în comparație cu masa poporului român, elita românească își va asigura, un loc însemnat, în conducerea mișcării naționale ca și în viața social-economică, tocmai ca urmare a strânselor legături, pe care le-a stabilit și le-a păstrat cu diferitele categorii ale țărănimii, precum și datorită programului său politic coerent și încheșat, cel mai cuprinzător la nivel național, care presupunea și impunea solidaritatea tuturor forțelor sociale și naționale în confruntarea cu regimul politic dualist.

1.2. Problemele agrare în activitatea Partidului Național Român

Împietirea strânsă, aproape inseparabilă a țărilor și uneori a căilor și mijloacelor ce urmăreau înaintarea factorului economic național cu împlinirea dezideratelor politice și culturale este imaginea cea mai sugestivă și reală a mișcării naționale românești în epoca modernă. Întemeierea P.N.R. unic, în 1881 și conturarea, cu acest prilej, mai clară a programului său politic, sporea capacitatea de afirmare a burgheziei și intelectualității române în toate domeniile. Acțiunile preconizate erau inițiate și purtate în numele întregii națiuni, întăreau și amplificau calitatea tuturor manifestărilor inclusiv a celor cu conținut social-economic. Situația aceasta nu era contrazisă de pasivismul sau activismul politic, tactici de luptă ale P.N.R., adoptate succesiv în mișcarea politică națională de până la Unirea cea Mare din 1918, dimpotrivă, eforturile structurării vieții economice naționale sunt stimulate de ambele poziții care, acționează, deopotrivă, în forme și în variante specifice spre atingerea scopurilor propuse. “Pasivismul” politic (1869-1905), care însemna doar refuzul românilor transilvăneni de a participa la viața politică și publică a statului dualist a permis, pentru o anumită perioadă, concentrarea atenției spre întărirea forțelor și capacităților naționale, din viața economică, culturală și a învățământului.

La rândul său, “activismul” politic, proclamat la începutul veacului XX, ca tactică a P.N.R., va crea un climat favorabil politicii de formare și dezvoltare a vieții economice a românilor transilvăneni, în condițiile în care structurile vieții economice se creionaseră, se obținuseră unele succese în domeniile creditului și ale cooperăției, iar prin participarea în parlament a unor deputați români transilvăneni era asigurată, deși parțial, înfățișarea realităților pe care trebuia să le înfrunte poporul român pentru a-și defini individualitatea națională și sub raport economic.

Însemnătatea pe care o acordau frunzașii românilor transilvăneni făuririi și în același timp apărării propriului corp național este subliniată, prin cuprinderea acestei vaste problematici, sub diverse formule programatice și înfățișări teoretice - toate însă, având același conținut ideatic, salvarea și propășirea materială a societății românești transilvănene în principalele memorii politice, în Programul P.N.R. din Transilvania, ca și în dezbaterile acestuia cu prilejul conferințelor naționale sau prin interpelările deputaților români în Parlamentul de la

Budapesta⁴⁸.

Există o puternică tradiție democratică și însemnată experiența politico-juridică în problemele social-agrară, dobândită încă din epoca regimului liberal, afirmată încă în dezbaterile dietei de la Sibiu, din anii 1863-1864⁴⁹. Proiectele de lege propuse de deputații români în frunte cu Ioan Rațiu și Ioan Pușcariu⁵⁰, adânc cunoscători ai raporturilor agrare, în aceeași dietă, căutau să întregască și să modifice în interesul maselor țărănești, unele din prevederile Patentei din 1854 în privința situației jelerilor, a segregărilor pădurilor și pășunilor, a definirii naturii proprietății țărănești din scaunele secuiești Odorhei, Ciuc, Mureș și Trei-Scaune, a susținerii drepturilor comunelor din Munții Apuseni⁵¹. Deși nedefinitivate în lucrările dietei, acțiunile juridice ale fruntașilor români vor reprezenta un moment de seamă în orientarea și dezbateră ulterioară a raporturilor agrare de către burghezia română, iar pe de altă parte, vor constitui cele mai democratice proiecte de legislație agrară în raport cu reglementările ulterioare adoptate de sistemul dualist în anii 1871 și 1873, vizibil conservatoare, echivoce și incomplete⁵².

Preocupările pentru îmbunătățirea condițiilor vieții materiale a categoriilor sociale rurale ale poporului român au fost prezente, chiar în timpul consultărilor pentru făurirea sistemului dualist, în Petiția-Memoriu a celor 1493 de reprezentanți români din 1866 și la puțin timp, în 1868, în Pronunciamentul de la Blaj - acte de seamă ale istoriei naționale prin care românii transilvăneni își făceau cunoscută poziția față de pactul austro-ungar⁵³. Politica burgheziei române în sfera relațiilor agrare se regăsește și în activitatea consecventă desfășurată, pe parcursul câtorva decenii, în favoarea apărării proprietăților comunitare ale fostelor teritorii grănicerești amenințate de fisc, de comunitățile săsești sau de marii proprietari sub motivația apartenenței lor anterioare întemeierii regimentelor grănicerești. Memoriile comunelor regimentului 1 românesc din Orlat, din anii 1864 și 1865⁵⁴, Petiția fostelor comune grănicerești născute din 1865⁵⁵, erau privite nu numai ca deziderate ale unor comunități zonale, ci ale întregii societăți românești; fruntașii românilor din întreaga Transilvanie urmărind și susținând, în mod solidar, împlinirea dreptelor revendicări. În aceeași categorie de manifestări ale elitei naționale se înscrie și "Memorialul românilor din scaunele filiale ale Săliștei și Tâlmaciului" din 1868 (al cărui autor era Ioan Pușcariu) în care se susțineau drepturile alodiale ale românilor în baza raporturilor istorice româno-săsești, ce le consacrase, libera folosire a bunurilor imobiliare funciare în calitatea lor de

⁴⁸ T. V. Păcățianu, *Cartea de aur*, vol. I-VIII, Sibiu, 1902- 1915.

⁴⁹ S. Retegan, *Dieta românească de la Sibiu*, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1979, p. 226-229.

⁵⁰ A. Răduțiu, *Incursiuni în istoriografia vieții sociale*, Editura Dacia, Cluj, 1973, p. 136-150.

⁵¹ Vezi fosta arhivă istorică a filialei Academiei. Fond S. Bărnăuțiu, mapa 7, actele 1175-1176, 1877; S. Retegan, *Problema agrară în dezbaterile dietei de la Sibiu*, în A.I.I.C. IX, 1968, p. 279-290.

⁵² I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale din Transilvania*, Cluj, 1973, p. 139.

⁵³ S. Retegan, *Pronunciamentul de la Blaj*, în A.I.I.C., IX, 1926, p. 127-148.

⁵⁴ *Memoriul fostului regiment 1 român de grăniceri relativ la munții revendicați, pe care i-au stăpânit grănicerii de la 1769 până la 1864, când au fost dați în mod ilegal Universității Săsești, familiei Kendeffy și altor proprietari nemeși din Ardeal*, Sibiu, 1922.

⁵⁵ S. Nestor, *Viața și faptele lui Vasile Nașcu*, Năsăud, 1908, p. 192-202.

persoane juridice nesupuse sistemului feudal iobănesc⁵⁶. Dar cel mai larg ecou stârnit, între deceniile al VIII-lea și al X-lea al secolului trecut, îl avură, în rândurile intelectualității și burgheziei române, numeroasele procese urbariale, mulțimea sentințelor nedrepte care au indignat opinia publică transilvăneană. Acapararea pământurilor urbariale (iobăgești), alungarea țăranilor jeleri din locuințele lor, tăgădănarea voită a proceselor urbariale din partea instanțelor judecătorești pătinoare și compromise fac obiectul unor numeroase intervenții din partea elitei românești în parlament sau în presa vremii. Încă în 1866, cei 1493 de alegători români, în petiția lor subliniau cum: „Cauzele de judecată pe la mai multe tribunale de instanță primă, în parte tocmai și la tabla regească, sunt tratate, cu multă nepăsare, ba ce e mai mult, ca în multe cazuri se deneagă sub pretexte diferite chiar și executarea sentințelor intrate în puterile drepte”⁵⁷. În alte materiale programatice sau politice elementele burgheziei și intelectualității românești stigmatizează practicile procedurale pătinoare, duplicitatea organelor judecătorești, fiind scoase în evidență greutățile prin care țăranimea își păstrează sau își recapătă pământurile în urma unor îndelungate și costisitoare procese, precum și nefericitele cazuri, numeroase la număr, ale hotărârilor instanțelor juridice care contribuie la depozedarea țăranimii, a drepturilor “câștigate cu sute de ani mai bine”⁵⁸ de către aceștia. Concluzia desprinsă de către reprezentanții elitei românești asupra arbitrarului în chestiunile agrare se referea la parțialitatea și neexactitatea legilor agrare, la conținutul echivoc voit în favoarea moșierilor. „O parte înseninătoare a greutăților rezultate încă și din legi cât defectuoase, cât echivoce”⁵⁹ care contribuie vădit la ruina țăranimii transilvănene. Neliniștea burgheziei românești era mare, deoarece intuia resorturile social-economice ale politicii sistemului dualist în rezolvarea raporturilor agrare, sesizând aspectele grave ale spoliierii micilor producători de către marii proprietari. În acest sens, Ioan Rațiu îi scria lui George Barițiu, în 1868, că prevedea pentru viitorul apropiat imposibilitatea apărării intereselor foștilor iobagi și jeleri, astfel încât, „nici unul din procesele cu domnii să nu poată dobândi, ce au fost până acum - continua el - cu mult mai rău se pregătește”⁶⁰.

Regimul dualist a exacerbat prin compunerea unei legislații agrare în favoarea moșierilor, contradicțiile juridice, contribuind premeditat la sporirea proceselor “urbariale”, la depozedarea multora din țăranii de proprietățile lor⁶¹. Cazul, care a devenit cel mai cunoscut și care a constituit subiectul unor intense

⁵⁶ Ioan Pușcariu, *Memorii românilor din scaunele filiale ale Săliștei și Tâlmaciului, dat dietei din Pesta în ședința din 7 august 1862*, în volumul *Contribuțiuni istorice privitoare la trecutul românilor de pe pământul crăiesc*, Sibiu, 1913.

⁵⁷ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, vol.III, Sibiu, 1891, p. 429.

⁵⁸ *Memorial... a reprezentanților alegătorilor români*, Sibiu, 1883, p. 111. Pentru înțelegerea Memorialului în mișcarea politico-națională, petiționară, a se vedea și L. Maior, *Memorandul, filozofia politico-istorică a petiționalismului românesc*, Editura Fundației Culturale Române, Cluj-Napoca, 1992, p. 125-131.

⁵⁹ G. Barițiu, *Op.cit.* p. 429.

⁶⁰ K. Hitchins, Liviu Maior, *Corespondența lui Ioan Rațiu și G. Barițiu, 1861-1892*, Editura Dacia, Cluj, 1970, p. 175.

⁶¹ I. Kovács, *Despre activitatea așa numitelor judecătării urbariale*, în A.M.N.II, 1965, p. 465-478.

dezbateri în presa vremii ca și interpelări în parlamentul maghiar de la Budapesta a fost celebrul proces al tofălenilor, executat printr-o hotărâre judecătorească dubioasă de către contele Apor Károly, ce a influențat prin calitatea funcției sale de președinte al Tablei regești valoarea sentinței juridice⁶². În apărarea intereselor țărănimii s-au ridicat în parlament deputatul democrat Alexandru Roman⁶³, pe când apărarea juridică a fost asigurată de avocatul Ioan Rațiu⁶⁴ cunoscut ca o personalitate politică remarcabilă și ca un specialist de excepție în problemele agrare ale Transilvaniei, reliefându-se, și prin aceste exemple, angajamentul intelectualității și burgheziei române în rezolvarea raporturilor sociale din mediul rural. Procesul tofălenilor a devenit un adevărat simbol al nedreptății justiției regimului dualist, abuzului și spolierii de avere a țăranului, adeseori amintit de frunțașii burgheziei române cu prilejul repetării unor asemenea cazuri sau acțiuni girate sau patronate direct sau indirect de către oficialitățile austro-ungare⁶⁵.

Nenumărate procese și sentințe nedrepte au creat de-a lungul anilor o stare de nemulțumire în rândurile opiniei publice transilvănene, precum și convingerea, justă, a multora din frunțașii intelectualității și burgheziei române, că sistemul “iobăgesc” își continuă existența sub alte înfățișări, în condițiile întrepătrunderii relațiilor lumii capitalului cu cele de sorginte semifeudală, de exploatare socială și economică, persistente încă în agricultura Transilvaniei. În presa românească care reflecta frământările și ecourile lumii agrare se permanentizase și se generalizase aprecierea lui George Barițiu cum că: „de la desființarea iobăgiei în teorie au trecut 30 de ani; cu toate acestea amar s-ar înșela acela, cine, ar crede cum că iobăgia și în realitate e desființată”⁶⁶.

O vie și puternică agitație a stârnit în rândurile intelectualității și burgheziei române proiectul de lege și apoi Legea XLV, din 1880, cu privire la „simplificarea și accelerarea cauzelor de regulare a posesiunii pe teritoriul Transilvaniei și a fostelor comitate de odinioară Crasna, Solnocul de Mijloc și Zarand, și al districtului Cetății de Piatră”. Motivul acestei animozități pornea din experiența anterioară privind aplicarea legilor care nu au reușit să rezolve pozitiv raporturile social-economice agrare și nici să ușureze operațiunile de comasare și segregare a pădurilor și pășunilor ca proprietăți comune. La un total aproximativ de 2253 de comune⁶⁷ se efectuaseră, în ultimii 10 ani, „numai 94 de comasări cu 88 de regulări împreunate cu comasări”⁶⁸, iar de la trimiterea Patentei din 1854 se efectuaseră, până în 1878, de abia 200 de comasări⁶⁹. Ori, o serie de prevederi cuprinse în proiectul de lege din 1880 aveau în vedere accelerarea acestor proceduri, lărgind și

⁶² T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. V, Sibiu, 1910, p. 235-246, 248-250; *Gazeta Transilvaniei*, XXXII, 1869, nr. 78-90; Idem, XXXIII, 1970, nr. 2-11.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Ioan Georgescu, *Ioan Rațiu în cauza tofălenilor*, Sibiu, 1928.

⁶⁵ Aurel C. Popovici, *La question roumaine en Transilvanie et en Hongrie*. Laussane - Paris, 1918, p. 150-151.

⁶⁶ *Observatorul*, III, nr. 12 din 9/12 februarie 1880, p. 1.

⁶⁷ G. Maior, *Politica agrară la români*, București, 1905, p. 189.

⁶⁸ Partenie Cosma, *Date referitoare la regularea proprietății agrare în Transilvania și părțile anexe*, Sibiu 1880, p. 58.

⁶⁹ I. Kovács, *Op. cit.*

posibilitățile moșierilor de a săvârși samavolnicii în timpul executării comasărilor sau segregărilor pe seama micii proprietăți țărănești. O asemenea intenție nu putea să fie trecută cu vederea de către fruntașii românilor transilvăneni, care aveau informații precise⁷⁰ asupra intențiilor și scopurilor moșierimii în problema agrară, fapt pentru care, la puțin timp după publicarea proiectului, o parte a juriștilor români s-au întrunit într-o ședință, la Cluj, în 28 martie 1880. Cu această ocazie, Ioan Rațiu și Aurel Isac au fost însărcinați cu pregătirea unei noi și mai largi Conferințe a juriștilor specialiști în problemele agrare, pe data de 11 aprilie, la Sibiu, pentru a dezbate cu temeinicie proiectul de lege și a adopta o poziție unitară pe care să o facă publică în presă și în parlamentul de la Budapesta⁷¹. Semnalând faptul că, scopul proiectului de lege „era exproprierea, adică degradarea la proletariat a populației rurale în înțelesul strict al cuvântului”⁷², Conferința juriștilor români (la care au participat personalități ca: Ilie I. Măcelariu, Iuliu Coroianu, Partenie Cosma, Iacob Bologa, Ioan Rațiu, Aurel Isac și alții), hotărî redactarea unui memoriu, care să fie înaintat parlamentului pentru a demonstra că dispozițiile proiectului de lege sunt inadmisibile și „nef fondate”⁷³, în același timp s-au făcut simțite unele păreri emise de cercuri mai radicale ale intelectualității și burgheziei române, care, ridicau problema dezbaterii problemei agrare și a proiectului de lege într-o „dietă” convocată anume pentru această problemă, în care, să fie reprezentate toate clasele sociale ale Transilvaniei, pentru ca acestea, să o rezolve „spre binele și mulțumirea întregii populațiuni în deplină cunoștință a cauzei”⁷⁴. În această optică elementele active ale burgheziei române se gândeau să se folosească de acest prilej pentru a reafirma opoziția față de dualism și redobândirea autonomiei Transilvaniei.

Punctele principale pe care s-au axat dezbaterile și intervențiile reprezentanților elitei românești asupra măsurilor legislative cuprinse în proiectul agrar din 1880 se refereau la: a) comasarea, segregarea și proporționarea pământurilor arabile, a pădurilor și pășunilor; b) procedura juridică ce urma să se aplice în cadrul acestor operațiuni.

Opoziția deputaților români Partenie Cosma, Nicolae Străvoiu, George Pop de Băsești, Petru Mihaly față de condițiile de comasare propuse în proiect socotite ca cea „mai flagrantă violare a drepturilor de liberă dispoziție asupra proprietății” care, „expune proprietatea la volnicia și domnirea minorității”⁷⁵, nu reflecta în esență reticențele burgheziei față de principiul social-economic al comasărilor, socotit în condițiile fărâmițării loturilor țărănești, ca un mijloc pentru pregătirea terenului de aplicare a unei agrotehnici înaintate. În dezbaterile parlamentare,

⁷⁰ *Observatorul III*, nr. 14 din 16/28 februarie 1880, informa asupra încercărilor Asociației agronomice maghiare din Transilvania, încă din 1876, de pregătire a unui nou proiect de lege privind problemele comasărilor, care, în esență se reflectă în conținutul proiectului de lege din 1880. Iosif Sterca Suluțiu, trimisese, de pe atunci, un memoriu privind rezervele sale asupra conținutului unui asemenea proiect de legislație agrară.

⁷¹ *Observatorul III*, nr. 24, din 22 martie /3 aprilie 1880, p. 93.

⁷² G. Barițiu, *Op.cit* p. 499.

⁷³ P. Cosma, *Op.cit.* p. 4.

⁷⁴ P. Cosma, *Ibidem*, p. 11.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 100.

deputații români precizau că „Noi nu suntem contrari în principiu comasării pentru că-i cunoaștem foloasele, acolo unde se poate executa după dreptate și echitate și unde situația teritoriului e acomodată la comasare”⁷⁶. Erau însă împotriva metodelor de care parlamentul, dominat de moșierime, căuta să le imprime procesului comasării, cerând doar, în plus, garanții pentru asigurarea proprietăților țărănești, a valorilor intrinseci a loturilor de pământ pe care le posedau micii proprietari.

Un alt aspect al memoriului juriștilor români asupra proiectului de lege din 1880 era cel care viza comasarea și segregarea pădurilor și pășunilor, problematică dezbătută cu acuitate și cu ocazia adoptării legilor anterioare, întrucât, situațiile concrete privind competențele juridice ale persoanelor private asupra bunurilor comune compozesorale erau foarte neclare pentru zonele transilvănene. De asemenea, juriștii români atacau cu vehemență dispozițiile proiectului de lege referitoare la parcelele de pământ numite „singuratic” în zonele izolate din apropierea sau chiar din zona pădurilor, defrișate și pregătite pentru exploatarea arabilă cu zeci și zeci de ani înainte de aprobarea Patentei din 1854, și cu atât mai mult, a proiectului de lege din 1880, care relua termenii ambigui ai acesteia în privința exproprierii necondiționate a micilor proprietari singuratici de către moșieri⁷⁷.

Deputații români pledară și împotriva paragrafului, propus în timpul dezbaterilor de gruparea moșierilor, care cuprindea variate măsuri și deschidea posibilități multiple comasării și schimbării suprafețelor de păduri și pășuni chiar fără voia proprietarului pus, astfel, în fața faptului împlinit⁷⁸. Cu toată opoziția depusă și de gruparea de stânga din parlament, paragraful a fost însă adoptat și introdus în lege. „Primirea propunerii va însemna pentru Transilvania o adevărată deposedare”, care la rândul-i va genera, în decursul a 10-20 de ani, un adevărat val de emigrare a populației sărace, susține cu această ocazie în parlament deputatul Partenie Cosma⁷⁹. Încheindu-și discursul și protestând în numele “bietului popor” pentru nedreptatea ce urma să i se facă, George Pop, socotea că de rezolvarea acestei chestiuni depinde pacea sau turburarea Ardealului⁸⁰. Fruntașii intelectualității și burgheziei române își exprimau nemulțumirea față de propunerile oficiale ale proiectului de lege privind suportarea cheltuielilor necesare înfăptuirii operațiilor de comasare sau segregare, insistând asupra suportării, în principal „a cheltuielilor” de către principalii beneficiari ai procesului de comasare⁸¹, întrucât, arătau ei „nu numai cea mai mare parte a cheltuielilor o vor suporta foștii iobagi, ci chiar și prețul posesiunilor deposedate încă se va suporta în cea mai mare parte de

⁷⁶ *Ibidem*, p. 12, 53 și 106.

⁷⁷ *Ibidem*, p. IX.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 197-198, 207.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 116.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 130, I. Kovács, *Formarea proprietății funciare burgheze în Transilvania, după desființarea iobăgiei din 1848*, în S.U.B.B., Series História, 1966, II, p. 86.

⁸¹ *Observatorul*, III, din 15, 20 februarie / 3 martie, 1880.

însăși depozitați”⁸². De asemenea, ținta criticilor juriștilor români a constituit-o și aspectele procedurale de numire și alegere a experților economici pentru înfăptuirea lucrărilor de comasare, exprimându-se, după o îndelungată și tristă experiență în această privință, îndoiala asupra caracterului echitabil în care experții vor fi desemnați, dacă „foștii iobagi...nu sunt deloc reprezentați”⁸³. În privința numirii persoanelor - juriști sau experți economici - care urmau să aplice dispozițiile legii privind comasarea la fața locului, deputații români, cereau: a) cunoașterea de către aceștia în detalii a raporturilor specifice agrare din Transilvania; b) reprezentarea proporțională a delegaților țărănimii și moșierimii; c) aplicarea fără nici o părtinire a dispozițiilor legale și fără lezarea intereselor uneia dintre părți. Se căutau astfel, garanții, pentru ca existența economică a țărănimii, ca aceasta să nu mai depindă doar de „spiritul de dreptate” sau de „capacitatea judecătorului”, și a experților numiți fără prea mult discernământ de autoritățile guvernamentale sau locale. Memoriul juriștilor români atrăgea atenția asupra pericolului sancționării proiectului de lege în forma pe care o impunea guvernul, deoarece ar „provoca nemulțumirea și neliniștea cea mai mare la masa cetățenilor statului”.

Dezbaterile asupra proiectului de lege agrară din 1880 au reliefat concepția democratică a elitei românești, înțelegerea adecvată a intereselor maselor producătoare din mediul rural în comparație cu intențiile și măsurile cercurilor conservatoare oficiale moșierești, remarcându-se contribuția juriștilor români, „la ameliorarea proiectului original”⁸⁴. Mai circumspect și se pare mai realist, Ioan Rațiu, referindu-se la acest act, apreciat ca un veritabil „memorandum”, socotea că „lupta bărbătească a deputaților români a ajutat ceva, dar tot n-am scăpat de multe dispoziții draconice, care cu mijloacele de până aici nu se vor putea delătura”⁸⁵.

Lucrările Conferinței Naționale din 1881, prin care se hotărâ înțemeierea Partidului Național Român unic și se căuta adoptarea unui program comun al românilor din Transilvania, Banat și Ungaria, precum și stabilirea unei atitudini unitare față de regimul politic dualist, au avut în vedere, datorită acuității acestor aspecte, mai puțin problemele social-economice pe care le-au înglobat și subînțeles în referirile programului ce vizau redobândirea autonomiei Transilvaniei, aplicarea corectă a legii naționalităților, susținerea unor reforme pentru îmbunătățirea administrației publice, vieții economice și financiare rezolvării sarcinilor publice „devenite nemaisuportabile”, sprijinirea tuturor forțelor politice care „vor ținea cont de interesele și bunăstarea poporului peste tot”⁸⁶. Faptul că problemele și aspectele vieții materiale ale poporului n-au fost neglijate, ne-o dovedește și conținutul „Memorialului”, elaborat în 1882, într-o manieră cuprinzătoare asupra complexei situații a românilor transilvăneni, în cei 15 de ani de guvernare

⁸² P. Cosma, *Op.cit.*, p. 185.

⁸³ *Ibidem*, p. 17.

⁸⁴ *Ibidem*, p. VII-VIII.

⁸⁵ K. Hitchins, L. Maior, *Op.cit.*, p. 232.

⁸⁶ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. VII. Sibiu, 1913, p. 33-34.

dualistă⁸⁷. Problema agrară analizată, temeinic și în termeni critici, se înscrie, alături de celelalte grave nedreptăți ale regimului dualist pe care le cuprindea Memorialul. Analiza sintetică a istoricului încercărilor de rezolvare a raporturilor sociale agrare, încă în epoca dualistă, evidențiază situația anacronică în care regimul a căutat să acorde privilegii și să menajeze interesele marii proprietăți, concomitent cu evoluția procesului de spoliere premeditată a țărănimii realizat printr-o legislație anacronică și incoerentă, încât la acea dată - se spunea în Memorial – „chestiunile agrare de toate categoriile sunt mai încurcate decât oricând altădată”⁸⁸. Urmarea acestei stări de lucruri a fost înmulțirea nemăsurată a proceselor urbariale, care umplu „arhivele tribunalelor și ale curților”, pe baza cărora, „poporul se despoaie de proprietăți și drepturi, sfîntenia proprietății”, fiind flagrant încălcată. Concluzia firească a Memorialului asupra acestui proces de ruinare a țărănimii era exprimată prin lapidara caracterizare: „Legile agrare pe cât sunt de nedrepte, pe atât de funeste în aplicarea lor”⁸⁹. Protestând împotriva comasărilor și a restrîngerii drepturilor seculare asupra pășunilor și a pădurilor comune se menționa că: „izvorul bunăstării țaranului...este secăt, poporul devenit la stare de sărăcie deplorabilă”⁹⁰. Prin toate mijloacele se demonstrează că „Regularea posesiunilor e o adevărată calamitate pentru popor... Mii de locuitori ai acestei țări sunt și astăzi în pericol de a fi alungați din vetrele și moșiile străbune”⁹¹. Memorialul reliefa perspectiva unor ample conflicte sociale, dacă se perpetua asupra socială și națională din mediul rural, întrucât se aprecia că amărăciunea și înverșunarea poporului au ajuns la culme, în timp ce „sistema actuală... nu este în stare a vindeca ranele, de a stârpi răul din organismul cangrenat”⁹².

Deplângând situația țărănimii în fața abuzurilor moșierimii și a legislației agrare nedrepte alcătuite, deputații români din Banat și Ungaria (participanți la alegerile electorale și după 1881 până la 1887) relevau, asemenea neobositului luptător politic Alexandru Roman - în intervenția din 1883 la proiectul de lege școlară a lui Trefort - consecințele nefaste ale perpetuării raporturilor agrare care au „adus poporul la sapă de lemn”, l-a obligat să emigreze din țară, în număr de zece mii, iar ca urmare a limitării suprafețelor de pășune și pădure, în zonele deluroase și muntoase, locuite în special de români, „economia lor de vite a trebuit să se prăpădească”⁹³.

Intervențiile și protestele oficiale asupra problemelor special agrare ale deputaților români în parlamentul Ungariei se restrîng, pe măsura reducerii treptate a membrilor P.N.R. aleși ca reprezentanți oficiali ai mișcării naționale, care din 1887, adoptă în totalitatea lor pasivismul ca metodă și mijloc de luptă politică.

⁸⁷ L. Maior, *Le Memorial de 1882 et son echo en Europe*, în R.R.H., VII, 1969, nr. 2. p. 283-285.

⁸⁸ *Memorial compus și publicat din însărcinarea conferinței generale a reprezentanților alegătorilor români, adunați la Sibiu în zilele de 12, 14 și 13 maiu 1881, prin Comitetul său admis cu aceea ocaziune*, ediția a doua, Sibiu, 1883 p. 99 șip. 111.

⁸⁹ *Ibidem*, 111.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 111-112.

⁹¹ *Ibidem*, p. 112.

⁹² *Ibidem*, p. 112-113.

⁹³ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol, VIII, Sibiu, 1913, p. 108.

Prezența chestiunii agrare era socotită însă indispensabilă în proiectatul act politic al românilor transilvăneni⁹⁴ în care, trebuia să se înfățișeze nedreptățile suferite în cei 25 de ani de guvernare dualistă, act ce va intra în istorie sub numele de „Memorandum”. Memorandul din 1892 readucea în dezbatere, într-o formă fermă, acuzatoare și imperativă, alături de problemele politice cultural-naționale și aspectele economice, agrare, suferințele țăranimii transilvănene expuse în liniile sale esențiale și în cadrul Memorialului din 1882⁹⁵. Se subliniau tarele politicii agrare promovate de oficialități, care erau conduse de ideea premeditată a înăbușirii mișcării naționale, împiedicând în mod conștient, și în sfera vieții social-economice, tendințele de dezvoltare firească ale poporului român. În această privință autorii Memorandului socoteau ca și concludente problemele urbariale nerezolvate după „44 de ani de la ștergerea robotelor”; legile agrare părtinitoare și incorect aplicate, sentințele samavolnice în procesele agrare; corupția și parțialitatea manifestată de judecătoriile urbariale; în aplicarea în practică a comasărilor și segregărilor, toate laolaltă, având ca scop, „a lua de la români o parte cât se poate de mare” din pământurile ce le posedau până atunci⁹⁶. De asemenea au fost excluși prin volnicie foștii iobagi de moșierii sprijiniți de stat, foștii iobagi din locurile de pășunat și din pădurile comune, drepturile legale primindu-le după îndelungate și costisitoare procese, de care n-au fost niciodată despăgubiți. Memorandul acuza statul că atentează, în epocă, cu și mai multă incisivitate, luând pădurile și pășunile locuitorilor români din zonele muntoase, îndeosebi din Munții Apuseni, pentru a le da altor persoane, străine de acele locuri, nimicind prin aceste proceduri principalele ramuri economice, tradițional practicate, precum creșterea vitelor și comerțul cu produse de lemn⁹⁷. Memorandul reliefa apoi, necesitatea și valoarea câștigării libertății pentru dezvoltarea economică, ca factor esențial, alături de libertatea manifestărilor vieții politico-naționale și culturale, pentru afirmarea în plenitudine a capacităților sale a națiunii române, îndreptățită de a avea, asemenea condiții, în virtutea contribuției sale istorice din trecut și din prezent la împlinirea civilizației pe teritoriul Transilvaniei.

Trecerea în pasivitate, politică a conducătorilor românilor transilvăneni, a redus posibilitatea intervențiilor parlamentare oficiale și în problemele social-agrare, fără ca acestea să fie abandonate, opinia publică transilvăneană fiind continuu informată asupra demersurilor înfăptuite de elementele intelectualității române în direcția conturării unei vieți economice naționale proprii și prospere. Astfel, prin intermediul “Astrei” se acționează pentru răspândirea cunoștințelor economice, se încearcă constituirea unor școli de agricultură, se desfășoară cursuri de instruire asupra principalelor ramuri ale agriculturii, se acționează spre transformarea școlilor „de repetițiune” în instituții de pregătire și instruire practică a elevilor pentru formarea unor cercuri de cunoscători și inițiatori ai economiei

⁹⁴ Ștefan Pascu, *Op. cit.* p. 154.

⁹⁵ T. V. Păcățian, *Op.cit* VII, Sibiu 1913, p. 153-548

⁹⁶ V. Netea, *Istoria Memorandumului românilor din Transilvania și Banat*, București 1947, p. 130.

⁹⁷ T. V. Păcățian, *Op.cit.* vol. VII, Sibiu, 1913, p. 536.

agrare moderne, rațională. Totodată, se fac eforturi pentru întemeierea unei reuniuni economice agrare naționale la nivelul întregului teritoriu al Transilvaniei, chiar dacă rezultatele acestora au fost modeste din pricina obstrucțiilor oficialităților guvernamentale, în sensul limitării ariei de acțiune a proiectatei organizații economice la nivelul comitatului Sibiu din anul 1887. Reuniuni agronomice asemănătoare au luat ființă la Orăștie, Săliște, în Caraș-Severin, în comitatul Timiș cu o participare mixtă maghiară, impulsionând, prin puterea exemplului, curentul cooperatist în sensul aplicării practice a ideilor asociaționiste și a înmulțirii cooperativelor de diferite genuri și profile. Adăugăm, la aceste, realizări implicarea elementelor burgheziei românești în alcătuirea unui număr apreciabil de instituții financiare cu scopul mărturisit și real al subvenționării, cu precădere, a proprietarilor rurali. În acest mod, eforturile burgheziei române sunt, la sfârșitul veacului XIX și începutul celui următor, însemnate, în domeniul vieții economice practice, îndeosebi a celei agrare, absorbind forțele principale ale acestei clase, concentrând atenția majorității elementelor conducătoare ale burgheziei românești cu insistență în direcția alcătuirilor concrete de forme și instituții economice, decât în analiza fenomenelor negative ale politicii oficiale, pe care condamnând-o, nu o ignoră, dar nici nu-i acordă o atenție specială, doar pe măsura situației de opoziție, pasivistă, față de sistemul dualist și creațiile sale legislative. Succint, am aprecia, rezultatele acțiunii economice ale burgheziei românești ca însemnate, în condițiile politice ale epocii, prin structurarea unor elemente de bază ale vieții economice naționale cu rezultate în dezvoltarea și consolidarea burgheziei române, dar și în contracararea, parțială, a efectelor ruinerii economice a țărănimii îndatorate și exploatate de cercurile cămătărești, - lipsită până în ultimile decenii ale veacului al XIX-lea de mijloacele de creditare necesare modernizării și dezvoltării unei vieți economice normale -, la care adăugăm transferurile de proprietăți funciare de care au profitat și elementele țărănimii înstărite și mijlocii alături, de acelea, ale burgheziei și intelectualității rurale.

În principiu, marile probleme ale vieții agrare din perioada deceniilor IX și X ale secolului XIX, cărora burghezia le consacrase o atenție însemnată, rămân, cu mici schimbări aceleași, până la disoluția monarhiei dualiste, modificându-se însă, cu trecerea timpului, capacitatea social-economică a elitei românești, care are posibilitatea unei participări mai active și mai eficace în viața social-politică, oficială, parlamentară, iar în paralel, capacitatea să-și intensifice acțiunile teoretice, de propagandă economică cât și practică, cu precădere în domeniul agrar, dar și comercial. Dovada siguranței și prosperității economice pe care o câștigaseră elementele burgheziei române, numai după mișcarea memorandistă până la începutul secolului XX este exprimată de noua orientare „activistă” a P.N.R. și a programului său reformulat, și mai larg ancorat în realitățile societății transilvănene, cu deschidere amplă spre transformări și reforme social-economice. Programul noii epoci activiste a P.N.R., adoptat la Conferința națională din 1905, viza în mod concret: reforma sistemului de impozite directe, îndeosebi a dării de

pământ prin introducerea contribuției progresive; scutirea de impozite a minimului de existență; asigurarea inalienabilității și indivizibilității minimului de proprietate; desființarea fideicomiselor și împrumutarea în măsura corespunzătoare a țăranilor din proprietățile statului; interzicerea colonizărilor teritoriilor locuite de români decât numai cu populație română; înlesnirea pășunatului și folosirea pădurilor statului de către micii proprietari prin schimbarea dispozițiilor legale în vigoare; apărarea intereselor muncitorilor și introducerea unui larg sistem de asigurări sociale în favoarea acestora⁹⁸. Prin prevederile înscrise, programul P.N.R. în problema agrară poate fi socotit ca unul din cele mai progresiste documente ale forțelor și partidelor politice din monarhia austro-ungară, în raport cu pozițiile conservatoare, apologetice ale partidelor oficiale guvernamentale referitoare la necesitatea menținerii marii proprietăți moșierești.

De programul agrar al P.N.R., se apropiau doar propunerile Partidului Socialist Independent de orientare agrar-socialistă, întrucât soluțiile oferite de Partidul Social-Democrat pentru rezolvarea problemei țăărănești, a lipsei de pământ, prin împrumutarea colectivă, care să nu prejudicieze integritatea marii proprietăți erau departe de aspirațiile țăărănimii de a fi proprietară la nivel de gospodărie individuală⁹⁹. Consecvența frunțașilor români transilvăneni în urmărirea rezolvării acutelor aspecte social-agrare, enunțate în programul din 1905, este confirmată de acțiunile politice ulterioare, de intervențiile deputaților români în parlament.

Suținând și prezentând proiectul de adresă „către tron”, al clubului parlamentar național, Teodor Mihaly înfățișa, deja în 5 mai 1905 - după participarea la primele alegeri - întregul program al P.N.R., reluând însemnătatea rezolvării „chestiei economice” în contextul crizei politice care cuprinsese Imperiul, insistând asupra asigurării intereselor agrare ale populației, care, „în cea mai mare parte se ocupă cu agronomia”¹⁰⁰. În această situație deputații români considerau că guvernul trebuie să se ocupe cu mai multă sollicitudine față de clasele sociale majoritare ale societății, să le cunoască și rezolve echitabil interesele materiale, sociale și culturale. În preocupările oficialităților era necesar să-și facă loc, cel puțin „reforma legilor de dare pe baza progresivității și scutirea de dare indirectă a virualelor (produse alimentare de primă necesitate n.n.), asigurarea muncitorimii și apărarea muncii...”¹⁰¹. Într-o formă puțin modificată, asemenea puncte programatice sunt reluate și cu ocazia noului proiect de răspuns al deputaților naționali la mesajul tronului, din iulie 1906, socotindu-se imperativă, aplicarea acestor „trebuințe arzătoare” în condițiile stării economice dezastruoase ale Ungariei, „a strivitoarelor sarcini publice, care întreceau cu mult puterea

⁹⁸ T. V. Păcățian, *Op.cit.* vol. VIII, Sibiu, 1915, p. 170-171.

⁹⁹ A. Egyed, *Contribuții la problema studierii mișcărilor și frământărilor țăărănești din fostele comitate Arad și Bihor în anii 1903-1904*, în *A.I.I.C.*; VIII, p. 213-235; Idem; *Despre caracterul mișcărilor țăărănești din Transilvania la sfârșitul sec. XIX*, în *A.I.I.C.*, XV, 1972, p. 339-353. I.Cicală, *Aspecte ale luptei naționale a românilor din Transilvania*, în *A.I.I.C.*, X, 1967, p. 121-250.

¹⁰⁰ T. V. Păcățian, *Op.cit.*, p. 184.

¹⁰¹ *Ibidem*.

materială ... a cetățenilor”¹⁰², determinând exodul populației sărace, lipsite de mijloace materiale spre alte sate. Prezentarea acestor acte politice ca expresie a unui grup parlamentar însemnat, e drept, nerecunoscut de sistemul politic oficial, a stârnit animozități prin radicalismul propunerilor cu conținut democratic, care depășeau cu mult conținutul programului partidelor conservatoare și liberale oficiale. Angajamentul politic al fruntașilor români în sensul apărării și susținerii sincere a drepturilor poporului român, îndeosebi a păturilor sale sociale rurale, era considerat în cercurile intelectualității și burgheziei, ca o datorie și obligație ce depășea uneori, ca nuanță, cadrul general al orientărilor programatice a P.N.R. Adoptând o astfel de conduită politică democratică, mulți dintre conducătorii P.N.R. au expus public în conferințe și adunări populare, poziția și activitatea proprie în cadrul exercitiului parlamentar, pregătind opinia publică în susținerea cauzei naționale, dând deopotrivă, răspuns multiplelor cereri care doreau o schimbare de proporții a sistemului dualist, a relațiilor social-economice și naționale. Într-una din asemenea adunări publice, la Radna în 1907, Vasile Goldiș reafirma alegătorilor că: „am cerut ca latifundiile, domeniile mari să se parceleze... Să se facă legea, ca căsuța, văcuța, hăinuțele, plugul și uneltele să nu mai fie sechestrare pentru orice datorie. Să nu mai fie iertat să se liciteze și pernele de sub cap... Am cerut darea progresivă, adică o nouă cheie de dare care să fie anuală, pe bogați mai mare, decât pe cei săraci...”¹⁰³.

Desele referiri la sistemul de impunere, mai ales, asupra imobilelor de natură funciară, erau reclamate de fruntașii elitei românești ca mari anomalii ale sistemului politic ce defavorizau păturile sociale paupere. Această stare anacronică a constituit tema unor materiale publicate în organele de presă românești, încă din primii ani ai dualismului, pentru a deveni, la începutul veacului XX, tema predilectă a dezbaterilor parlamentare. Motivația acestei campanii de condamnare a sistemului fiscal existent, va atinge apogeul în anii 1907-1909. Pe lângă constatările care vizau favorizarea clasei dominante, erau expuse nemulțumirile elementelor burgheziei rurale, privind sistemul de dare inechitabil repartizat asupra masei proprietarilor funciari. Menționând asemenea aspecte periodicul „Libertatea” aprecia că, din cauza sistemului de dare se văd împiedicați în dezvoltarea lor normală, „Cea mai mare parte din clasa proprietarilor, moșierilor noștri, mai ales cei mijlocii, dar și o mare parte a micilor proprietari, care, de regulă, rămân cu câte un an îndărăt în privința câștigului și al venitului” din cauza îndatoririlor făcute, a dărilor fiscale, încât „sunt siliți să ia alți bani împrumut” și să rămână astfel perpetuu îndatorați¹⁰⁴. În dezbaterile parlamentare problema reformării sistemului fiscal este susținută, încă din 1904, de primul reprezentant al P.N.R. ales deputat, Aurel Vlad, care propunea introducerea principiilor progresivității și al asigurării minimului de existență, formularea unei noi legi a contribuției¹⁰⁵. În 1905, Iuliu

¹⁰² *Drapelul*, VI, nr. 69 din 22 iunie / 5 iulie, 1906.

¹⁰³ *Tribuna*, XI, nr. 25 din 1/14 februarie 1907, p. 4-6.

¹⁰⁴ *Libertatea*, VI, nr. 7 din 3/16 februarie 1907 p. 2.

¹⁰⁵ T. V. Păcățian, *Op.cit.* p. 132.

Maniu, intervenea pentru preluarea în rate a restanțelor de dare a țăranilor loviți de calamități pentru a nu-i obliga să-și vândă recolta și vitele, propunând pentru sumele mai mari de 300 de coroane, ca datoriile să se plătească în rate semestriale în timp de trei ani fără dobânzi ¹⁰⁶. Cerând revizuirea sistemului fiscal, în 1906, Aurel Novac și Iuliu Maniu susțineau stabilirea minimului de existență pentru țărani și scutirea micilor proprietari săraci, aflați în această situație economică, de orice impozit asupra micilor proprietăți funciare ¹⁰⁷. Făcându-se ecoul unor poziții asemănătoare în privința reformării sistemului fiscal în favoarea grupurilor sociale defavorizate, presa românească dezvăluia asemenea periodicului „Tribuna”, tarele principiilor inechitabile, aplicate în calcularea impozitelor funciare, arătând că: „Ticăloșia e, că marii proprietari ce au 35% din pământul țării, nu plătesc decât o cincime de dare ..., ce rămâne apasă pe umerii micilor proprietari și ai săracilor, care lucrează anul întreg și adesea nu câștigă cât să-și plătească dările” ¹⁰⁸.

Pregătirea proiectelor privind sistemul de „dare” asupra proprietăților funciare și asupra veniturilor, în anul 1907, a resuscitat intense dezbateri în presa românească, care sesizau, pe lângă unele mici progrese, menținerea procedurilor inechitabile în stabilirea sarcinilor fiscale pe seama micilor proprietari, amenințați să li se sporească contribuția impozabilă, chiar mai mult decât până atunci ¹⁰⁹. Propunerile deputaților români în această privință se refereau la scutirea de orice dare financiară a suprafețelor de pământ prețuite sub 1000 de coroane, sau a proprietarilor care posedă numai casă, soluții care n-au fost luate în considerare de către guvern ¹¹⁰. Agitația a devenit mai puternică în dezbaterile parlamentare din anul 1908 și începutul anului 1909, când deputații români s-au angajat în analiza și combaterea proiectelor de reformă fiscală guvernamentală ¹¹¹. Aurel Vlad deplângea faptul că numai în aparență se reducea darea funciară la 20%, întrucât ea efectua după vechiul cadastru, ce consemna un venit de 310 milioane coroane, pe când în realitate numai veniturile marii proprietăți se ridicau la circa 2 miliarde de coroane, avantajându-se astfel moșierimea ce trebuia să plătească în virtutea noii legi doar 2,5% din veniturile anticipate. Pe de altă parte, în teritoriile foste grănicerești, aplicarea acestui sistem de impunere ridica impozitele cu 3% ¹¹². Deputații români țineau ca inadmisibilă ștergerea minimului de existență la „darea de interese după capital”, propunând ca aceasta să se stabilească la minimum 300 de coroane, „pentru că, de fapt, nu proprietarii ci proletarii sunt aceia care, după ce singuri lucrează pământul sunt socotiți a avea un venit mai mare” ¹¹³. Această anomalie, susțineau frunțașii Partidului Național Român, se datora aprecierii deformate a modului în care se constituiau și se aplicau principiile sistemului fiscal

¹⁰⁶ *Ibidem* p. 267.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 392-393 și 412.

¹⁰⁸ *Tribuna*, XI, nr. 105 din 11/24 mai 1907, p. 1.

¹⁰⁹ *Libertatea*, VI, nr. 44 din 13/26 octombrie 1907, p. 2-3.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ *Lupta*, II, nr. 17 din 22 ianuarie 1908, p. 6.

¹¹² *Idem*, III, nr. 8 din 14/21 ianuarie 1909, p. 3.

¹¹³ *Idem*, III, nr. 14 din 23 ianuarie / 5 februarie 1909, p. 5.

după veniturile fundamentale, care aveau în vedere, mai întâi, câștigurile, casa și apoi pământul, deși - spuneau deputații români - firesc ar fi fost ca scala de impunere să se fi făcut invers, întrucât de favorurile proiectului de lege se putea bucura numai „marea proprietate”¹¹⁴.

Dezbaterile proiectului „Despre regularea proprietăților, segregarea urbană, proporționare și comasare” din 1908 a stârnit și mai mult interesul deputaților români din parlament, care aduc în discuție aspectele ce vizau reglementările anterioare privitoare la drepturile de pășunat și de pădurit, la procedeele folosite în împărțirea unor proprietăți composesorale. Aurel Vlad își exprima nedumerirea asupra menținerii proporțiilor, în cadrul segregărilor suprafețelor de pășune și pădure, ca și în prevederile Patentei din 1854, întrucât în majoritatea comunelor, ca urmare a creșterii numărului populației au sporit nevoile pentru „material lemnos” și pentru noi suprafețe de izlaz. Aplicarea măsurilor juridice în baza unui sistem de peste 60 de ani, avea toate șansele – socotea deputatul român -, să sporească lipsurile amintite ale poporului, pus în stare de sărăcie iminentă și emigrare din teritoriile strămoșești. Se adăugau apoi acestor prevederi, anomalii de interpretare a legii, de influența justiției pentru facilitarea cererilor moșierilor în operațiunile de separare a pădurilor și pășunilor, care, anterior, fuseseră, aproape în exclusivitate, în proprietatea foștilor iobagi¹¹⁵. Coriolan Brediceanu susținea curmarea abuzurilor organelor juridice desemnate să execute separarea izlazurilor, care ar trebui completate, acolo unde nu ajung pe calea comasării, din averile statului, fideicomiselor sau proprietăților destinate colonizărilor¹¹⁶. Intervenția lui Teodor Mihaly viza, pe lângă transformarea pădurilor distruse ale statului în pășuni, lărgirea dispozițiilor privind exploatarea pădurilor comunale sub controlul statului de către țăranime, pentru a-și spori veniturile, întrucât, în situații similare, marilor proprietari li se permiteau să-și exploateze pădurile fără nici o considerare față de legile silvanale sau eventualele pierderi aduse statului¹¹⁷. Problemele pădurilor și pășunilor rămase în bună măsură nerezolvate sunt reluate, în dezbaterile parlamentare din 1913, de către Ștefan Ciceo Pop, ce interpela guvernul asupra ambiguităților privind oficiile silvanale și resortul agriculturii în stabilirea zonelor de pădure și pășune, care provoacă mari pierderi economice crescătorilor de vite, ce ar trebui, în asemenea cazuri, să fie consultați asupra oportunității desemnării zonelor respective în funcție de interesele acestora, de tradițiile economice existente în ținuturile subcarpatice și montane. Specializat în problemele segregărilor de pășuni și păduri, Ștefan Ciceo Pop, intervenea cu succes, în clarificarea provenienței proprietăților de această natură ale foștilor urbanialiști (iobagi), dar care intraseră între timp, în sfera proprietăților comunelor politice, controlate de către stat și uneori chiar ipotocate pentru datoriile comunale¹¹⁸. De asemenea, este remarcată intervenția sa din 1913 în problema

¹¹⁴ Idem, III, nr. 9 din 15/28 ianuarie 1909, p. 4.

¹¹⁵ Idem, II, nr. 10 din 3/16 ianuarie 1908, p. 3-4.

¹¹⁶ Idem, II, nr. 91 din 29 aprilie /12 mai 1909, p. 3.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 3.

¹¹⁸ *Revista economică*, XIII, nr. 52 din 1911, p. 491-492.

păstrării proprietăților comune posesorilor, neîmpărțite, ale foștilor urbariași ca locuri de pășunat și pădure. Combătând subțirimea argumentelor folosite de guvern, în ideea reîmpărțirii izlazurilor comunale, Ștefan C. Pop îndruma autoritățile oficiale să rezolve lipsa pădurilor resimțită de populație prin împărțirea fideicomiselor și proprietăților „de mână moartă” cu suprafețe de 2.330.000 iugăre, în comparație cu pășunile celor 4 milioane de mici proprietari care au o suprafață de 2.100.000 iugăre¹¹⁹. Un loc aparte în această problemă, le-au înscris cererile locuitorilor din zona Caraș-Severin, care au găsit în deputatul Coriolan Brediceanu un susținător neobosit al intereselor lor, susținând, printre altele, acordarea unei suprafețe de 100.000 iugăre comunelor lipsite de pășuni, din proprietățile statului și ale fostei comunități grănicerești din zonă¹²⁰. Cu aceeași pasiune, Ștefan Ciceo Pop a pledat în perioada anilor 1906-1914, revendicările locuitorilor din Munții Apuseni, a căror existență era legată de exploatarea pășunilor, prelucrarea și vinderea produselor forestiere, din pășunat, ocupații ruinate de dispozițiile guvernului, prin care li s-a luat majoritatea pădurilor și pășunilor, iar în unele cazuri, sub pretext că se află pe terenuri erariale, li s-au preluat și locurile de casă¹²¹. În repetate rânduri, Ștefan C. Pop a înaintat propuneri în numele celor 40.000 de locuitori din centrul Câmpenilor, dar și al celorlalți moți, de a li se arenda, acestora, o parte din pășunile și pădurile statului, de a li se ridica o școală industrială de prelucrare a lemnului la Câmpeni¹²².

Chestiunea comasărilor, atât de controversată în toată epoca dualistă, chiar și în opiniile burgheziei și intelectualității române, își menține întreaga sa acuitate și la începutul veacului XX pentru majoritatea locuitorilor satelor, întrucât reglementările juridice rămân defavorabile micilor proprietari, iar interpretările subiective ale legislației în favoarea moșierilor sunt la ordinea zilei. Trebuie să subliniem că atitudinea elitei românești, îndeosebi a specialiștilor și economiștilor a fost în principiu favorabilă comasării, în ciuda impedimentelor amintite. Pe această temă s-a desfășurat o susținută propagandă, începând cu lucrarea lui Ioan Pușcariu, „Comentariu la prea înalta Patentă ... din 1858”, continuând cu seria articolelor lui Ștefan C. Pop din „Economul”, în deceniul VII al veacului trecut, sau cu lucrările unor economiști special compuse pe această temă, precum: Elia Dopp, Ioan Fechetă Negruțiu, George Maior cu articolele din periodicele române semnate de Vasile Osvadă, Ioan Georgescu, Ioan Moța etc.

Problema comasărilor a fost amplu dezbătută sub raportul încălcărilor voite a legislației, a fraudelor și corupției persoanelor însărcinate să efectueze asemenea lucrări, în presa românească, care a suplinit, în perioada de tactică pasivistă a P.N.R., intervențiile parlamentare, prin întreținerea unei poziții intransigente față de procedeele regimului dualist în problema agrară¹²³. În perioada activismului,

¹¹⁹ *Românul*, III, nr. 38 din 17 februarie 1913 și nr. 39 din 19 februarie 1913.

¹²⁰ T. V. Păcățian, *Op.cit.* p. 388.

¹²¹ *Gazeta Transilvaniei*, LXIX, nr. 263, 264, 265 din 1906.

¹²² T. V. Păcățian, *Op.cit.* p. 412-413; 816-818; *Gazeta Transilvaniei*, LXIX, nr. 264, 265, 266 din 1906.

¹²³ *Foaia poporului*, II, nr. 49 din 18/30 decembrie 1894; Idem, nr. 19, IX, din 6-19 mai 1901; *Bunul econom*, III, nr. 8 din 17 februarie / 2 martie 1902, p. 1-2, *Gazeta Transilvaniei*, LXVI, nr. 34-35 din 1902.

îndeosebi în anul 1908, cu prilejul reformulării unor paragrafe din legea din 1880 privind reglementarea comasărilor, deputații români au scos în evidență, cu puternică vigoare, faptul că aplicarea acestora în practică s-a făcut în cele mai multe cazuri însoțită „cu mari nedreptăți și abuzuri”, al căror rezultat a fost adeseori „exproprierea micilor proprietari în înțelesul strict al cuvântului din partea marilor proprietari”. Pentru curmarea și limitarea unor asemenea situații care au provocat, nu rareori, adevărate răzvrătiri țărănești, deputații români cereau ca toți cei interesați și implicați, să se pronunțe asupra oportunității comasării, iar înfăptuirea acesteia să aibă avizul unor specialiști care să confirme necesitatea acestei operațiuni din punct de vedere economic. Lucrările de comasare (măsurare, repartizare și apreciere a calității terenurilor) să fie efectuate sub directa supraveghere a Ministerului Agriculturii prin numirea unor ingineri și experți cu experiență îndelungată în problemele agrare. De asemenea, comasarea să fie înfăptuită cu mult spirit de precauție și echitate¹²⁴. În concepția reprezentanților elitei românești în parlament se impunea eliminarea unor prevederi din legislația agrară care, avantajau pozițiile acelor care doreau să forțeze comasarea împotriva majorității locuitorilor unei localități, eludând, în fapt, însăși condițiile legale ce trebuiau întrunite pentru luarea în considerare a cererilor de aplicare privind înfăptuirea acestei operațiuni economice¹²⁵. În strânsă legătură cu reglementările oficiale asupra proprietății funciare de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX sunt relevante discuțiile asupra stării jelerilor, a căror situație juridică și social-economică după ce fusese relativ stabilită în 1896¹²⁶, se dovedea deosebit de critică, majoritatea acestei păтури sociale, continuând să rămână în aceleași relații față de fostul proprietar sau să fie obligați să-și părăsească locuințele și să emigreze în calitate de proletari spre localitățile urbane sau alte țări. Subliniind labilitatea legislației agrare, subterfugiile folosite de marii proprietari care-și sporiseră, în mod artificial, valoarea obligațiilor foștilor țărani iobagi, pentru a limita răscumpărarea proprietăților acestora și a menține o forță de muncă slab plătită, sau de a-și însuși proprietățile celor plecați, deputații români, atrăgeau atenția guvernului, asemenea lui Aurel Vlad, în 1908, care propunea acestuia să decreteze obligativitatea răscumpărării de către stat a datoriilor țăranilor jeleri față de moșieri¹²⁷.

Problematica colonizărilor a preocupat intelectualitatea și burghezia română din momentul adoptării primelor măsuri legislative în 1894, deoarece această măsură, pe lângă scopul mărturisit, naționalist-șovin, agrava situația locuitorilor români din zonele învecinate așezărilor nou întemeiate prin colonizări. Mai mult, prin parcelările efectuate de către stat din proprietățile sale sau ale unor moșii cumpărate de la marii proprietari ruinați, se reduceau perspectivele achiziționării unor suprafețe funciare de către locuitorii din regiunea respectivă, de obicei,

¹²⁴ *Lupta*, II, nr. 10 din 3/16 februarie 1908, p. 1-2.

¹²⁵ T. V. Păcățian, *Op.cit.*, p. 696.

¹²⁶ I. Kovács, M. Mirel, *Despre problema desființării prestațiilor cu caracter feudal a curialștilor prin legea din 1896*, în S.U.B.B., Series História, 1965, p. 63-75.

¹²⁷ *Gazeta Transilvaniei*, LXXI, nr. 12 din 16/29 ianuarie 1908, p. 2.

dornici să-și cumpere și să-și mărească loturile gospodăriilor proprii. Problema colonizărilor a fost cuprinsă și în programul P.N.R. din 1905, fiind corelată celorlalte aspecte social-agrare, evidențiindu-se prin intermediul parlamentarilor români anacronismul acestei acțiuni, ce dezvăluie caracterul sistemului dualist, discriminator și în planul vieții economice, realizată prin mijloace politico-administrative îndreptate, premeditat, împotriva naționalităților sub pretextul unor false interese și rațiuni de stat, pentru a salva, în realitate situația materială a moșierimii scăpătate¹²⁸. Tratănd problema colonizărilor pe larg în interpelările din anii 1906 și 1908, Coriolan Brediceanu, cunosător al situației economice a zonelor rurale bănățene, susținea că discriminările impuse de guvern în efectuarea acestei acțiuni trebuie să fie înlăturate, întrucât, comunele românești, din această parte a țării, erau confruntate acut cu lipsa pământului, îndeosebi a pășunilor și a izlazurilor, care ar fi putut fi completate în baza legii colonizării, în interesul micilor proprietari¹²⁹. Perspectiva unei noi legi de colonizare prin proiectul prezentat, încă din 1908 de către ministrul agriculturii Daranyi și intrat în dezbateri în 1909, proiect, ce preconiza extinderea acestei acțiuni politico-economice cu grave consecințe în viața micilor proprietari și a burgheziei românești rurale a dat prilejul deschiderii unor dezbateri parlamentare aprinse purtate de frunzașii românilor pe această temă. De altfel, în presa românească, proiectul de lege a fost publicat și discutat în întregimea sa.¹³⁰

Noul proiect de colonizare prevedea acordarea unei sume speciale pentru colonizări în valoare de 120 milioane coroane investite în rate pe zece ani. Deputații români contestau dispozițiile acestuia întrucât îl socoteau ca un atentat la desfășurarea liberă a vieții social-economice și naționale a poporului, prin intenția autorităților guvernamentale de a controla toate schimburile de proprietate funciară, dar și prin statuarea dreptului preemțiunii guvernului în vânzările de mari proprietăți. Aplicarea în practică a noii legi de colonizare era apreciată ca un atac direct asupra dreptului de liberă dispoziție privind proprietatea individuală, principiu de bază al sistemului economic burghez, acțiune caracterizată „a fi cea mai mare calamitate și nefericire pentru naționalitățile din patrie, care de-a dreptul ar fi împiedicate de a putea cumpăra și vinde moșii după placul lor”¹³¹. Interesele economico-agrare ale țărănimii au fost susținute de frunzașii elitei politice românești în parlamentul Ungariei și în probleme de mai mică importanță, unele care se referă la ocupații agricole ocazionale sau specifice unor anumite zone, precum: prepararea băuturilor spirtoase, asupra cărora guvernul a hotărât, la începutul veacului XX, să sporească impozitele¹³². De asemenea, deputații români, reprezentanți ai P.N.R. au intervenit pentru reducerea taxelor de execuție, mai ales

¹²⁸ T. V. Păcățian, *Op.cit.*, p. 370-371, 388-389, 814-815.

¹²⁹ *Drapelul*, VI, nr. 78 din 5/28 iulie 1906, p. 1; *Lupta*, II, nr. 132 din 29 iunie 1908, p. 2-3, Idem, nr. 230 din 7/20 noiembrie 1908, p. 3-4.

¹³⁰ *Lupta*, III, nr. 40 din 3/16 martie 1909, p.4.

¹³¹ *Ibidem*, III, nr. 130 din 23 iulie / 5 august 1909 p. 4, Idem; II, nr. 258 din 19 noiembrie / 2 decembrie 1908, p. 1-2.

¹³² T. V. Păcățian, *Op.cit.*, p. 797-798.

că multe dintre acestea se aplicau cu ușurință categoriilor sociale cele mai săracite, propunându-se guvernului ca la execuțiile juridice în valoare de mai puțin de 100 de k, să nu se stabilească cheltuieli pe seama avocaților¹³³.

În concepția și atitudinea intelectualității și burgheziei române majoritatea aspectelor problematice agrare care-și cereau, cu acuitate rezolvarea grabnică, își puteau găsi cea mai adecvată împlinire prin redistribuirea marii proprietăți funciare. Exprimarea acestor convingeri, în formulări diferite, în perioada activismului, este marcată de enunțurile programului din 1905, care aveau în vedere modalitatea principală de soluționare a noii politici asupra proprietății funciare prin sistemul vânzărilor „în parcele, sub condiții favorabile a moșiilor statului”¹³⁴. O astfel de soluție ar fi avantajat elementele țărănimii înstărite, burgheziei rurale, în mai mică măsură gospodăriile țărănești mijlocii și aproape deloc păturile țărănimii săracite, și ale proletariatului agricol. Propunerile și soluțiile fruntașilor elitei politice românești sunt dintre cele mai radicale în contextul vieții politice dualiste, fiind etichetate în parlament, ca idei subversive ce vor să răstoarne principiul proprietății private, apropiate de cele ale socialiștilor; cea din urmă apreciere, având parțial o confirmare în înțelegerile intervenite, în anul 1907, în problema agrară și națională, între reprezentanții P.N.R. și cei ai secției române a P.S.D.¹³⁵ În problema redistribuirii proprietății funciare, propunerile unor deputați români au depășit chiar și cadrul general al Programului P.N.R., susținându-se extinderea vânzărilor și expropriilor și din alte categorii de proprietăți funciare. Astfel, în 1906, Aurel Novac, analizând cauzele crizei agrare și dezvăluind, pe baza datelor statistice oficiale, gravele disproporții în repartizarea proprietății funciare, propunea ca absolut necesară „secularizarea averilor bisericești, suprimarea fideicomiselor, exproprierea latifundiilor și parcelarea lor, cu scop de a se vinde straturilor largi ale poporului”¹³⁶. Conștient, că aceste reforme nu se pot efectua „fără zguduiri și pericole”, deputatul român, conchidea că este mai echitabil și normal a se sacrifica, parțial, interesele celor circa 19.000 de mari proprietari, care reprezintă mai puțin în „cumpănă, cât trage nemulțumirea” celorlalți 16 milioane de proprietari mărunți¹³⁷.

Necesitatea redistribuirii proprietății funciare a fost vehiculată, aproape permanent, în dezbaterile parlamentare susținute de reprezentanții P.N.R., evidențiind preocuparea față de raporturile social-agrare încordate din mediul rural. În 1908, Iuliu Maniu, referindu-se la proiectul guvernului privind organizarea și supravegherea pădurilor statului, nega necesitatea păstrării, în posesia acestuia, a suprafețelor arabile și a pășunilor, care ar trebui să facă obiectul parcelării în folosul micilor proprietari¹³⁸. Având în vedere însemnătatea raporturilor social-

¹³³ *Ibidem*, p. 170.

¹³⁴ I. D. Suciș, *Aspecte ale colaborării P.N.R. din Transilvania cu mișcarea socialistă*, în *Studii*, XX, 1968, nr. 1 p. 81-101

¹³⁵ *Gazeta Transilvaniei*, LXIX, nr. 261, din 1906, p. 1.

¹³⁶ *Ibidem*, nr. 152, din 1906, p. 1.

¹³⁷ T. V. Păcățian, *Op. cit.*, p. 386.

¹³⁸ *Lupta*, II, nr. 238, din 19 noiembrie / 2 decembrie 1908, p. 1.

agrare, necesitatea intervenției permanente a forurilor oficiale în reglementarea și aplicarea dispozițiilor legislative referitoare la viața rurală, precum și persistența conflictelor sociale din acest mediu, deputații români au sugerat, prin Ștefan Ciceo Pop alcătuirea unui „senat urbarial” la nivel parlamentar, cu atribuții speciale în rezolvarea unor astfel de probleme, inclusiv a proceselor urbariale de comasare, separare și proporționare a fostelor proprietăți comune ale țăranilor și marilor proprietari¹³⁹.

Interesul față de aspectele social-economice agrare se întrevăde și în timpul sondajelor politice, inițiate de guvern în anul 1910, cu o parte din membrii conducerii P.N.R.; contacte înfăptuite, prin intermediul lui Ioan Mișu, ca delegat al partidului național. În „Memorandul” publicat, sub semnătura lui Ioan Mișu, se enunța, alături de revendicările politico-naționale: obligativitatea statului de a sprijini economia ținuturilor românești; participarea la parcelările efectuate pe proprietățile statului și la colonizările din zonele locuite de români numai a locuitorilor din satele respective; libertatea deplină a inițiativelor economice a elementelor naționale românești pentru făurirea reuniunilor economice, a instituțiilor de credit, cooperativelor etc¹⁴⁰. În 1913, în dorința îmbunătățirii activității P.N.R. în domeniul vieții social-economice, elementele radicale ale burgheziei și intelectualității românești avansau propunerea de a se afla în doctrina sa, „paralel, cu politica națională... și politica noastră economică”¹⁴¹, insistând să se întocmească un program economic special, iar în Comitetul național să fie cooptați specialiști din agricultură, industrie și comerț¹⁴². Totodată, se propunea organizarea unui birou permanent de statistică în vederea studierii situației economice a poporului român, menit să îndrume cu mai multă competență inițiativele din sfera economiei naționale, să orienteze modernizarea structurilor acesteia¹⁴³.

Atenți la doleanțele maselor țărănești, sensibilizați de evenimentele răscoalei din România independentă, și contrariați de măsurile cuprinse în așa-numita „lege a servitorilor” din 1907, deputații naționali imputau oficialităților intențiile vădit conservatoare de a-i „expune pe muncitori capriciilor marilor proprietari”, de a îngreuna libertățile personale, libertatea învoielii, a primirii persoanelor străine de către muncitorii agricoli etc.¹⁴⁴ Vasile Goldiș, Iuliu Maniu, Aurel Vlad, Ioan Suciu, Ștefan Ciceo Pop au relevat, cu acest prilej, încercările de folosire a forței jandarmerești, de interdicere a dreptului la grevă pentru liniștirea și apărarea poziției sociale a marilor moșieri care se temeau de răspândirea ideilor socialiste și de amplificarea mișcărilor țărănești¹⁴⁵. Ar fi fost politic și mai corect din partea statului, aprecia Vasile Goldiș, „dacă în loc să se caute a asigura cât mai mulți

¹³⁹ T. V. Păcățian, *Op.cit.*, p. 696.

¹⁴⁰ *Revista economică*, XIII, nr. 4, din 1911, p. 53.

¹⁴¹ *Revista economică*, XV, nr. 11, din 1913, p. 181.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ *Tribuna*, XI, nr. 105, din 11/24 mai 1907, p. 5.

¹⁴⁵ T. V. Păcățian, *Op.cit.*, p. 636-643.

servitori marilor proprietari, ar încerca să se creeze cât mai mulți proprietari independenți în țară”¹⁴⁶.

Prezentarea și analiza în literatura istorică și de specialitate a motivațiilor revoltelor țărănești¹⁴⁷, relevă deschiderea ideologică și doctrinară a elitei românești spre problematica controverselor și conflictelor sociale, implicarea sa politică sub dublul aspect al condamnării regimului social-politic și a măsurilor sale legislative, pe de o parte și al exprimării sprijinului față de cerințele maselor sărăcite revoltate, a condamnării, fără echivoc, a represiunii nejustificate, pe de altă parte. Astfel, în mod firesc, cu deosebită fervoare, vor fi comentate răzmerițele locale înăbușite de autorități cu brutalitate, soldate uneori cu pierderi de vieți, desprinzându-se amărăciunea, uneori nestăpânita revoltă, a redactorilor la adresa structurilor social-economice și politice ale regimului. Sub titulatura generală de „Măcelul...” sau „Represiunea...”¹⁴⁸ la care se adăugau numele localităților unde avuseseră loc revoltele țărănești, articolele din presa românească vor înfățișa momentele ciocnirilor sângeroase provocate de intransigența autorităților, sub pretinsa motivație de „împotrivire la autorități”¹⁴⁹.

Multe dintre revendicările sociale ale țărănimii au ocupat un loc însemnat în coloanele periodicelor românești, cuprinzând uneori numere de-a rândul, pentru a realiza și în acest mod solidaritatea opiniei publice cu țărănimea revoltată, condamnarea oficialităților, sau a persoanelor private direct implicate în abuzurile înfăptuite împotriva țărănimii, a proprietăților țărănești prin provocări și execuții nemiloase. În acest fel vor fi amplu prezentate opoziția și revoltele țărănimii ca și consecințele tragice ale acestor acte din localitățile Monoru și Dedrad (1896), Ogna (1884), Sântana-Arad (1898 și 1899)¹⁵⁰, Mehadia (1896), Săvârșin și Talpoș (1903), Aleșd (1904)¹⁵¹ etc. În unele cazuri periodicele românești au deschis colecte, precum „Tribuna” în cazul țăranilor răsculați din Mehadia pentru a veni în sprijinul familiilor lovite de represiune¹⁵². Cel mai adesea, reprezentanții elitei românești și-au manifestat sprijinul cu țărănimea revoltată prin participarea la apărarea celor inculpați în procesele deschise ulterior fruntașilor țărănimii revoltate. În acest mod, în 1897 vor proceda Coriolan Brediceanu și Izidor Pop, apărându-i pe țăranii din Mehadia, Ioan Suciș pe cei din Sărățel¹⁵³, iar în 1900, același Brediceanu pe țăranii arestați din Corniareva; congregația din Lugoj, hotărând să deschidă proces de presă ziarului “Magyar-Szo”, la propunerea sa,

¹⁴⁶ *Tribuna*, XI, nr. 107, din 13/26 mai 1907, p. 5.

¹⁴⁷ C. Corbu, A. Deac, *Mișcări și frământări țărănești în România la sfârșitul sec. XX 1889-1900*, Editura Politică, București 1965; xxx *Relații agrare și mișcări țărănești din România, 1908-1921*, Editura Politică, București, 1966.

¹⁴⁸ *Revista Orăștiei*, V, nr. 3 din 16/28 ianuarie 1899, p. 10; *Calendarul poporului pe anul 1897*, XII, Sibiu, 1896, p. 106; *Idem ... pe anul 1898*, Sibiu, 1897, p. 97; *Gazeta Transilvaniei*, LXIII, 1900, nr. 21, 24, 27, 216, 218, 220.

¹⁴⁹ *Calendarul poporului pe anul 1902*, Sibiu, 1901, p. 103.

¹⁵⁰ C. Corbu - A. Deac, *Op.cit.*, p. 142.

¹⁵¹ G. Cipăianu, *Ziare românești din Transilvania, despre răscoala din Aleșd. (24 aprilie 1904)*, A.I.I.C., 1970, XII, p. 243-250.

¹⁵² *Tribuna*, nr. 244 din 1896.

¹⁵³ *Calendarul poporului pe anul 1898*, XIII, Sibiu, 1897, p. 97.

întrucât calomniase ridicarea țăranilor ca un complot condus din România independentă¹⁵⁴. Ștefan Ciceo Pop, Mihai Veliciu, Ioan Suciu și Ioan Rusu Șirianu condamnau în adunările comitatului Arad represiunile din Sepreuș și Talpoș, luând apărarea țăranimii și a unor conducători ai acestora implicați cu acea ocazie în procese, pe când „Tribuna” desfășura o largă campanie în sprijinul victimelor represiunii și condamnării proceselor de guvernare ale regimului dualist¹⁵⁵. Răscoala țăranilor din Aleșd, prin proporțiile represiunii, numărul victimelor, a stârnit un val de proteste în întreaga presă românească, care condamnă provocările autorităților ce căutau să-și justifice atitudinea prin false motive politice¹⁵⁶. Ecoul mișcării țărănești din Aleșd s-a făcut simțit și în dezbaterile parlamentare, unde Aurel Vlad condamnă diversiunea guvernului de a face responsabilă mișcarea socialistă de asemenea revoltă, precizând că mișcările sociale, în mod firesc, ar trebui curmate prin reforme radicale și nu prin vărsări de sânge cu premeditare provocate de oficialități¹⁵⁷. Mișcarea din Aleșd va fi amintită ca un moment și în anul 1907 cu ocazia nemulțumirilor provocate și reprimare de către guvern în zonele Bihorului¹⁵⁸.

Marea răscoală a țăranilor din 1907 a umplut de amărăciune sufletul tuturor românilor transilvăneni, evenimentele fiind pe larg comentate în toate periodicele românești¹⁵⁹, dar folosite, și ca un nou prilej, pentru a dezvălui situația grea a țăranului transilvănean, atitudine, confirmată de prelungirea comentariilor asupra marii revolte țărănești din România, mult după stingerea și înăbușirea acesteia¹⁶⁰. Cu discernământ erau prezentate adevăratele cauze ale mișcării țărănești din 1907, găsite, în spolierea nemiloasă a țăranimii de către moșieri și trusturile arendășești prin arendarea pământurilor la prețuri ridicate, prin înmulțirea obligațiilor neplătite, prin agravarea muncii în dijmă și abuzurile administrației, prin corupția justiției și lipsa acută de pământ. „Nu antisemitismul a provocat răscoalele, nici nu se îndreaptă ele numai în contra jidanilor, ci în contra tuturor asupritorilor țăranilor fie români, fie greci, fie jidani”¹⁶¹. Eugen Brote prezent în România independentă, cunosător al problemelor social-agrar, condamnă sistemul exploatator „lacom și nemilos” care nu dăduse dezlegare reală „chestiunii agrare”, „deși clăcașul fusese eliberat de 43 de ani”¹⁶². Tot el este autorul unui memoriu protestatar, rămas în

¹⁵⁴ *Gazeta Transilvaniei*, XLIII, nr. 216, din 1900, p. 1.

¹⁵⁵ I. D. Suciu, *Op.cit.*, p. 99-101.

¹⁵⁶ *Gazeta Transilvaniei*, LXVII, nr. 83 din 15 /28 aprilie 1904; Idem, nr. 85 din 17/30 aprilie 1904; *Tribuna*, VIII, nr. 86, din 4/16 mai 1904; În ajutorarea victimelor răscoalei s-au făcut donații de către cunoscute personalități politice ale românilor, precum George Pop de Băsești, T. Mihaly, P. Cosma, V. Mangra, Toma Păcală etc.

¹⁵⁷ T. V. Păcățian, *Op.cit.*, p. 134.

¹⁵⁸ *Tribuna*, XI, nr. 160 din 6/19 iunie 1907, p. 8.

¹⁵⁹ I. Cicală, I Kovács, *Ecoul răscoalei din 1907 în Transilvania*, în S.U.B.B., 1967, II, p. 99-117; A. Egyed, *Importanța răscoalei țărănești din 1907 în Transilvania*, în A.I.I.A., 1976, XX, p. 95-107; *Gazeta Transilvaniei*, LXX, 1907, nr. 55, 54, 138, 181, 173; *Tribuna*, XI, 1907, nr. 55, 56, 59, 60, 62 etc; *Lupta*, I, 1907, nr. 62, 65, 66, 70, 72, etc.

¹⁶⁰ *Gazeta Transilvaniei*, LXX, 1907, nr. 171, 172.

¹⁶¹ *Tribuna*, XI, nr. 5-6 din 10/23 martie 1907, p. 1.

¹⁶² Idem, XI, nr. 62 din 17/30 martie 1907, p. 1.

manuscris, prin care își exprima consecventa poziție critică față de moșierimea și autoritățile guvernamentale țărănești în problema țărănească¹⁶³. Ca ecou al răscoalei din 1907, se înscrie lucrarea special editată, de Partenie Cosma „Răscoala țărănească în România” (Sibiu, 1907), în care autorul înfățișează, într-un spirit relativ moderat, dar lucid, adevăratele resorturi ale mișcării sociale din regatul român analizând starea vieții rurale a României de după reforma din 1864, pe care o socotea incompletă. Ceea ce se impune în această lucrare nu este, desigur, tonalitatea limbajului sau radicalismul analizei sociale, cât mai ales, enumerarea unor probleme care au constituit, realmente, unii din factorii de seamă, ce au stat la baza mării revolte, cu similitudini apropiate de situația țăranimii transilvănene, relevate până atunci de presa românească sau în intervențiile parlamentare ale deputaților români. Partenie Cosma socotea ca insuficiente și paleative măsurile guvernelor României luate după înăbușirea răscoalei, cerând întregirea reformei rurale din 1864 prin distribuirea unor suprafețe de pășune și pădure micilor proprietari¹⁶⁴.

Nu întotdeauna paginile consacrate domeniului social-agrar au fost ponderate ca modalitate a expresiei sau ca optică de tratare a evenimentelor. Unele din elementele mai radicale ale burgheziei și intelectualității române s-au lansat în aspre critici la adresa regimului, adoptând tonalități de limbaj amenințătoare în fața actelor de asuprire socială și națională. În această privință, poziția lui Octavian Goga, ilustra, prin maniera tratării răscoalei din 1907, demonstrația unei acuze fără echivoc a consecințelor regimului dualist în problemele sociale, apropiind situația țăranimii transilvănene de aceea care a contribuit la răsvrătirea țăranilor din România, exprimând fireasca concluzie, că: „și Târnavele noastre și Mureșul și Maramureșul nostru ocrotesc aceeași jale”¹⁶⁵. Situația nu era unică pentru ecourile mării răscoale din 1907 în Transilvania și nici pentru atitudinea politică a unui grup numeros de intelectuali. Printre accentele acute, exprimând încărcătura sentimentului revoltei sociale, a perspectivei apropiate a ridicării întregului popor român împotriva asupritorilor se numărau și o parte din articolele publicate în „Românul” din Arad, devenit oficios al P.N.R. În introspecția efectuată pe seama „durerilor țăranimii române pe ultimii ani de la 1909” (articolul apăruse în 1913), autorul necunoscut, sesiza că în teritoriile locuite de populația românească „de la Săcele, din pământurile nenorocite de ceangăi și de secuî, până în Torontal și până în Hajdudorog apăsa aceeași infecție de conducere, apăsa aceeași atmosferă saturată, care-și așteaptă scânteia pentru a se aprinde în flăcări cotropitoare”¹⁶⁶.

Atitudinea radicală a unor organe de presă românești sau a unor redactori în privința analizei raporturilor economice și mișcărilor sociale în mediul rural, deși

¹⁶³ V. Netea, *Un memoriu inedit al lui Eugen Brote în preajma răscoalei din 1907*, în *Revista Arhivelor*, LIV, 1977, nr. 1, p. 33-39.

¹⁶⁴ P. Cosma, *Răscoala țărănească în România, Sibiu 1907*, p. 16-17; M. Drecin, *Partenie Cosma și răscoala din 1907*, în *Crisia*, nr. 8, 1978, p. 607-612; Radu Ardeleanu, *Atitudini ale frunțașilor politici și intelectualilor transilvăneni față de răscoala din 1907*, în *Studii și comunicări*, Muzeul Brukenthal, XX, 1977, p. 181-201.

¹⁶⁵ *Țara noastră*, I, nr. 12 din 1907, p. 185.

¹⁶⁶ *Românul*, III, nr. 253 din 17/30 septembrie, 1913.

nu a stârnit, ca în cazul materialelor referitoare la mișcarea politico-națională, reacțiunea represivă a cenzurii și autorităților, poziția acestora, a fost, adesea incomodă pentru oficialități. Astfel, în anul 1900 „Tribunei” i-a fost intentat un proces de presă pentru condamnarea represiunii țăranilor din Mehadia și pentru colectarea ajutoarelor bănești pentru familiile lovite de abuzurile autorităților¹⁶⁷. De asemenea, tânărului profesor de istorie de la seminarul din Sibiu, Ioan Lupaș, colaborator activ al revistei „Țara noastră” i-a fost intentat un proces pentru agitație împotriva proprietarilor datorită publicării articolului „Toate plugurile umblă...” referitor la răscoala din 1907, dar foarte străveziu la situația țăranimii transilvane și la posibilitatea repetării unei asemenea revolte în Transilvania în care cei năpăstuiți pot preface uneltele câmpului „în arme care ucid năprasnic”, pentru a-și „apăra moșia” și a încerca „să dobândească și ei un drept la viață și o stăpânire dreaptă peste moșia strămoșească”¹⁶⁸. Autoritățile l-au condamnat pe autor la trei luni închisoare și plata unei amende de 200 k.¹⁶⁹ Un proces similar va fi îndreptat și asupra lui Octavian Goga în anul 1910 pentru poziția radicală adoptată în abordarea aspectelor social-economice tratate în revista „Țara noastră”, ca și în discursurile ținute cu ocazia adunărilor „Astrei” din Sibiu (1909) și Dej (1910), alături de alte capete de acuzare de natură național-politică¹⁷⁰.

Programul social-economic al P.N.R., intervențiile publice ale conducătorilor elitei politice, deși au fost marcate, uneori, de note subiective sub presiunea măsurilor restrictive ale regimului dualist, își păstrează substanța obiectivității, argumentația faptică pozitivă, analiza sintetică sugestivă și lucidă a fenomenelor, fapt ce a contribuit la consolidarea credibilității, popularității și receptării ideilor avansate, în această privință, de către societatea românească transilvăneană. Pentru facilitarea penetrației și reușitei discursului politic, în cadrul acțiunilor parlamentare, deputații români și-au distribuit premeditat, în funcție de pregătirea profesională, de experiența și cunoașterea realităților social-economice ale Transilvaniei, interpelările pe probleme sau pe grupuri restrânse de probleme. În acest sens, Coriolan Brediceanu se impunea ca unul din specialiștii în problemele colonizărilor; Aurel Vlad, Iuliu Maniu, specialiști în domeniul sarcinilor fiscale, al reglementărilor asupra pădurilor și pășunilor; Ștefan Ciceo Pop, ca apărător al intereselor moșilor, al aspectelor legislative privitoare la separarea proprietăților comune de pășune și pădure etc. În acest fel, chiar și cei mai hotărâți adepți ai activismului și ai acțiunilor politice radicale au trebuit să se conformeze unei conduite generale, care, departe de a fi impregnată de idei economiciste era impusă de condițiile în care evolua societatea românească transilvăneană; fiind obligați să accepte, în gradualități și expresii diferite, ideea că „lupta pentru bunăstarea economică e singura temelie (a românilor, n.n.), mai ales a noastră, a celor din regatul ungar, pe care se poate bizui viitorul neamului

¹⁶⁷ *Calendarul poporului pe anul 1898*, Sibiu, 1897, p. 99.

¹⁶⁸ *Țara noastră*, I, nr. 14 din 1907, p. 217-218.

¹⁶⁹ *Idem*, I, nr. 47 din 1907, p. 771; I. Lupaș, *Paralelism istoric*, București, 1937, p. 27-28.

¹⁷⁰ Ștefan Pascu, *Op.cit.*, p. 233.

nostru”¹⁷¹. Un asemenea mod de a pune problema însemnătății bunăstării materiale nu constituie o exagerare în concepția elitei românești de a privi rolul relațiilor social-economice, în ansamblul general al mișcării naționale, pe care dorea, s-o structureze pe bazele unei mai trainice și mai viguroase vieți economice naționale, proprii, să asigure prin această cale, evident însemnată, succesul acțiunilor politice și culturale ale mișcării politico-naționale. Urmărind, cu multă tenacitate asemenea scopuri intrinseci propriei sale evoluții, burghezia română, sprijinită efectiv de elementele intelectualității a contribuit la făurirea treptată a unei literaturi economice adecvate scopurilor sale, oglindind și reliefând strânsa legătură, uneori până la contopire, dintre acțiunea sa economică și cea cultural-politică, deoarece acestea s-au presupus, s-au susținut și intercondiționat reciproc, într-o continuă înlănțuire.

¹⁷¹ *Tovărășia*, I, nr. 16-17 din 1 iulie 1906, p. 122.

II. ORIENTĂRI TEORETICE ȘI PRACTICE ÎN DOMENIUL AGRAR

2.1. Preocupări ale literaturii și presei economice românești

Preocupările pentru promovarea unei literaturi economice și întemeierea unor periodice de profil se manifestă de timpuriu, ca urmare a necesităților sporite de informare și instruire, impunându-se permanent, în atenția puținilor specialiști, a personalităților marcante ale vieții culturale din societatea românească, ce-i sesizau însemnătatea în dezvoltarea unei economii prospere, în ridicarea nivelului agriculturii și sprijinului micilor gospodării țărănești.

Primele articole de specialitate cu caracter economic au pătruns în presa vremii, mai întâi în „Gazeta de Transilvania”, „Telegraful român”, apoi în calendarul „Amicul poporului”, acțiunea amplificându-se în noile periodice apărute ulterior sau prin lucrări aparte tipărite sub forma unor broșuri, mai rar în lucrări masive și docte de genul unor tratate. În ultimele două decenii ale veacului al XIX și începutul celui următor, până în 1914, literatura economică românească transilvăneană cunoaște o dezvoltare considerabilă sub raportul numărului lucrărilor, mulțimea articolelor prezente în toate periodicele social-politice, dar mai ales în presa de profil economic și științific, aceasta din urmă, rod al participării economiștilor, specialiștilor, dar și a unor entuziaști profesori, învățători, preoți, cu bune cunoștințe teoretice și practice în diversele domenii ale vieții economice. Un rol însemnat, în această perioadă în susținerea și sprijinirea materială, în orientarea eforturilor acelor care se angajează să contribuie la dezvoltarea și răspândirea literaturii economice l-au avut „Astra”, reuniunile economice românești din Sibiu, Orăștie, Caransebeș.

Prin însăși specificul evoluției sale, literatura românească transilvăneană va avea un caracter pronunțat practic, căutând să răspundă unor nevoi stringente și curente impuse de ritmul rapid al evoluției vieții economice, de necesitățile modernizării economiei în plan general și special, în cel național. Numărul restrâns al specialiștilor, în raport cu cerințele dezvoltării normale ale vieții economice generale se resimte, pe parcursul întregii epoci dualiste, aspect accentuat și de fenomenul părăsirii teritoriului Transilvaniei de către unii din tinerii absolvenți nemulțumiți de politica discriminatorie a guvernelor Monarhiei¹. Ambele situații vor impieta asupra posibilităților apariției și structurii unor lucrări teoretice, doctrinare, de proporții, deși elementele originale din gândirea economică românească transilvăneană nu vor lipsi. Participarea largă a unor persoane care nu

¹ Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania, în secolele XIII-XX*, Editura științifică, București, 1971, p. 276.

aveau o pregătire teoretică de specialitate economică în elaborarea literaturii de acest profil a dat în bună măsură acesteia un caracter popularizator menit să înlesnească răspândirea cunoștințelor economice, să mărească accesibilitatea prezentării într-un limbaj adecvat maselor țărănești sau unor pături relativ culte, dar neobișnuite cu o terminologie științifică pretențioasă. În acest sens se va rezolva una din spinoasele probleme ale răspândirii literaturii economico-agrară în mediile rurale, iar contactul cu noile cunoștințe economice se va realiza, de obicei, prin prezentarea unor astfel de materiale de popularizare sub forma unor conferințe sau prin simpla citire a unor articole din periodicele epocii, de către persoanele știutoare de carte în fața unor grupuri de țărani adunați la șezători, hore, clacă, în perioada iernii sau în clipele de răgaz.

Stringența unei literaturi economice agrare în limba națională, corelată cu amintita lipsă a specialiștilor, a determinat traducerea și preluarea unor părți importante din lucrările străine de economie aplicată corespunzătoare intereselor vieții economice românești. Pavel Vasici, George Barițiu, Visarion Roman, ca precursori ai literaturii economice traduc, preiau și sunt influențați de ideile unor gânditori de seamă ai economiei politice europene, precum Adam Smith, Fr. Quesnay, A. Thaer, F. List etc. Situația se menține, în această privință chiar și după ce practic literatura economică depășește o primă fază de constituire și afirmare, întrucât, la sfârșitul veacului XIX și începutul celui următor influențele unor gânditori europeni sunt sesizabile. Dintre teoreticienii și practicienii vieții economice cunoscuți pe plan european o influență însemnată a avut asupra literaturii economice românești transilvănene, Friedrich List, care, fundamenta, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, necesitatea dezvoltării unei economii naționale independente ca o forță însemnată, capabilă să contribuie la afirmarea națiunilor în epoca modernă. Ideea era în măsură să atragă elementele intelectualității și burgheziei românești transilvănene interesate în dezvoltarea mișcării naționale și a vieții economice. Astfel, nu este întâmplătoare răspândirea ideilor lui F. List, ca și traducerea principalei sale lucrări realizată de economiștii din România², precum și prezența, printre puținele lucrări, ale Bibliotecii „Astrei” a ediției complete a lucrărilor economistului german³. Influența economiei politice europene, preluările unor lucrări de economie aplicată, îndeosebi, din literatura austriacă și germană pe care le efectuează mulți economiști sau cărturari transilvăneni cunoscători direcți ai acestor surse fie prin formația intelectuală de specialitate în centrele universitare respective, fie prin studierea lucrărilor acestora, aveau ca scop racordarea începuturilor literaturii economice naționale la nivelul celor mai înaintate idei ale timpului, precum și dorința răspândirii celor mai moderne metode agrotehnice. Literatura economică românească se va remarca printr-un realism și o sobrietate, departe de a fi reținută, dimpotrivă, va fi

² F. List, *Sistemul național de economie politică*, București, 1888; F. List, *Sistemul național de economie politică*, Editura Academiei R.S.R., București, 1973.

³ *Catalogul Bibliotecii Asociațiunii transilvane pentru literatură și cultură poporului român*, de N. Togan, Sibiu, 1895, p. 189.

contestatară față de realitățile social- economice, vădind un ascuțit spirit de analiză critică, oferind soluții radicale problemicii dezbătute în pas cu cerințele timpului⁴. Totodată, înfățișarea sau comentarea teoriilor unor economiști europeni de către specialiști români transilvăneni, se va face prin prisma unor enunțuri personale, originale și nu rareori critice. În acest sens merită a aminti tratarea teoriei lui Adam Smith de către I. I. Lapedatu, care într-o lucrare special dedicată acestuia, recunoscându-i valoarea în dezvoltarea economiei politice clasice, îi reproșă nerealismul unor opinii referitoare la constituirea capitalului, problemă esențială pentru burghezia românească în ascensiune, confruntată cu lipsa capitalurilor suficiente pentru întemeierea instituțiilor de credit naționale⁵.

În ansamblul orientărilor literaturii economice românești transilvănene un rol de seamă îl ocupă elementele gândirii economice ale confrăților din România, împărtășite și susținute, în liniile lor fundamentale, ca urmare a scopurilor comune cultural-naționale, dar mai ales prin finalitatea scopurilor economice, care vizau constituirea unei economii prospere și independente în vechiul Regat, iar în Transilvania întărirea și sprijinirea tuturor laturilor vieții economice ca elemente participative la structurarea mișcării de emancipare general națională. Doctrinile economice naționale ale economiștilor din România, beneficiari ai unor posibilități materiale, politice și culturale deosebite vor fi asimilate de timpuriu în lucrările sau articolele cu profil economic apărute în Transilvania, făcându- se cunoscute teoriile unor personalități ca Ion Ghica, P.S. Aurelian, Ion Ionescu de la Brad, Dionisie Pop Marțian, A. D. Xenopol, N. N. Andronescu, N. Drăghicescu, etc. La rândul lor, în România vor fi receptate și sprijinite spre a vedea lumina tiparului lucrările unor economiști ardeleni, unii dintre ei plecați din Transilvania în urma politicii naționale a regimului dualist, precum Ștefan Pop, George Maior, N. Costin, Eugen Brote, Al de Vraný, C. P. Bărcianu și alții. În biblioteca „Astrei”, până în 1895, erau prezente lucrări sau periodice conduse de P.S. Aurelian, Ion Ghica, iar în editura și librăria W. Krafft de la Sibiu erau tipărite și expuse o serie de lucrări a unor economiști din România, cu aplicabilitate practică precum cele ale lui I. Ghica (*Munca, creditul, impozitele statului*); Ștefan Meitanu (*Casa rurală și nevoile țăranului*); C. D. Arghir (*Noțiuni de contabilitate rurală*); C. A. Bădăraș și N. Moga (*Lucrări despre creșterea animalelor*) etc.

Economiștii transilvăneni pledau pentru amplificarea legăturilor literaturii economice românești de o parte și de alta a Carpaților, îndeosebi pentru lucrările economice cu caracter practic-aplicativ, socotind economia Transilvaniei ca un element complementar al aceleia din România independentă, iar prin prisma perspectivelor idealurilor naționale, strânsele raporturi economice ca acte indispensabile ale apropiatei unități. Cu îndrăzneală deosebită Vasile C. Osvaldă puncta această ultimă idee, a necesității strângerii legăturilor economice „cu frații din Regat”, comentând participarea transilvănenilor la expoziția economică de la

⁴ Gheorghe Zăne, *Studii*, Editura Eminescu, 1980; N. Ivanciu Văleanu, T. Ionescu, I. Pinczés, *Gândirea economică din Transilvania 1784-1918*, Editura Academică, 1981.

⁵ I. I. Lapedatu, *Adam Smith*, Budapesta, 1902, p. 56-58.

București ca un eveniment deosebit de important, întrucât: „De la legăturile acestea economice așteptăm noi izbăvirea neamului nostru, izbăvire dorită cu atât de dulce meșteșug de iubitul nostru Goga...”⁶.

Preocupările pentru îmbogățirea literaturii economice transilvănene cu noi lucrări a presupus în concepția economiștilor o grijă permanentă pentru conținutul acestora, de la prezentarea stilistică la cuprinderea problemelor de fond, urmărindu-se „încurajarea literaturii speciale serioase”, evitarea cazurilor de traducere sau compilare „fără rost”⁷. De aici, preocuparea continuă pentru formarea unor cadre de specialiști cu studii superioare sau cu o pregătire cât mai temeinică capabili să contribuie la dezvoltarea literaturii economice naționale, să formeze treptat o școală economică românească transilvăneană cu efecte puternice în stimularea acțiunilor de economie practică și teoretică. Împărtășind asemenea opinii, I. I. Lapedatu, socotea că: „înființarea unui cerc pentru științele sociale și economice ar pune temeiuri unei noi școli, de unde să pornească cunoștințele și ideile care să le înlesnească și pregătească pe acest oropsit popor la existență”⁸. Este reliefată în această concluzie, de tendință cu nuanță luminoasă, însemnătatea eforturilor de promovare și răspândire a cunoștințelor economice, de luminare a maselor în speranța facilității progresului, a schimbării situației social-economice grave în care se află țărănimea, cu o altă mai prosperă, într-un viitor apropiat. „Politica noastră trebuie să meargă de aceea mână în mână cu năzuința de a ridica poporul în cultură”⁹, era părerea firească a acestei idei, larg răspândită, în literatura economică română transilvăneană, în concepția mării majorități a economiștilor. Pusă în slujba acestui ideal literatura economică își releva latura sa democratică în sensul că se alcătuieste pentru nevoile unor mase largi, li se adresează acestora într-un limbaj adecvat, caută să le soluționeze și să le deschidă perspectivele unei bunăstări materiale, să le apere interesele în fața tendințelor conservatoare-aristocratice ale regimului. Democratismul său, departe de a fi declarativ și formal este exprimat în raport cu interesele unor pături largi ale poporului român, constituind reazemul principal al unei concepții nepărtinitoare în problemele vieții economice transilvănene, înlăturându-se exclusivismul național, accentele șovine sau denigratoare la adresa celorlalte naționalități transilvănene.

Sub raport tematic, literatura economică română transilvăneană este dominată de materialele ce se referă la domeniul agrar sub multiplele sale aspecte (sociale, economice legislative, social-politice) oglindind de fapt, condițiile de existență ale majorității populației românești, preocupările prioritare ale elitei românești în sfera economică. Această constatare primară nu exclude, prezența materialelor cu subiecte din domeniul comerțului, industriei, chiar și a transporturilor și mai ales, nu înseamnă o premeditată limitare a concepției economiștilor români la o singură ramură economică, pe care din motive subiective

⁶ *Tovărășia*, II, nr. 18 din 30 iunie 1907, p. 1.

⁷ *Gazeta Transilvaniei*, LXVI, nr. 53 din 1903, p. 2.

⁸ I. I. Lapedatu, *Probleme sociale și economice*, Brașov 1904, p. 29.

⁹ *Revista Oraștiei*, V, nr. 1 din 13/25 martie 1899, p. 41.

ar fi considerat-o prioritară. Valoarea subiectului agrar în debaterile și în discuțiile cu caracter economic este dată, pe lângă condițiile amintite ale evoluției relațiilor capitaliste în agricultura Transilvaniei și de măsurile restrictive ale regimului dualist față de burghezia și intelectualitatea românească, în general față de viața economică a națiunilor asuprite, puternic concurate în ramurile industriale și în comerț de burghezia cercurilor politice dominante, astfel, obstructionate, prin mijloace politico-administrative, să-și creeze forme organizate de viață economică națională. Cert este faptul că literatura economică românească din Transilvania privind industria și comerțul a fost subordonată problematicii agrare. Până la instaurarea dualismului și din primii ani ai acesteia în literatura economică s-a insistat, cu optimism, de către elita românească pentru promovarea ramurilor industriei și comerțului, printre promotorii acestui curent, numărându-se cunoscute personalități, precum: G. Barițiu¹⁰, Pavel Vasici, Visarion Roman¹¹, Partenie Cosma etc. Ulterior, fără a scădea interesul pentru aceste ramuri ale vieții economice, intervențiile în literatura economică și presa românească au scăzut în intensitatea lor, faptul fiind determinat și de eșecurile și greutățile întâlnite în aceste domenii, fără ca orientările anterioare să fie definitiv abandonate. Se va insista mai mult spre sfârșitul perioadei dualiste asupra dezvoltării industriei „de casă”, a meseriilor¹², a unor întreprinderi mărunte de industrie ușoară, a dezvoltării unor magazine comerciale și instituții de credit. Spre exemplu, în periodicul economic „Tovărășia” s-a rezervat, o rubrică, aparte, promovării meseriilor sub titlul „Meseriașii noștri”, care cuprindea diverse comentarii de profil economic, prevederi legislative, știri. De asemenea, în „Foaia poporului” periodic social economic, s-a inserat o rubrică specială intitulată „Industrie de casă”, în care se dezbăteau problemele promovării acestei ramuri economice la nivelul gospodăriilor țărănești¹³. Adăugăm, acestor inițiative propaganda și acțiunile economice îndreptate spre răspândirea meseriilor și industriilor de casă desfășurată de către „Astra”.

Problemele comerțului în literatura economică românească transilvăneană, dacă n-au fost neglijate, n-au reușit să fie tratate în măsura amploarei pe care o aveau materialele cu subiecte agrare. Cu toate acestea în presa economică sau social-politică, în broșuri speciale, iar uneori în tratate scrise de economiști de specialitate precum I. C. Panțu, I. Moța, Arsenie Vlaicu,¹⁴ s-au evidențiat la sfârșitul veacului al XIX-lea calitățile economice ale comerțului pentru prosperitatea economiei naționale. În majoritatea materialelor cu asemenea tematică remarcăm, ca specific, ancorarea evoluției comerțului cu aspectele

¹⁰ V. Chereșteșiu, C. Mureșan, G. E. Marica, G. Barițiu, *Scieri social-politice. Studiu și antologie de...*, Editura Științifică, București, 1962.

¹¹ T. Ionescu, *Concepția economică a lui Ion Roman* în S.U.B.B., Series Economica, 1972, p. 141-151.

¹² B. Baiulescu, *Despre necesitatea promovării și profesării meseriilor la români*, Sibiu, 1894; A. Vlaicu, *Însemnătatea meseriilor în Gazeta Transilvaniei*, LVIII, 1895, nr. 257-262; I.I. Lapedatu, *Românii săceleni, cauzele decadenței lor economice și mijloacele de îndreptare*, Brașov, 1899.

¹³ *Foaia poporului*, V, 1897, nr. 49-52.

¹⁴ A. Vlaicu, *Merceologia și tehnologia*, Sibiu, f.a.; A. Vlaicu, I. C. Pantu, *Introducere în științele comerciale*, Brașov, 1892, (3 volume); I. Moța, *Îmbrățișați negoțul*, Oraștie, 1896.

evoluției rurale prezentându-se această ocupație economică ca mijloc de emancipare socială a unor categorii din mediul rural¹⁵.

Dezvoltarea instituțiilor de credit românești a implicat firesc literatura economică românească în dezbaterăa unor subiecte de asemenea natură. Cele mai multe, și mai timpuriu întocmite, au fost lucrările de popularizare a operațiunilor bancare, de răspândire a cunoștințelor financiare în mediile dornice să se ocupe și să întemeieze instituții de credit sau care veneau, mai des, în contact cu operațiunile desfășurate de către bănci. În acest sens, în afara articolelor publicate în periodice, George Pop de Băsești și Nicolae Petra-Petrescu, în lucrări de mai mare extensiune, oferind îndrumări practice și în forme accesibile, deschid seria lucrărilor publicate cu un conținut financiar bancar¹⁶. Au urmat apoi lucrări de specialitate propriu-zise, care-și propuneau îmbunătățirea activității băncilor românești, materiale întocmite de specialiști precum Cornel Diaconovici sau I.I. Lapedatu¹⁷; de prezentare și analiză a evoluției instituțiilor bancare în contextul vieții economice a românilor întocmite de Constantin I. Pop¹⁸, Eugen Brote¹⁹, Nicolae Petra-Petrescu²⁰, I. I. Lapedatu²¹, sau I. Lupaș²². Totodată, au fost întocmite lucrări pentru necesitățile practice ale țărănimii sau burgheziei rurale în vederea calculării rentabilității gospodăriilor, a familiarizării acestor categorii sociale cu problemele financiare. Apar astfel, în afara materialelor cuprinse în calendarele populare, lucrări special, întocmite de specialiști, între care, le amintim pe cele pregătite de Eugen Brote²³, și Aurel Dâmboiu²⁴. Însemnătatea aspectelor financiare în dezvoltarea burgheziei românești, precum și necesitatea resimțită de cercurile bancare românești a unei publicații periodice, a contribuit la editarea, din 1899, a „Revistei economice”, publicație cu un profil economico-financiar²⁵. De asemenea, în periodicele cu profil social-politic și economic au apărut seriale întregi de material asupra principalelor activități ale băncilor românești, căutând să se lămurească caracterul diferitelor forme de împrumuturi, modalitățile obținerii acestora, folosirea creditelor în practica curentă spre a evita ruina sau pierderile înregistrate de unii dintre debitori. De cele mai multe ori dezbaterăa fenomenului financiar în literatura economică românească s-a efectuat în strânsă legătură cu domeniul agrar în perspectiva multiplelor implicații social-economice al

¹⁵ I. Moța, *Op.cit.*, p. 15-17.

¹⁶ Georgiu Pop, *Îndreptariu practic în toate afacerile financiare*, Blaj, 1897; N. Petra-Petrescu, *Studiu din economia națională*, Sibiu, 1881.

¹⁷ I. I. Lapedatu, *Banca austro-ungară*; Idem, *Problemele viitoare ale băncilor*; Idem, *Studiu de contabilitate* etc.

¹⁸ Constantin I. Pop, *Băncile române din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1905.

¹⁹ E. Brote, *Organizațiunea creditului prin băncile românești*, Arad, 1909.

²⁰ N. Petra-Petrescu, *Monografia institutului de credit și de economii „Albina”, 1872-1897*, Sibiu, 1898; Idem, *Societăți financiare la românii din Ungaria*, Chișinău, 1918.

²¹ I. I. Lapedatu, *Monografia institutului de credit și de economii „Ardeleana”, 1885-1910*, Oraștie, 1913.

²² I.I. Lupaș, *Monografia casei de păstrare din Săliște*, Sibiu, 1918.

²³ E. Brote, *Comptabilitatea agriculturului*, Sibiu, 1878.

²⁴ A. Dâmboiu, *Comptabilitatea pentru cârturarii de la sate*, Sibiu, 1912.

²⁵ M. Drecin, „*Revista economică*”, primul periodic financiar, bancar-comercial al românilor din Transilvania, 1899-1948, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 303-309.

instituțiilor de credit în evoluția economică a diferitelor categorii sociale din mediul rural, a însemnătății băncilor în accelerarea evoluției moderne a sectorului agrar, în sporirea prosperității economice și numerice a burgheziei românești.

Analiza fenomenului agrar s-a realizat într-o viziune democratică și de largă respirație economico-socială, având, ca principal obiectiv apărarea și stimularea proprietății țărănești ca și a celei burgheze. Militând pentru schimbarea raporturilor social-agrare, eliminarea influențelor negative ale proprietății moșierești, diminuarea marilor latifundii, literatura economică condamna asuprirea socială prin prisma intereselor naționale ale populației românești, dorind să ridice din rândul maselor țărănești, nu numai buni gospodari, dar și elemente viguroase, capabile să participe activ la mișcarea de rezistență și emancipare națională. În prim-planul dezbaterilor pentru înaintarea agriculturii, în literatura economică s-au impus subiectele care tratau noile metode ce vizau dezvoltarea unei economii agrare raționale, moderne, aplicarea unor sisteme de cultivare și exploatare rentabile a pământului prin introducerea uneltelor și mașinilor perfecționate, de mare randament, a unor soiuri noi de plante și rase de animale, schimbarea mentalităților și cunoștințelor agrotehnice învechite²⁶. Introducerea progresului în cultură a fost socotită de către specialiștii vremii ca o necesitate de primă necesitate în vederea îmbunătățirii stării generale a producătorilor țărani. De timpuriu, în afara articolelor ocazionale cuprinse în periodicele românești au apărut adevărate tratate populare de economie rurală care, într-o formă enciclopedică, cuprindeau cele mai însemnate ramuri ale agriculturii, oferind sisteme noi de practicare a economiei rurale în diferitele sale ramuri. Economiiștii și publiciștii atrași de ideea unei agriculturi raționale ca G. Vintilă²⁷, Ștefan Pop²⁸, George Pop de Băsești²⁹, George Moianu³⁰, Ioan Georgescu³¹, Ioan Baciuc³², Ioan Fehete Negruțiu³³ etc. se remarcă prin sârguința pregătirii unor lucrări agronomice ce s-au bucurat de o largă răspândire și audiență.

Promovatori ai unei agriculturi raționale, economiiștii și specialiștii români au abordat, an după an, uneori până la repetări supărătoare aceleași probleme, care vizau progresul agriculturii, aceleași noțiuni care în esența lor tindeau să transforme concepția tradițională de cultivare a pământului. Reluarea subiectelor în forme și variante diferite reliefa menținerea unor stări de lucruri grave în introducerea unor sisteme economice moderne, ca și perseverența specialiștilor în extinderea metodelor agrotehnice înaintate, în răspândirea și aplicarea în practică a

²⁶ T. Ionescu, *Probleme ale dezvoltării economiei Transilvaniei în viziunea unor intelectuali români (1850-1890)*, în A.M.N., XXIV-XXV, 1987-1988, p. 355- 359.

²⁷ G. Vintilă, *Manual popular de agricultură*, Sibiu, 1873.

²⁸ Ștefan Pop, *Economia rurală*, Sibiu, 1881.

²⁹ G. Pop de Băsești, *Economia câmpului*, Sibiu, 1884.

³⁰ G. Moianu, *Economia câmpului și grădinaritului*, Brașov, 1886.

³¹ I. Georgescu, *Observări și îndrumări practice pentru economi*, Brașov, 1886; Idem, *Cartea plugarilor*, Gherla, 1899.

³² *Îndreptar practic în economia rurală*, compus de Ioan Baciuc, Pop Constantin etc, Sibiu, 1895.

³³ I Ioan, F. Negruțiu, *Cultura și îngrijirea grâului*, Brașov, 1901; Idem, *Împărțirea, lucrarea și îngrijirea unei moșii*, Sibiu, 1905.

cunoștințelor științifice, de economie modernă. În literatura și publicistica epocii s-au bucurat de o largă răspândire subiectele privind îmbunătățirea stării pământului prin buna întreținere a acestuia, prin tratarea corespunzătoare cu îngrășăminte în funcție de cerințele plantelor și de necesitățile populației.

În literatura economică agrară românească și-a câștigat un loc însemnat propaganda pentru introducerea mașinilor și uneltelor de mare randament, prezentându-se în această idee, în mod detaliat, cele mai perfecționate mașini de agricultură fabricate de diferitele firme din Monarhia austro-ungară sau de întreprinderi renumite din Europa, s-au expus prin ilustrații cele mai noi modele, împreună cu modul lor de funcționare și de achiziționare, a avantajelor pe care le oferă în activitatea practică. De mare amplitudine, ca număr și ca intensitate au fost materialele economice dedicate comasărilor prin prisma avantajelor care le oferea această operațiune economică, dar și prin optica efectelor social-economice negative rezultate din aplicarea în practică a măsurilor legislative, în acest caz, în satele transilvănene. Interesul era suscitât în acest mod, nu numai prin prisma scopurilor pur economice, ci prin perspectiva implicațiilor de ordin social, a intereselor țăranimii reticentă asupra efectelor măsurilor legislative privind comasările, separărilor de pământuri arabile, pășune și pădure. Iată de ce, de la lucrarea lui Ioan Pușcariu, apar, rând pe rând, în variante mai puțin elaborate, numeroase lucrări pe tema comasării întocmite, fie de personalități ale vieții publice ca Vasile Ladislau Pop³⁴, sau economiști și publiciști ca Ion Blaga³⁵ și Elia Dopp³⁶.

Specialiștii agronomi, economiștii și publiciștii români transilvăneni s-au străduit să cuprindă în dezbaterile lor și aspectele complementare ale principalelor ramuri ale agriculturii insistând asupra extinderii legumiculturii, pomiculturii, cultivării plantelor tehnice și industriale, a sericiculturii etc. În literatura economică erau prezentate avantajele diversificării ocupațiilor agricole, care ar fi contribuit la mărirea rentabilității gospodăriilor țărănești, la sporirea mijloacelor economice pentru achiziționarea mașinilor și uneltelor agricole³⁷. În pomicultură și apicultură, ramuri agricole cu o veche tradiție, se avea în vedere extinderea și modernizarea preocupărilor la nivelul întregii Transilvanii prin introducerea unor noi sisteme de exploatare a stupilor sau soiurilor de pomi de o mare rentabilitate. În acest sens, apar lucrări speciale de îndrumare, întocmite de D. Comșa³⁸, A. Hodoș³⁹, pentru pomicultură, sau N. Costin⁴⁰, C. Dimianu⁴¹, Augustin Degan⁴², G. Moianu⁴³,

³⁴ V. L. Pop, *Un jurist practic*, Sibiu, 1858.

³⁵ După comasare, Sibiu, 1869.

³⁶ Elia Dopp, *Comasările. Îndreptar practic*, Sibiu, 1897.

³⁷ *Bunul econom*, IV, nr. 5 din 8 februarie 1903, p. 2, *Amicul poporului*, 1889, p. 94-95; *Călimdarul plugarului pe anul comun 1895*, III, Brașov, 1894; *Economul*, VII, nr. 12 din 17 iulie 1897, p. 98

³⁸ D. Comșa, *Pomăritul*, Sibiu, 1887, Idem, *Prăsierea pomilor*, Sibiu, 1890, reeditat în 1900.

³⁹ A. Hodoș, *D-ale pomăritului*, Sibiu, 1913.

⁴⁰ I. Costin, *Manual de stupărit*, Sibiu, 1886.

⁴¹ C. Dimianu, *Stupăritul - întocmit pentru popor, pentru începători și pentru toți iubitorii de acest ram ai economiei*, Brașov, 1887; Idem, *Tirna poporală*, Brașov, 1887.

⁴² *Curs de stupărit*, Sibiu, 1887.

Romul Simu⁴⁴, etc. în vederea promovării apiculturii moderne. La Sânicolaul Mare în anii 1889-1890 s-a editat un periodic special intitulat „Apicultorul și economul român”, redactat de Suietoni Petrovici, în vederea popularizării cunoștințelor de apicultură și a informării curente a producătorilor cu cele mai avansate cunoștințe în acest domeniu.⁴⁵ N-au lipsit preocupările economiștilor pentru problemele legumiculturii unde s-au remarcat, prin lucrările lor, specialiști ca: G. Vintilă, D. Aleși, G. Moianu, C. P. Barcianu, I. F. Negruțiu și alții, care au contribuit la extinderea acestei ramuri a agriculturii în zonele unde fusese mai puțin cultivată.

În literatura economică românească transilvăneană se va impune problematica creșterii animalelor, concepută prin prisma îmbunătățirii raselor, a creșterii intensive pe baza unei raționale furajări cu nutrețuri și plante special cultivate,⁴⁶ precum și în funcție de politica guvernelor austro-ungare care afectase, în anumite perioade, fie prin războiul vama cu România, fie prin interdicțiile referitoare la trecerea turmelor de oi din zona sudică a Transilvaniei dincolo de Carpați, această ramură agricolă tradițională în viața economică a populației românești din zonele subcarpatică și de munte. V. Cornea⁴⁷, E. Brote⁴⁸, G. Maior⁴⁹, A. Coșciuc⁵⁰, N. Iosif⁵¹ se numără printre economiștii transilvăneni, care s-au remarcat prin preocupările deosebite și lucrările de specialitate valoroase dedicate creșterii raționale și intensive a animalelor. N-au fost neglijate de către specialiștii români nici aspectele economice ale cultivării viței de vie, creșterii păsărilor, exploatarea pădurilor și reglementărilor silvanale, prezentându-se avantajele acestor ocupații anexă, în cadrul preocupărilor generale de rentabilizare a gospodăriilor țărănești⁵².

Literatura economică românească transilvăneană a fost întregită de numeroase lucrări de specialitate, editate, în vechiul regat al României - majoritatea cu caracter de popularizare - suplinindu-se unele lacune în tematica economică, contribuind la lărgirea subiectelor economice deja dezbătute, prin mărirea tirajului materialelor de profil cerute, tot mai mult, de elementele țărănimii înstărite, burgheziei sătești și intelectualității rurale interesate în promovarea progresului economic.

În strânsă legătură cu scopul fundamental al dezvoltării unei vieți economice naționale românești transilvănene, vizând îndeosebi, dar nu exclusiv domeniul

⁴³ G. Moianu, *Părintele albinelor și învățătorul din Merești*, Brașov, 1886

⁴⁴ R. Simu, *Cartea stuparilor săteni*, Sibiu, 1897.

⁴⁵ *Transilvania*, XXI, nr. 4, din 1890, p. 121.

⁴⁶ E. Brote, *Trifoiul*, Sibiu, 1890; Ioan Negruțiu, *Nutrețul măiestrit sau cele mai bune plante de nutreț*, Biblioteca populară, nr. 18 etc.

⁴⁷ V. Cornea, *Veterinarul de casă pentru cai, vite cornute, oi, capre și rămători*, Gherla, 1877.

⁴⁸ E. Brote, *Ținerea vitelor*, Sibiu, 1888.

⁴⁹ G. Maior, *Rentabilitatea economiei de vite în exploatațiune mare*.

⁵⁰ A. Coșciuc, *Nutritura animalelor de casă*, Sibiu, 1909.

⁵¹ N. Iosif, *Vacile de lapte, Strechea, Pregătirea cașului*, în *Calendarul asociațiunii pe anul 1912*, Sibiu, 1911, p. 96-101; 103-105; 120-124.

⁵² N. Albanii, *Prăsirea rațională a galițelor*, Făgăraș, 1894; N. Iosif, *Vierul român sau noua cultură a viilor*, Sibiu, 1906; Carol Porcolab, *Păzitorul de pădure*, Timișoara 1892.

agrar, literatura economică românească a fost receptivă și a promovat ideile asociaționismului, ale cooperației. Sunt semnificative pozițiile economiștilor și publiciștilor transilvăneni, socotiți ca promotori ai curentelor asociaționiste pentru întreg teritoriul locuit de români, în privința subordonării acestor creații economice intereselor micilor proprietari. Asociaționismul și cooperatismul au căpătat o coloratură specifică sub raport ideatic și propagandist pe fundalul realităților social-economice și naționale ale populației românești din Transilvania. Lumea proprietarilor mici, societatea țărănească transilvăneană, pe care intelectualitatea și burghezia românească o socoteau ca o forță viabilă și puternică a mișcării naționale, trebuia să devină în perspectiva ideilor cooperatiste o clasă socială prosperă. Ca urmare, la sfârșitul veacului al XIX-lea, literatura economică românească se va îmbogăți cu noi materiale, care promovau ideile cooperativismului în forme și gradualități diferite interesând în dezbaterile acestui curent majoritatea economiștilor români din acea vreme⁵³.

În structura și conceperea literaturii economice românești transilvănene un loc și rol însemnat l-a avut presa social-politică și economică care a cuprins un variat și imens material cu tematică economică, suplinind lipsa unor lucrări editate aparte din cauza insuficienței fondurilor financiare. Au fost consemnate însă și excepții notabile, când, articolele publicate în periodicele vremii au constituit, ulterior, obiectul unor lucrări compact editate aparte din considerentul însemnătății acestora pentru cercurile mai largi de cititori. Apariția „Economului”, la Blaj, în 1873 - ca primul periodic economic de specialitate - sub redacția agronomului Ștefan Pop -, avea, să înscrie o nouă etapă în mișcarea și literatura economică românească, prin noutatea și profunzimea tematicii abordate, prin încercările teoretice nu lipsite de originalitate privind implicațiile vieții economice în afirmarea națiunii române⁵⁴. Timp de aproape 8 ani (1873-1880), acest periodic a suplinat un gol puternic resimțit, până atunci, în literatura și presa de specialitate, reușind să polarizeze cunoștințele celor mai de seamă specialiști și practicieni români, mulți dintre ei proaspeți absolvenți ai unor instituții de învățământ superior de specialitate, precum: Eugen Brote, Demetriu Comșa, I. V. Barceanu, F. S. Iancu, Ion Roman, N. N. Crucin și alții. În deceniul al IX-lea în presa românească transilvăneană lipsa „Economului” a fost relativ suplinită de periodicele social-politice și de calendarele populare (de publicația cu caracter mixt social- economic și cultural de interes local „Cărțile săteanului român”⁵⁵), dintre care „Amicul poporului” întemeiat de Visarion Roman⁵⁶ încă din 1861 și „Călimdarul bunului

⁵³ A. Brote, *Însoțirile de credit Raiffeisen...*, Sibiu, 1891; Vasile C. Osvadă, *Băncile populare din România*, Sibiu, 1907; Idem, *Mișcarea cooperatistă*, Sibiu, 1912; Cornel Aisner, *Reuniunile agricole și însemnătatea lor*, Brașov 1902; I. Enescu, *Cooperativele satești*, Sibiu, 1912; *Faceți tovărășii*, Cluj, 1907, editată sub egida băncii „Economul” etc.

⁵⁴ Teodor Pavel, *Economul - primul periodic economic al românilor din Transilvania*, în S.U.B.B. Series Historia, 1967, p. 65-76; Idem, *Activitatea ziaristică a lui Ștefan Pop*, în *Centenarul revistei Transilvania*, Sibiu, 1969, p. 183-188.

⁵⁵ Matei Alexandru, Oprea Marin, *Din istoria presei agrare din Transilvania: „Cărțile săteanului român”* în Terra Nostra, 1973, vol. III, p. 449-458.

⁵⁶ M. M. Jude, *Amicul poporului și problemele agriculturii raționale*, în A.M.N. XI, 1974, p. 311-325.

econom” editat de D. Comșa și E. Brote, între 1877-1884, se impun prin varietatea și bogăția cuprinsului, colaborarea unor reputați specialiști și publiciști prin larga popularitate și răspândire⁵⁷. De altfel, calendarele populare au avut un rol însemnat în răspândirea și popularizarea cunoștințelor economice într-o formă stilistică adecvată, bucurându-se, pentru această caracteristică, de o largă circulație în rândul populației rurale. Dovada popularității lor este arătată și de înmulțirea aparițiilor și a tirajelor acestui gen de publicații la sfârșitul veacului XIX și începutul celui următor, fie sub patronajul unor periodice de tradiție sau sub acela al unor publiciști și pasionați popularizatori ai vieții culturale românești ca: I. Georgescu, A. P. Barcianu, Ioan Berescu, Ioan Moța, N. Petra-Petrescu, etc.⁵⁸ Dintre acestea apar la Sibiu în 1885 și Brașov 1892, sub același nume dar cu editori diferiți publicațiile „Calendarul poporului”; în 1892 la Sibiu „Calendarul săteanului” (sub îndrumarea lui N. Petra-Petrescu) și la Brașov sub îndrumarea lui I. Georgescu „Călimdarul plugarului”; în 1912 consemnăm apariția publicației „Astreii”, „Calendarul Asociațiunii”. De asemenea, în epocă apar calendare cu caracter local, ca acela scris de A. P. Barcianu, la Hunedoara, intitulat „Calendarul țăranului” sau de către Ioan Berescu (Brebeneș), la Făgăraș sub numele de „Calendarul Țării-Oltului” etc. Cuprinzând sfaturi practice pentru gospodăriile rurale în funcție de anotimpuri, zone geografice, orientarea căilor de circulație, așezarea târgurilor, date despre problemele fiscale, mercurialul asupra principalelor produse agricole, calendarele, înmănunchiază materiale privind practicarea unei agriculturi raționale, cuprind sugestii pentru ridicarea rentabilității exploatărilor agricole și procurarea mijloacelor necesare modernizării lor precum: mașini, unelte agricole, îngrășăminte naturale și artificiale, semințe și rase de animale etc. Nu lipsesc îndrumările pentru răspândirea și profesarea diferitelor activități ale industriei de casă, pentru ocupațiile comerciale, sfaturi pentru întemeierea unor cooperative și tovărășii. În sfârșit, sunt prezente creații ale literaturii culte, istorioare și anecdote populare în spiritul concepției editării calendarelor ca mijloace de îmbinare a utilului cu frumusețea spiritualității. Grijă pentru acest gen de publicații, adevărate calendare țărănești, pornește din dorința destinării lor, cu precădere, categoriilor sociale din mediul rural, din responsabilitatea conștientă a editorilor pentru rolul calendarelor în influențarea mentalității sătenilor, fapt pentru care, se exprimă convingerea fermă că: „pentru o mare parte din popor calendarele sunt aproape singurele cărți de citire, aproape singurele izvoare de învățătură și petrecere”⁵⁹.

În aceeași perioadă, publicațiile social-politice de tradiție sau cele nou întemeiate ca: „Dreptatea” la Timișoara, (editată între anii 1893-1898 de C.

⁵⁷ „*Amicul poporului*”, atinge, în 1870, un tiraj de circa 3000 de exemplare, cifră însemnată pentru istoria presei din acea vreme.

⁵⁸ Pentru această problemă a se vedea Nerva Hodoș, Al. Sadi-Ionescu, *Publicațiile periodice românești*, tom I, 1820-1906, București, 1913; Elena Dunăreanu, *Calendarele românești sibiene*, Sibiu 1970; George Em. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea*, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1977, p. 11-111; T. Ionescu, *Ideii și orientări în publicistica economică românească la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX (1896-1918)*, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1985.

⁵⁹ *Gazeta Transilvaniei*, XLXI, 1897, nr. 1, p. 3.

Diaconovich și Valeriu Braniște)⁶⁰, „Drapelul” la Lugoj (din 1901 sub conducerea lui Valeriu Braniște), „Tribuna poporului” la Arad (din 1897 sub redacția lui I. Rusu Șirianu), „Libertatea” la Orăștie (editată din 1902), „Lupta” la Budapesta (editat din 1907) sau a unor publicații de genul „unor gazete populare”, precum: „Poporul român”⁶¹; sau de interes local ca: „Deșteptarea” de la Brașov (apare din 1905 sub conducerea lui V. Arsene și din 1912 sub conducerea lui E. Brote), „Progresul” de la Oravița (apare din 1907 ca foaie social economică redactată de George Jianu), „Zorile” de la Caransebeș (foaie de interes local redactată de George Donna), „Răvașul” și „Solia satelor”⁶², din Cluj; sau chiar de valoarea interesantului și vremelniceului periodic „Sfătuitoarul” al despărțământului „Astrei” Huedin (organ cultural economic lunar editat de preotul Emil Măcelar); toate, contribuind prin înserarea cvasipermanentă a unor rubrici speciale sau articole cu profil economic, la dezvoltarea literaturii și propagandei economice românești, în special a celei referitoare la domeniul agrar.

Un rol însemnat în presa românească cu caracter social-economic l-a avut publicația „Libertatea” din Orăștie care prin redactorii și numeroșii săi colaboratori au asigurat, nu numai permanența unei rubrici speciale⁶³ în această revistă, ci și editarea unor valoroase suplimente cu caracter economic de largă răspândire și ținută științifică, sprijinite financiar de conducerea periodicului, de fruntașii vieții economice din localitate și de către puternica bancă „Ardeleana”.

Un loc aparte îl va ocupa în această serie de publicații și revista, „Țara noastră”, (editor Octavian Goga), prin caracterul său deosebit ca prezentare și informare pe măsura gustului publicului sătesc, în sensul sprijinirii evoluției vieții economice naționale. „Țara noastră” ca revistă populară, la începutul anului 1907, se va transforma într-o revistă cultural-populară pentru păturile largi ale mediului rural⁶⁴, abordând o tematică diversă și fiind sprijinită de condeiele unor economiști și publiciști recunoscuți ca: Romul Simu, N. Iosif, A. Oțoiu, I. Georgescu, Ioan Lupaș și mulți alți corespondenți de pe întreg cuprinsul Transilvaniei.

Dezbaterea și urmărirea sistematică a problemelor economice, răspândirea cunoștințelor de acest gen într-o concepție unitară și consecventă nu se putea realiza decât în periodicele de profil economic, cu o orientare tematică precisă, cu redactori și colaboratori permanenți, capabili să conducă și să urmărească, pentru o perioadă de timp mai îndelungată, activitatea de elaborare a unor materiale economice originale.

Nevoia unei publicații de specialitate, după dispariția periodicului „Economul”, suplinită doar parțial de calendarele și periodicele social-economice, va fi încurajator împlinită prin apariția săptămânalului sibian „Foaia poporului” din

⁶⁰ R. Sofronioe, „Dreptatea” - primul cotidian românesc din Banat, în A.I.I.A., 1975, XVIII, p. 403-413.

⁶¹ Organ al P.N.R. care apare la Budapesta în 1898, ca o modestă foaie populară, socială, economică și culturală, transformându-se, din 1908, într-o publicație cu caracter pronunțat politic.

⁶² M. M. Jude, *Solia satelor* - ziar destinat publicului sătesc, în A.M.N., 1875, XII, p. 387-391.

⁶³ *Libertatea*, I, nr. 1 din 19 decembrie 1902 / 1 ianuarie 1903, p. 3, și numerele următoare până în 1906.

⁶⁴ *Țara noastră*, I, nr. 1 din 1907, p. 5-6; N. Cordoș, *Țara noastră, revista Astrei destinată publicului sătesc*, în Sargeția, IX, 1972, p. 262-266.

1893, ca urmare a eforturilor lui Eugen Brote și Ioan Rusu Șirianu, cunoscuți pentru activitatea lor publică și social-economică. Adresată maselor țărănești ca o variantă a „Tribunei” sibiene, publicația, s-a bucurat de o largă răspândire, ajungând în primul an la 5000, iar apoi în al doilea an, la 7000 de abonați⁶⁵.

Prin rubrica, special și semnificativ intitulată „Economul” se sublinia continuitatea bunelor tradiții ale revistei cu același nume, încercându-se menținerea unui program minimal dedicat problemelor economice curente ca și unor proiecte de mai mare amplitudine și perspectivă dintre care le amintim pe cele referitoare la constituirea cooperativelor și tovărășiilor țărănești⁶⁶, dezvoltarea industriei de casă⁶⁷, cultivarea rațională a pământului prin comasări⁶⁸. De asemenea, în jurul „Foi poporului” s-au regrupat o serie de vechi colaboratori ai „Economului”, asigurându-se prin redactorii permanenți ca: Demetriu Comșa, Ioan Costin, Ioan Georgescu, Vasile Osvadă, Ioan Moța, Silvestru Moldovan, și alții, continuitatea criticii economice, convergența materialelor prezentate într-o orientare distinctă și clară a literaturii economice editată în paginile publicației.

La începutul secolului al XX-lea vor apare noi publicații cu profil economic, care își definesc, mai clar, personalitatea în funcție și de preocupările burgheziei și intelectualității românești, de împlinirile și obiectivele din viața economică națională a românilor transilvăneni. Astfel, din 1899 se editează „Revista economică”, ca organ al băncilor românești, cu sprijinul unui numeros contingent de colaboratori economiști și specialiști din viața economică a Transilvaniei. Revista se va adresa însă cu precădere elementelor elitei intelectuale românești cu o pregătire economică avansată, axându-se pe problematica curentă a fenomenelor economice, îndeosebi asupra aspectelor activității instituțiilor de credit.

Ca publicație de economie generală, cu caracter de informare și orientare științifică, destinată specialiștilor și promotorilor principiilor economiei moderne a fost și periodicul lunar „Economia” din Caransebeș (1905-1909). Tot lunar, ca supliment al „Libertății” apărea, între anii 1912-1914, sub redacția lui Ioan Moța, publicația „Spicuri economice”, cu o tematică diversificată conținând știri din întreaga viață economică, uneori și social-politică, oferind povețe practice pentru diversele ocupații agricole, comerciale și industriale, având, un stil modern, rubrici de întrebări și răspunsuri⁶⁹. Prin alcătuirea tematică și limbajul în stil popularizator, accesibil păturilor sociale mai puțin instruite, revista-supliment se apropie mai mult de caracterul calendarelor epocii.

Printre periodicele economice publicațiile „Bunul econom” (1900-1906) organ al Reuniunii economice din Orăștie, iar din 1902 al Reuniunii române de

⁶⁵ L. Boia, *Eugen Brote, 1850-1912*, Editura Litera, București, 1974, p. 96; „*Foia poporului*” a fost publicația cea mai citită în Transilvania, îndeosebi în mediul rural. Tirajul său ajungând, în medie, la 11.000 de exemplare. Numărul total al abonaților săi, din surse incomplete, era de peste 11.000.

⁶⁶ *Foia poporului*, II, 1894, nr.5, 8, 9, 16, 37; Idem VI, 1898, nr.5, 8, 9, 31; Idem, X, 1902, nr. 7, 20, 42; Idem, XI, 1903, nr. 1, 2, 3, 21, 43, 40, etc.

⁶⁷ *Ibidem*, V, 1897, nr. 18, 49, 50, 52, 51.

⁶⁸ *Ibidem*, III, 1895, nr. 10-23, etc.

⁶⁹ *Spicuri economice*, II, broșura I, din ianuarie 1913, p. 1-4 și 6-9.

agricultură din comitatul Sibiului, precum și „Tovărășia”(1906-1911), editată la Hunedoara și apoi la Orăștie, ca supliment al „Libertății”, de principalul redactor Vasile Osvadă, dar păstrându-și prezentarea grafică originală, se impun, prin activitatea deosebită pusă în slujba ideilor de asociere, cooperatiste, alături de tratarea generală a problemelor vieții economice. „Bunul econom” și mai ales „Tovărășia” se înscriu, ca unele din cele mai de seamă periodice românești ale epocii moderne, cu tematică cooperatistă, cuprinzând în paginile lor, articole cu asemenea conținut, fără a avea pretenții doctrinare, generalizatoare, oferind, în schimb, idei și soluții adecvate situației social-economice din satul transilvănean. De asemenea, în paginile acestora s-a încercat conturarea, în mod original, a căilor prin care populația românească din mediul rural poate să-și îmbunătățească condițiile materiale prin intermediul cooperatiei ce trebuia extinsă, nu numai la nivelul ocupațiilor agricole, ci și la îndeletnicirile comerciale ale micii industrii de casă, meseriilor etc.⁷⁰ Reușind, să grupeze ca redactori și să atragă colaboratori permanenți ca: Ioan Moța, Gavril Todică, I. Mihai, R. Simu, I. I. Lapedatu, D. Comșa etc, aceste periodice au contribuit, în măsură însemnată, la dezvoltarea teoretică și practică a mișcării cooperatiste românești transilvănene în perioada de dinaintea primului război mondial, suscitând atenția unui cerc larg de cititori. Dovada popularității periodicului „Tovărășia” este numărul mare de abonamente pe care îl înregistra această publicație în anul 1910, apreciat la circa 10.000⁷¹. Prin conținutul materialelor publicate „Bunul econom” și „Tovărășia” întăreau orientarea programatică a literaturii economice românești axată pe ideea organizării armonioase a vieții economice naționale considerată ca o garanție certă pentru asigurarea succesului mișcării politice naționale. Scopul activității publicațiilor economice din Orăștie, sintetic enunțat în articolul-program al „Tovărășiei”, concluziona, printre altele că „Acțiunile economice sunt cele mai potrivite mijloace pentru a ajunge la o mai bună existență și la afirmarea ca factor al omului, al cetățeanului și al națiunilor. Un om, un neam ce vrea să trăiască, să se valideze și să-și întrupeze idealurile trebuie să aibă armele puternice ale bunăstării economice”⁷². Asemenea poziții, în exprimări nuanțate dar puțin deosebite ca problematică și ca formulare erau împărtășite și larg îmbrățișate de marea majoritate a economiștilor și specialiștilor români transilvăneni.

Literatura economică modernă românească transilvăneană deosebit de variată și de vastă, dacă nu a excelat - din cauza condițiilor nepropice în care s-a structurat și dezvoltat - prin lucrări de erudiție, teoretice și doctrinare, a reușit, în schimb, să cuprindă majoritatea problemelor care frământau și confruntau populația românească, răspunzând prin lucrările concepute cerințelor vieții

⁷⁰ V. Dobrescu, I. Kovacs, *Presa românească din Transilvania la începutul secolului XX*, în A.I.I.A., XVII, 1974, p. 305-316.

⁷¹ *Tovărășia*, V, nr. 15 din 7/20 octombrie 1910, p. 1.

⁷² *Ibidem*, I, nr. 1, din 1 ianuarie 1906, p. 1.

economice naționale ale poporului român, în primul rând, a ramurii sale de bază, agricultura⁷³.

2.2. Contribuția „Astreii” la modernizarea economiei agrare

Activitatea „Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român” („Astra”) întemeiată la Sibiu, în 1861, a fost deseori relevată în lucrări mai vechi sau mai noi, ca un moment de seamă în viața culturală și națională a poporului român în epoca modernă⁷⁴. S-a insistat, cum era firesc, asupra aspectelor culturale, a influenței și rolului pe care l-a avut în mișcarea națională, dar au fost prea puține sau parțial conturate implicațiile acțiunilor „Astreii” în sfera social-economică a poporului român, încercarea de a delimita în programul complex al Asociației, latura social-economică, a țărilor și acțiunilor ei, latura social-economică, dificilă, o socotim necesară, chiar într-o formă mai sumară⁷⁵, întrucât ea s-a impus treptat în viața prestigioasei societăți de cultură transilvănene, solicitând însemnate eforturi spirituale și materiale, care, dacă n-au fost atât de „spectaculoase” ca cele culturale, dar au contribuit, în măsură cel puțin egală, la propagarea și întărirea spiritului și mișcării naționale până la 1918.

„Astra” va beneficia pentru realizarea multiplelor chestiuni social-economice, de experiența, cunoștințele și activitatea exemplară și patriotică a unora din cei mai aleși oameni de cultură, economiști, agronomi și tehnicieni transilvăneni. Multe din proiectele și inițiativele Asociației reflectă spiritul și concepția economică a acestora, care dacă comportă deosebiri în viziunea evoluției economice naționale, sunt în schimb uniți în ideea propășirii materiale a poporului român ca și prin conținutul democratic, progresist al ideilor profesate. Trebuie să precizăm că alegerea și întocmirea proiectelor economice sau acțiunile concrete în domeniul general al economiei și vieții sociale au pornit și s-au manifestat, de multe ori, din afara cadrelor subvenționate și dirijate direct de către „Astra”. Asociațiunea însă a reprezentat instituțional prin prestigiul și structura sa democratică, locul cel mai propice, forul cel mai îndreptățit să dea curs și mai ales,

⁷³ Gh. Zane, *Studii*, Ed. Eminescu, București, 1980, p. 287- 296.

⁷⁴ *Informațiuni asupra scopurilor și instituțiilor „Astra”*, Sibiu, 1904; I. Georgescu, *Proiect de reorganizarea secțiilor științifice-literare ale Asociațiunii*, Sibiu, 1920, p. 16; Idem, *Din problemele „Asociațiunii”*, în *Transilvania*, LI, 1920, nr. 4, p. 204-252; I. Lupaș, *Asociațiunea și Academia Română*, Societatea de mâine, I, 1924, p. 633-634; C. Ghibu, *Evoluția secțiilor literare și științifice ale „Astreii”*, Sibiu, 1925, p. 16; E. Hulea, „Astra”. *Istoric, organizare, activitate, statute, regulamente*, Sibiu, 1944, p. 131; Simion I. Pop, *Primele expoziții economice românești*, în *Probleme economice*, XIX, 1966, nr. 23, p. 89-102; Idem, *Prima expoziție economică națională*, în *Familia*, seria V, 1967, nr. 8, p. 22; V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unire din 1918*, Editura Științifică, București, 1968, p. 138- 139; E. Goldariu, *Biblioteci populare ale „Astreii”* în A.M.N., VI, 1969, p. 347-360; Idem, *Din activitatea editorială a „Astreii”: Biblioteca populară a Asociațiunii* în A.M.N., 1971, p. 311-320; G. Cipăianu, *Din activitatea „Astreii”, în 1861 și 1862*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, fasc. II, 1971, p. 73-77; M. Șara, *Despărțământul Reginei al „Astreii”*, în *Marisia*, VI, 1976, p. 307-353; Pamfil Matei, „Asociațiunea Transilvană pentru literatura română și cultura poporului român” (ASTRA) și rolul ei în cultura națională (1861-1950), Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986.

⁷⁵ V. Dobrescu, „Astra” în viața social-economică a românilor din Transilvania (1861-1918) în *Marisia*, VIII, 1978, p. 175-200.

să aprobe ideile și manifestările deschise noului în economie așa cum procedase în privința acțiunilor cultural-naționale.

Preocupările social-economice ale „Astrei” au fost și trebuie înțelese ca părți componente, unitare, alături de celelalte acțiuni din programul general al acestei organizații, care își înscrisese, la temelia întregii activități, promovarea culturii naționale cu puteri unite în Transilvania. Răspândirea culturii în „straturile” cele mai adânci ale poporului era impusă „Astrei” și intelectualității transilvănene românești, nu numai de perpetuarea, în tradiția culturală ardeleană, a unui principiu neoluminist, ci și de realitatea social-politică a epocii. Intelectualitatea, elementele mici și mijlocii ale burgheziei românești transilvănene, care dădeau contingentele cele mai însemnate și mai active ale „Astrei”, aveau idei clare asupra modalităților de ridicare spirituală a poporului român prin care s-ar fi stimulat și procesul îmbunătățirii stării sale materiale. Acceptarea corelației, evident mediată, dintre starea culturală și dezvoltarea economică a unui popor, sporea percutanța planurilor „Astrei”, conferind totodată, acțiunilor acesteia un caracter mult mai cuprinzător și mai democratic. Sunt semnificative în acest sens numeroasele apeluri și adrese trimise despărțămintelor, secțiilor științifice sau unor personalități care activau în numele „Astrei”, pentru îmbinarea reală, a tuturor factorilor de persuasiune în vederea atragerii maselor, dintre care, în primul rând sunt enumerați cei economici. „... despărțămintele ar face bine dacă ar îmbrățișa tot mai mult chestiunile economice. Prin aceasta Asociațiunea ar deveni mai populară, dat fiind că chestiile economice sunt mai potrivite, a atrage atențiunea poporului țaran și a-l angaja astfel la lucrarea noastră culturală. Promovând prin viu grai și fapte bunăstarea materială, promovăm totodată și cultura”⁷⁶.

Însemnătatea studierii realităților social-economice și folosirii concluziilor acestora, ca punct de referință pentru orientarea de viitor, a activității viitoare a instituției culturale a românilor transilvăneni era formulată de G. Barițiu în „Propunerile” înaintate primei Adunări Generale din 1861. Erau preconizate, printre altele, o scriere „comparativă” privind „starea agriculturii la românii transilvăneni” menită să releve modul de cultivare a pământului în diverse ținuturi; înrâurirea chimiei asupra agriculturii; necesitatea răspândirii horticulurii, a sericiculturii și apiculturii; îmbunătățirea tuturor soiurilor de vite și păsări etc.⁷⁷. Erau plănuite lucrări care să ofere o imagine generală a condițiilor în care trăia poporul român și care să indice totodată soluțiile pentru remedierea stărilor de lucruri defavorabile menționate. Astfel, se aprecia, ca imperioasă apariția unor lucrări destinate să investigheze: locuințele țărănești și să se pronunțe asupra calității, igienei și esteticii lor; să descrie „mijloacele de nutramânt ale românilor”; să înfățișeze și să se pronunțe asupra produselor etnografice și folclorice.⁷⁸ Preocupările multilaterale ce se desfășeau din programul „Astrei” în vederea

⁷⁶ *Transilvania*, XXXI, 1900, partea oficială, p. 129.

⁷⁷ *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii transilvănene pentru literatura română și cultura poporului român*, Sibiu, 1862, p. 105.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 106.

propulsării poporului român pe calea progresului, trebuiau să aibă, astfel, ca punct de plecare, dar și ca teren de largă și complexă aplicare practică, viața social-economică concretă.

În regulamentul de funcționare al despărțămintelor aprobat de adunarea generală a „Astrei” din Șomcuta Mare (1869), se preciza, printre altele, că: despărțămintele trebuie să obțină mașini agrare și să le explice modul de întrebuințare al acestora; să insiste pe lângă școlile populare pentru a se întemeia școli de „pomărit, vierit și grădini școlare model”; să organizeze disertații populare despre agricultură, industrie, comerț, să îndemne poporul spre îmbunătățirea diferitelor ramuri de industrie și comerț, precum și la înființarea diverselor însoțiri de ajutorare⁷⁹.

În 1874 despărțământul Brașov propunea comitetului „Astrei” să chibzuiască asupra modalităților pentru înființarea unei secții agronomice „cu luarea în considerațiune și a economiei de vite”⁸⁰. Conformându-se transformărilor petrecute în structura social-economică la începutul secolului al XX-lea, „Astra” considera ca o necesitate să-și amplifice eforturile în domeniul deja tradițional al propagandei economice, hotărând, în adunarea generală de la Herculane (1900), înființarea unei secții economice⁸¹ de sine stătătoare, care „va urmări dezvoltarea economică a poporului român pe toate terenurile economiei naționale” și va iniția măsuri pentru înaintarea ei îndeosebi prin: editarea de publicații; organizarea de prelegeri; sprijinirea acțiunilor de înființare a unor asociații economice; întemeierea de școli profesionale; organizarea de expoziții economice; promovarea literaturii economice naționale prin instituirea de premii. De asemenea, secția economică era îndrumată să stabilească și să păstreze relații permanente cu toate societățile economice ale românilor cărora le cerea „conlucrarea la întreprinderi noi”⁸².

În această atmosferă de agitație și mișcare propagandistică, pe linia găsirii mijloacelor adecvate pentru prosperitatea poporului român, membrii secției economice stabilesc, în mare, programul de activitate al acesteia, în ședința din 19 februarie 1902, înscriind ca puncte de seamă: a) „culegerea datelor statistice cu privire la starea economică a românilor din patrie” (n.n. Transilvania) pe baza unui chestionar; b) inițierea de lucrări „poporale” din diferite ramuri ale economiei, acțiuni, care urma să se realizeze, în cel mai scurt timp, prin formularea unor propuneri concrete asupra lucrărilor necesare și a persoanelor competente ce trebuiau să le întocmească; c) „urmărirea literaturii economice” ce urma a fi semnalată, achiziționată și înaintată bibliotecii „Astrei”; d) „înființarea de școli agronomice românești”⁸³.

⁷⁹ *Regularea mijloacelor spre ajungerea scopului Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, Sibiu, 1869, p. 5-6.

⁸⁰ *Transilvania*, VII, nr. 18 din 1874, p. 230.

⁸¹ V. Dobrescu, *Din activitatea secției economice a „Astrei” (1900-1914)*, în *Studia Universitas Babeș-Bolyai, Series Historias*, fasc. 1, 1972, p. 89-115.

⁸² *Transilvania*, XXXI, din 1900, partea oficială, p. 106.

⁸³ *A. S. Sibiu, Fond „Astra”*, pachet 306, act. 166/1902.

Răspunzând nevoilor curente și stringente ale societății românești, fundamentându-și riguros hotărârile și proiectele lor, conducătorii „Astrei” considerau, necesar, instituirea unor prelabile investigații care să orienteze și să completeze programul Asociației. Pentru întocmirea unui proiect prin care „Astra” era chemată să intervină în ajutorul populației din munții Apuseni, Adunarea Generală din 1870 decidea executarea unei investigații amănunțite a situației populației din acest ținut, cu ajutorul membrilor și comitetelor cercuale, după un plan anume pregătit. Se indica, să se obțină date precise, care priveau: a) numele comunelor și ținuturilor care au o situație precară; b) cauzele și gradul lipsurilor observate; c) starea agriculturii, cultura vitelor și a industriei; d) soiul produselor brute; e) cum și cât se face cu ele comerț sau se folosesc în „fabricare”; f) care produse rămân nefolosite⁸⁴. Analizând propunerile lui Anania Trombițașu, în sensul sporirii acțiunilor practice ale „Astrei”, Adunarea Generală din 1880 hotăra că, mai înainte de a întreprinde vreo acțiune, este necesar ca Asociația să fie cât mai bine informată asupra dezvoltării economice și condițiilor de viață ale populației. Se recomanda, ca prin intermediul despărțămintelor, să studieze aspectele fizice, economice, etnografice și intelectuale ale ținuturilor acestora „indicându-se, în urmă, în fiecare ținut, ce ram al producției economice, de meserii sau industriale și pe ce cale s-ar putea promova mai cu succes, ce ramuri noi de producție și pe ce cale practică s-ar putea introduce și în sfârșit, ce și cum s-ar putea lucra pentru înaintarea mai cu sporire a culturii intelectuale și morale a populației”⁸⁵. Pe baza datelor culese se socotea că s-ar fi putut face aprecieri precise asupra posibilităților înființării unor școli de agricultură și industrie⁸⁶. Asemenea problematică va sta la baza întocmirii unor monografii comunale model, întocmite de o serie de inimoși intelectuali ai înviorării economice a satelor, precum: R. Simu, I. Munteanu, V. Păcală etc.

Continuând și dorind să amplifice și să sistematizeze la nivelul întregii Transilvanii, îndeosebi a satelor românești, aceste preocupări de investigație sociologică, secția economică a „Astrei” întocmea un vast „proiect de chestionar pentru strângerea datelor statistice cu privire la starea economică a românilor din patrie”⁸⁷. Cele 40 de „capitole” ale chestionarului se refereau amănunțit la viața satelor transilvănene, de la aspectele demografice, socio-profesionale până la valorile etnografice, situația sanitară a locuitorilor, pătrunderea și vehicularea unor idei politice, precum cele socialiste în rândul țăranimii. Chiar dacă aplicarea chestionarului n-a putut fi realizată în modalitatea propusă din pricina lipsei specialiștilor, a complexității înfăptuirii unei asemenea acțiuni de amploare,

⁸⁴ *Transilvania*, III, nr. 12 din 1970, p. 146-147.

⁸⁵ *A.S. Sibiu, Fond „Astra”* cutia 32/1880, f. 325.

⁸⁶ *Ibidem*, cutia 32/1880, f. 236. Dând curs acestor indicații numai o parte din despărțămintele „Astrei” au început să se pregătească pentru asemenea investigații, așa cum a fost despărțământul Sibiu, care a ales o comisie special instituită pentru a se ocupa de hotărârea comitetului Asociațiunii. (*Transilvania*, XIII, nr. 7-8 din 1882, p. 63).

⁸⁷ *Transilvania, Analele Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român*, XXXIV, nr. 5 din 1903, p. 174-185; vezi și *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, pachet 306, act 670/1903, p. 7-26.

modelul său, cunoscut prin publicare, a folosit unor mai restrânse acțiuni de investigare sociologică.

Investigații s-au efectuat de către „Astra” și prin economistul Vasile C. Osvadă, în 1911, în vederea pregătirii așa-numitei „acțiuni cooperative”. Osvadă este rugat și trimis, să studieze problema cooperăției în Ungaria, Bucovina și România și să-și expună concluziile în legătură cu reușita mișcării cooperatiste din Transilvania și a formelor pe care trebuie să le adopte⁸⁸. Urmarea acestei acțiuni a fost excelentul studiu de istorie economică comparată pe care Vasile C. Osvadă l-a prezentat în 1912, comitetului „Astrei”, studiu ce va fundamenta activitatea cooperatistă concepută de Asociație până la începutul primului război mondial.

Numeroase investigații, în afară de cele amintite, au fost concepute de către conducerea „Astrei”, dar în general cu obiective mai limitate, ca, spre exemplu cele privitoare la întemeierea unor școli de specialitate, pregătirea unor expoziții, necesitatea acordării unor ajutoare materiale, organizarea unor cursuri practice etc. Cercetările efectuate în domeniul social-economic au oferit nu numai o bază trainică proiectelor „Astrei”, ci și momente de reflexie asupra stadiului dezvoltării generale și speciale, după natura investigațiilor executate, a societății transilvănene, constituindu-se în puncte de referință pentru viitoarele acțiuni.

„Astra” considera de datoria sa să intervină în ajutorul maselor, să ofere cât mai multe soluții, să popularizeze cunoștințele științifice și mai ales să propulseze toate domeniile vieții sociale. Așa cum în cultură socotește că e necesară extinderea rețelei de școli, îmbunătățirea instrucției, întemeierea unor instituții culturale și de știință proprii, în viața social-economică consideră imperioasă dezvoltarea proporțională a tuturor ramurilor economice.

Pentru ramurile agriculturii, domeniu în care erau absorbite majoritatea forțelor creative ale populației românești, sunt angajate în adunările „Astrei” ample discuții și se propun numeroase proiecte, care într-o formă sau alta țintesc spre încetățenirea unei economii raționale și introducerea unei agrotehnici înaintate. „Trebuie să ne îngrijim ca poporul nostru să învețe încetul cu încetul a lucra și el pământul mai rațional, a aplica și el sisteme mai practice și instrumente mai perfecte”⁸⁹. Se impunea astfel înlăturarea unei prejudecăți în practica agrară, așa cum era sistemul învechit al cultivării pământului cu ogor, susținea G. Vintilă⁹⁰ și prin aceasta, introducerea unor metode înaintate arăta A. Densușeanu în articolul „Țăranul român în viitor”⁹¹. Axente Sever sesiza, în disertația sa, „Despre cauzele mizeriei poporului românesc și urmările ei, și încercarea de a le delătura”, ca o primă deficiență, necultivarea rațională a pământului alături, de ceea ce numea el, „o a doua iobăgie” manifestată după 1848 sub forma fiscalității excesive și a concurenței, ruinătoare, capitaliste.⁹²

⁸⁸ *Transilvania*, III, nr. 8 din 1870, p. 93-95.

⁸⁹ *Ibidem*, VIII, nr. 19 din 1875, p. 217.

⁹⁰ *Ibidem*, III, nr. 8 din 1870, p. 95-98 și *Ibidem*, IX, p. 105-107.

⁹¹ *Ibidem*, VI, nr. 9 din 1873, p. 103-105 și *Ibidem*, X, p. 112-114.

⁹² *Ibidem*, VII, nr. 20 din 1874, p. 237.

În majoritatea dezbatelor „Astrei” sau în articolele publicate de „Transilvania” (revista Asociației) este exprimată, cvasigeneral, ideea că principala cauză a decadenței și slabei producției agrare consta în neștiința aplicării unei agrotehnici înaintate. Neștiință și nepăsare care costa mult în viața agrară, unde trebuie să se impună oamenii iscusiți și cu cunoștințe în diverse domenii.⁹³

Pornind de la asemenea constatări conducătorii „Astrei” au întreprins, de la bun început, o largă campanie pentru modernizarea vieții agrare. Sunt lansate apeluri și sfaturi agronomice precise care urmăreau în final introducerea unor noi metode de cultivare a pământurilor, unelte perfecționate, întrebuițarea mașinilor agricole, răspândirea și acomodarea unor soiuri și culturi noi de plante, animale și păsări etc. Pentru îmbogățirea cunoștințelor agronomice sunt publicate în revista „Transilvania”, an de an, sfaturi practice în legătură cu modul cel mai optim de cultivare a solului, de organizare modernă a gospodăriilor rurale. S-au impus, ca model, „Epistolele agronomice” ale agronomului Ștefan Pop⁹⁴.

Au fost, de asemenea, sugerate sau propuse în numeroase materiale măsuri pentru introducerea plantelor tehnice ca și a inventarului agricol perfecționat pentru procurarea căruia, având în vedere prețul destul de ridicat al mașinilor agricole, s-a înaintat ideea asocierii țăranului⁹⁵.

S-au făcut propuneri pentru introducerea horticulturii, dezvoltarea culturii viței de vie, încurajarea albinăritului pentru care exista deja la sfârșitul secolului al XIX-lea o întreagă literatură⁹⁶. Organizarea rațională a sectorului agrar a fost pentru „Astra” o activitate permanentă și nu de campanie. Se atrăgea atenția cărturarilor, la începutul secolului XX, că trebuie propagată în sânul țăranimii ideea progresului, a științei, „dacă vrem să înaintăm și să nu rămânem înapoia celorlalte națiuni” căci avem „un popor agricol și cu toate acestea încă puțin înaintat în economia rațională”⁹⁷. Desigur, „Astra” va iniția în această privință o largă propagandă generală economică.

2.3. Propaganda social-economică organizată de „Astra”

Cel mai de seamă, mai eficace și mai întrebuițat mijloc a fost cel propagandistic⁹⁸, prin care s-a încercat nu numai să se mobilizeze diversele pături ale poporului român în mișcarea economico-națională, ci și să creeze bazele acestei mișcări.

Formele propagandistice folosite, de la publicații, la disertații, prelegeri, la conferințe pentru intelectuali dar și pentru țărani, urmăreau să stimuleze evoluția structurilor social-naționale și să cuprindă necesitățile cele mai adânc resimțite ale

⁹³ *Ibidem*, VI, nr. 11 din 1873, p. 123-126.

⁹⁴ *Ibidem*, II, nr. 8 din 1869, p. 89-91.

⁹⁵ *Transilvania*, VI nr. 10 din 1873, p. 113 și *Idem*, VII, nr. 20 din 1874, p. 238- 239.

⁹⁶ *Ibidem*, XXI, nr. 4 din 1890, p. 118-122.

⁹⁷ C. Aisner, *Reuniunile agricole și însemnătatea lor pentru poporul nostru*, Brașov, 1902, p. 8-9.

⁹⁸ *Transilvania*, XLII, nr. 4 jubiliar din 1911, p. 385-392.

poporului⁹⁹, indicând căile și soluțiile optime de înaintare, precum și mijloacele pentru aplicarea și urmărirea lor. Executată în asemenea manieră, propaganda „Astrei” se va dovedi astfel creativă și practică, impunând Asociația în societatea transilvăneană tocmai prin concretețea propunerilor.

Îndreptate inițial spre subiecte cu caracter general, conferințele au fost orientate, treptat, spre necesitățile curente ale poporului, înscriindu-și dezbaterile concretă a multora din obiective social-economice. Sunt demne de amintit, chiar de la începutul activității „Astrei”, conferințele lui Ioan Petric „Despre cultivarea viermilor de mătase” (1862), I. Tincu „Despre economia națională” (1867), A. Sever „Cauzele mizeriilor poporului român...” (1874) etc, publicate ca și documente de primă însemnătate în revista „Transilvania”. Susținerea conferințelor a intrat și în practica despărțămintelor aproape imediat după înființarea lor. Numărul acestora, prezentate în despărțăminte, în marea lor majoritate cu subiecte social-economice, a crescut an de an, aducându-și tot mai mult aportul la realizarea programului „Astrei”, cu atât mai mult, cu cât ele se adresau nemijlocit producătorilor direcți. Unele despărțăminte mai puternice, cu specialiști calificați în economia națională, precum: Brașovul, Clujul, Sibiu, Făgărașul, în dorința îndreptării stării materiale a poporului și răspândirii cunoștințelor științifice sporesc și dirijează și conținutul, numărul conferințelor. Astfel despărțământul Sibiu, în 1877, își anunța hotărârea de a trimite specialiști în comunele ținutului respectiv pentru a ține prelegeri agronomice sau culturale¹⁰⁰. Pentru sporirea eficacității lor, multe din conferințe sunt tipărite pe cheltuiala despărțămintelor și difuzate de cele mai multe ori gratuit participanților la expuneri. Despărțământul Șimleului deschide în această privință seria preocupărilor editoriale la nivel de ținut, premiind și publicând lucrarea lui George P. de Băsești, „Economia de câmp” (1884). Îi urmează exemplul alte despărțăminte, încât, la începutul secolului XX se semnalează un remarcabil progres editorial al acestora. Se remarcă în această privință despărțămintele Bocșa¹⁰¹, Brașov¹⁰², Blaj¹⁰³, Lugoj¹⁰⁴, etc. Pentru stimularea alcătuirii prelegerilor și asigurării calității lor unele despărțăminte, imitând exemplul conducerii centrale, acordă premii¹⁰⁵. Referindu-se la rolul despărțămintelor în activitatea propagandistică a „Astrei”, Raportul Adunării Generale pe anul 1901, sublinia că acestea au rolul de a răspândi învățătura „în straturile largi ale poporului român îndeosebi prin disertații populare din domeniul economiei, industriei, comerțului, prin îndrumarea de a se asocia”¹⁰⁶.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 385.

¹⁰⁰ *Ibidem*, X, nr. 19 din 1877, p. 220.

¹⁰¹ *Ibidem*, XXXI, nr. 23 din 1900, p. 70.

¹⁰² *Ibidem*, partea oficială, p. 40.

¹⁰³ Despărțământul Blajului tipărise, în 1900, broșura agronomului I. F. Negruțiu „Despre grădinile de legume” în 500 de exemplare destinate distribuirii gratuite poporului; *Ibidem*, partea oficială, p. 62.

¹⁰⁴ În 1903 despărțământul Lugoj raporta comitetului „Astrei”, că a tipărit 3 broșuri „popolare” pe cheltuială proprie. *Transilvania, Analele Asociațiunii*, XXXIV, nr. 4 din 1903, p. 63.

¹⁰⁵ *Ibidem*, XXI, 1900, partea oficială, p. 222.

¹⁰⁶ *Ibidem*, XXIII, nr. 4 din 1902, p. 54.

În vederea răspândirii conferințelor sau lucrărilor mai reușite care priveau viața culturală și materială a poporului român, „Astra” iniția din 1891 colecția de broșuri cu numele sugestiv de „Biblioteca populară”¹⁰⁷, pe lângă revista „Transilvania”. Secția literară întocmește, în 1901, un program al subiectelor economice din care ar merita să apară lucrări în „Biblioteca populară”, pentru înfăptuirea căruia conducerea „Astrei” se angajează să se adreseze persoanelor competente.¹⁰⁸

Treptat, problema prelegerilor devine tot mai largă, mai generală și începe să depășească interesul de multe ori sporadic al despărțămintelor. Se constată că prea puține dintre ele, organizează regulat prelegeri și că acestea se susțin de obicei în reședința despărțământului sau în două-trei localități mai de seamă. Numărul de 22 de conferințe înregistrate cu ocazia adunărilor cercuale în 1901¹⁰⁹, de 29 în 1902¹¹⁰, de 40 în 1903¹¹¹, de 118 în 1904, din care 78 cu „schinopticonul”¹¹², era socotit insuficient pentru scopurile pe care și le propusese „Astra” prin secția economică de curând înființată și organizată. De aceea, vor fi alocate, anual, din 1905, pe seama despărțămintelor, cele 2000 de coroane, repartizate anterior, susținerii „școlilor de repetiție”, pentru susținerea prelegerilor populare economice¹¹³.

Pe măsură ce despărțămintele se arătau din ce în ce mai interesate în susținerea propagandei economice prin prelegeri, se contura lipsa, tot mai acută, a unor conferențieri specialiști, întrucât elementele cele mai potrivite să răspândească cultura la sate, preoții și învățătorii, erau „lipsiți în cea mai mare parte de pregătirile necesare în direcția economică”¹¹⁴.

Intervențiile „Astrei” în privința amplificării prelegerilor model, prin angajarea temporară a unor persoane pregătite, ca aceea, a lui Aurel Nistor, pentru o serie de prelegeri economice, în Țara Oltului¹¹⁵, erau mai mult paleative, ce nu rezolvau problema esențială a coordonării riguroase și conducerii după un plan central a propagandei economice. Astfel, ideea întreținerii unui conferențiar stabil propusă de despărțământul Brașov în 1906, reluată de secția economică în anii 1908 și 1909¹¹⁶, se va impune, în 1910 când Comitetul Central al „Astrei” aprobă programul și decide angajarea unui conferențiar agronomic prin concurs, în persoana lui Aurel Coșciuc¹¹⁷.

¹⁰⁷ În perioada 1 iulie 1899 - 30 iunie 1900 s-au tipărit, în colecția Biblioteca populară, 9 cărți de literatură economică (6 originale și 3 traduceri) în 51 coli de tipar și în 6240 de exemplare, cu 1407 mai multe ca în anul anterior. *Transilvania*, *XXL*, 1900, partea oficială, p. 197.

¹⁰⁸ *Revista economică*, III, nr. 4 din 1901, p. 383.

¹⁰⁹ *Transilvania*, *XXXIII*, nr. 4 din 1902, p. 55.

¹¹⁰ *Ibidem*, *XXXIV*, nr. 4 din 1903, p. 32-34.

¹¹¹ *Ibidem*, *XXXV*, nr. 4 din 1904, p. 77.

¹¹² *Ibidem*, *XXXVI*, nr. 4 din 1905, p. 83-84.

¹¹³ *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, pachet 306, act 938/1905, p. 2; *Transilvania*, *XXXVI*, nr. 4, 1905, p. 203.

¹¹⁴ *Transilvania*, *XXXVII*, 1906 nr. 5 p. 179.

¹¹⁵ *Ibidem*, *XL*, nr. 4 din 1909, p. 361-365.

¹¹⁶ *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, dosar 262, act 68/1908, f. 605 și act. 857 din 1909.

¹¹⁷ *Transilvania*, *XLIII*, nr. 2 din 1911, p. 202-203 și nr. 4, p. 642.

Sfera de activitate a conferențiarului fusese schițată de secția economică încă din 1908 arătând că scopul „conferențiarului agronomic” este de a veni în ajutorul poporului nostru în cele economice, prin ținerea de prelegeri și demonstrații practice, prin angajarea de cursuri din toate ramurile agronomiei¹¹⁸, îngrijindu-se ca în despărțămintele unde vor avea loc prelegeri, să se organizeze diferite expoziții de vite sau produse agricole. Totodată, urma să încurajeze și să dea sfaturi pentru înființarea tovărășiilor agricole de orice natură.

În programul elaborat ulterior de secția economică în 1912 - la insistența Comitetului Central al „Astrei” - privind organizarea temeinică și sistematică a activității ce urma și trebuia să o desfășoare conferențiarul agronomic sunt adăugate o serie de puncte care se referă la întocmirea precisă a itinerarului, a numărului și felului prelegerilor, a susținerii unor cursuri economice cu preoții și învățătorii comunelor, la modalitatea acoperirii cheltuielilor pentru deplasarea în despărțăminte¹¹⁹. Subliniem, că s-a menținut, pe mai departe, suma de 2000 de coroane acordate organizării prelegerilor în despărțămintele „Astrei” până la începutul războiului, organizându-se în plus concursuri dotate cu premii pentru editarea celor mai bune prelegeri economice model¹²⁰.

Agronomul Aurel Coșciuc a dat îndrumări și a contribuit direct la înființarea unor înfrățiri cooperatiste de credit sistem „Raiffeisen”, a organizat cursuri de pomicultură și viticultură ca cele de la Pianul de Jos și Sibiu, a tipărit lucrări de agronomie în broșuri sau articole de revistă¹²¹.

Rapoartele sale, adevărate fresce ale stărilor economice ale comunelor și ținuturilor vizitate, cuprindeau soluțiile socotite cele mai adecvate pentru ameliorarea sau înaintarea economică a populației de la sate. De pildă, în raportul din 1911 sunt expuse o serie de propuneri pentru introducerea agrotehnicii moderne în gospodăriile țărănești și sporirea interesului acestei categorii față de calitatea și modalitatea valorificării produselor prin: înființarea de tovărășii economice de orice fel; organizarea expozițiilor cu distribuire de premii; acordarea de premii sau ajutoare bănești țăranilor care cumpără printre cei dintâi din comună unelte moderne, semințe selecționate, animale de prăsilă; tipărirea unor broșuri cu caracter economic; editarea unei reviste economice speciale pentru țărani etc.¹²² Referindu-se la consecințele practice ale prelegerilor susținute, conferențiarul agronomic A. Coșciuc considera, ca absolut necesară, revenirea sa, în mai multe rânduri, în aceleași comune, pentru a supraveghea și controla eforturile acestora și a pregăti condițiile prielnice de trecere de la faza prelegerilor la aceea a cursurilor, în special despre cultura viilor și a pomilor, mai greu accesibile și aplicabile în practică¹²³. El amintește, deseori, dorința poporului spre învățătură și înaintare cu

¹¹⁸ *Ibidem*, nr. 5 din 1912, p. 470.

¹¹⁹ *Ibidem*, nr. 6 din 1912, p. 572-575.

¹²⁰ *Ibidem*, nr. 1-2, p. 156.

¹²¹ *Ibidem*, XLII, nr. 4 din 1911, p. 545-548; XLIII, nr. 5 din 1912, p. 366-370; XLIV, nr. 4-5 din 1913, p. 275-277.

¹²² *Ibidem*, XLII, nr. 4 din 1911, p. 547-548.

¹²³ *Ibidem*, XLV, nr. 7-9 din 1914, p. 297-298.

exemple din cele mai sugestive, în condițiile manifestărilor de indiferență din partea unor intelectuali sau a urmăririi autorităților, care sub motive ridicole de apărare a „simțului național”, îl împiedică, să susțină prelegerile sau îl supraveghează prin comune sub escorta jandarmilor¹²⁴.

Presă românească a susținut continuu ideea instrucției profesional-economice promovată de „Astra” pentru redresarea materială a poporului, sugerând, nu rareori, amplificarea eforturilor în această direcție prin angajarea spre exemplu a 20-30 de conferențieri ambulanți care ar primi salarii de la băncile românești, obligate moral pentru susținerea programului de asanare materială a debitorilor lor sau prin înființarea unor școli agricole speciale în marile centre culturale ale Transilvaniei¹²⁵.

Sub impulsul activității fructuoase a conferențiarului agronomic în domeniul educației și propagandei economice desfășurată în mijlocul țărânimii, intelectualitatea de la sate a început, treptat, să se integreze și să promoveze această acțiune, care s-a transformat într-o adevărată mișcare de masă, curmată regretabil doar de începutul războiului. Ea se exprimă în susținerea a cca 5000 de prelegeri populare, dintre care, cele mai multe economice, frecventate de zeci de mii de participanți, și se concretizează prin întemeierea a nu mai puțin de 600 de biblioteci „poporale”¹²⁶. Eforturile „Astrei”, de educare economică a poporului, erau încununat de succese, în ciuda menținerii unor păreri rezervate, cum că „nu e pregătit terenul” pentru inițierea unor asemenea „lucrări”, păreri infirmate de altfel, la timpul lor, de interesul crescând al sătenilor pentru această activitate, de rezultatele practice pe care le culegeau deopotrivă inițiatorii și inițiații¹²⁷. Unele despărțăminte ajunseseră să țină mai multe prelegeri în anii 1913- 1914 decât toate instituțiile „Astrei” la începutul secolului al XX-lea. Spre exemplu, despărțământul Năsăudului, în 1913, programase 80 de prelegeri¹²⁸, iar despărțământul Beiușului ținuse în același an 118, iar în cursul anului 1914, deja 38¹²⁹.

În vederea reușitei prelegerilor populare conducerea „Astrei” insistă asupra conținutului acestora, cerând autorilor sau conferențiarilor să cuprindă în expunerile sau în scrierile lor cunoștințele științifice cele mai noi și mai apropiate de viața economică și socială practică, într-o formă de prezentare cât mai accesibilă nivelului de percepție și asimilare a maselor de țărani. „Astra” impune secțiilor sale să pregătească prelegeri model¹³⁰, iar pentru a da un avânt mai mare prelegerilor și a mări puterea lor de atracție, concepe extinderea cât mai largă a expunerilor cu diapozitive și chiar introducerea cinematografelor ambulante¹³¹.

¹²⁴ *Ibidem*, XLIV, nr. 4-5 din 1913, p. 275.

¹²⁵ *Gazeta Transilvaniei*, LXXVI, nr. 2 din 3/16 februarie 1913.

¹²⁶ V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unire*, Editura Științifică, București, 1968, p. 114-117.

¹²⁷ *Transilvania*, XLVI, nr. 7-12 din 1915, p. 146.

¹²⁸ *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, dosar 366, act 384/1913, f. 85.

¹²⁹ *Ibidem*, dosar 366, act 290/ 1914, f. 89.

¹³⁰ *Transilvania*, XLIV, nr. 4-5 din 1913, p. 371.

¹³¹ *Ibidem*, p. 371-372.

Pentru stimularea răspândirii și aplicării cunoștințelor agrotehnice înaintate, introducerea și cultivarea unor culturi noi de plante, practicarea economiei raționale, răspândirea cunoștințelor înaintate în viața practică etc. „Astra” a instituit aproape anual diverse premii sau a înmănat diplome de recunoștință. Astfel, au fost premiile pentru cultura viermilor de mătase, pregătirea de altoi, extinderea agriculturii și a „grădinăritului”, pregătirea unor lucrări de economie sau a unor prelegeri populare, diplome pentru propaganda efectuată în scopul răspândirii meseriilor și comerțului. Despărțământul Șimleului dădea în 1886 premii pentru învățătorii care s-au remarcat în activitatea școlară și economie, în valoare de 250 de florini. Pentru a dezvolta industria de casă despărțământul Clujului acorda, în 1888, două premii a 10 florini femeilor care dovedeau că au pregătit toate textilele în gospodăria proprie¹³². De asemenea, despărțământul Orăștie distribuia în 1893 nu mai puțin de 5 premii pentru horticultura și industria de casă¹³³. În conferința program, „Situația noastră economică și mijloacele pentru îndreptarea ei”, ținută în 1909, Romul Simu sublinia apăsător importanța recompenselor: „Prin premii cât mai multe în despărțămintele asociațiunii vom încuraja stăruințele plugarilor noștri în cultivarea vitelor ... în cultura grădinilor de pomi și legume, a viilor, a stupilor, viermilor de mătase s.a.”¹³⁴.

În stabilirea destinațiilor premiilor, conducerile despărțămintelor aveau în vedere dezvoltarea celor mai avantajoase preocupări economice din cadrul ținutului respectiv. De exemplu, în despărțămintele Bran, Năsăud, Hațeg se căuta să fie stimulată prin premii, în primul rând, creșterea vitelor sau a industriei de casă; în despărțămintele de câmpie Șimleu, Dobra, Lugoj, Mureș, etc. se acorda recompensă îndeosebi pentru pomicultură și grădinărit; în despărțămintele Brașov, Sibiu, Timișoara, Zărnești se acordau recompense în special pentru răspândirea industriei de casă și activitatea de propagandă desfășurată în vederea răspândirii meseriilor.

Totodată, „Astra” și-a propus pregătirea unui număr cât mai mare de specialiști pentru nevoile economiei agrare, sprijinind prin burse speciale tinerii dornici să urmeze studiile economice de nivel mediu sau superior la instituțiile de învățământ din monarhie, alte țări europene sau din România. Însă „Astra” a căutat cu asiduitate să întemeieze, prin mijloace proprii și sub directul său patronaj, instituții de învățământ economic, fie acestea chiar de grad inferior sau mediu. Ideea întemeierii unor școli agricole românești fusese lansată și susținută încă din secolul al XIX-lea de proeminente personalități ale vieții culturale și publice¹³⁵ din Transilvania. Acum, înfăptuirea ei era corelată în vastul program agrar-economic al Asociației, găsindu-se în strânsă legătură cu acțiunea de pregătire a literaturii, prelegerilor și expozițiilor economice, cu mișcarea generală culturală și politică a poporului român pe care o desfășoară elita românească. În condițiile în care

¹³² *Ibidem*, XXI, nr. 21-22 din 1888, p. 8.

¹³³ *Ibidem*, XXIV, nr. 3 din 1893, p. 85

¹³⁴ *Ibidem*, XL, nr. 2 din 1909, p. 79.

¹³⁵ I. Kovacs, A. Ardos și M. Mirel, *Op.cit.*, p. 287-308.

majoritatea populației românești activă în domeniul agriculturii sau în ramuri economice aferente acesteia, în care nu exista nici o școală agricolă de orice grad ar fi cu limba de predare română (dacă ne gândim doar la scurta existență a școlilor agricole de la Rășinari din deceniul al 9-lea al secolului XIX sau a școlii populare agricole de la Săliște de la începutul secolului XX), se impunea cu stringență crearea sau cel puțin înființarea uneia de grad inferior în Transilvania.

În 1867, la Adunarea Generală din Cluj, Iacob Mureșanu, demonstrând necesitatea înființării unei Academii Române de Drept preciza și trebuința unei școli agricole românești. Revista „Transilvania” pune în discuție din 1871 necesitatea întemeierii unor școli agricole românești, relevând în comparație cu învățământul agricol al celorlalte naționalități, lipsa totală a unor instituții similare naționale, deși tinerii români sunt dornici să se instruiască, dovadă, scria revista, cei 14 elevi din Transilvania și Crișana care studiază la București¹³⁶. Revista expunea, de asemenea, proiectele întemeierii unei școli agricole în districtul Făgărașului și soluțiile cele mai adecvate în vederea aprobării ei de către autorități¹³⁷.

În 1876 despărțământul Sibiului cerea „Astrei” sprijinul pentru întemeierea unei școli de „pomărit”, în care scop, conducerea centrală va interveni la consistoriul bisericesc din Sibiu pentru a contribui împreună la finanțarea acestei școli¹³⁸. La începutul secolului XX „Astra” reia proiectul întemeierii unei școli agricole, presată și de necesitățile tot mai acute ale instruirii tinerilor români într-o școală națională de profil, cel puțin de grad inferior, deoarece la cele 22 de școli de agricultură de acest fel existente în Transilvania la acea dată procentul elevilor români, din numărul acelora înscriși era de abia 2,3%¹³⁹. Constituirea unei școli modeste de agricultură, care să îmbine cunoștințele teoretice și cele practice, după investigațiile făcute de către secția economică, impunea cheltuieli anuale în valoare de circa 12.000 de coroane. Lipsind fondurile necesare, „Astra” e obligată să amâne aplicarea proiectului până când ele s-ar procura din unele fundații lăsate Asociației, ajutorul băncilor românești, al episcopilor, contribuția unor comune înstărite și donațiile unor persoane particulare¹⁴⁰. În 1913 „Astrei” i se înaintează un nou proiect de școală agricolă pentru zona Munților Apuseni, mai curând unul pentru întemeierea unei ferme model, specializată în creșterea animalelor și pomicultură, ocupații principale ale locuitorilor din acest ținut. Dar cele 48.000 de coroane cerute pentru înființarea acesteia depășeau cu mult posibilitățile materiale, de atunci, ale „Astrei”¹⁴¹.

¹³⁶ *Transilvania*, IV, nr. 20 din 1871, p. 244.

¹³⁷ *Ibidem*, V, nr. 4 din 1872, p. 40-41 și *Ibidem*, nr. 7, p. 77-80.

¹³⁸ *Ibidem*, IX, nr. 5 din 1876, p. 56-57

¹³⁹ *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, dosar 306, act 807/1904, f. 5.

¹⁴⁰ *Ibidem*, dosar 306, act 860/1904, f. 5-6

¹⁴¹ *Transilvania*, XLIV, nr.3 din 1913, p.177-178

2.4. Expozițiile naționale ale “Astrei” din 1862, 1881 și 1905

În vederea sporirii eficienței activităților dedicate promovării și extinderii cunoștințelor social-agrară în mediul rural, al îmbunătățirii vieții economice a gospodăriilor țărănești prin diversificarea ocupațiilor agrare și introducerea unor metode agrotehnice noi, „Astra” va iniția și organiza cu succes, expoziții economico-naționale. Dintre acestea, s-au impus expozițiile organizate în 1862 la Brașov în 1881 și 1905 la Sibiu, ca mari manifestații ale spiritului de solidaritate a mișcării cultural-naționale românești, ca reuniuni ale creațiilor economice ale românilor din toate colțurile Transilvaniei, atrăgând, în mod semnificativ prin prezența lor, personalități și instituții din România.

Cu ocazia celei de-a doua adunări generale de la Brașov din 1862, „Astra” a organizat și prima ei expoziție de agronomie agrară și de industrie casnică românească, pregătită de negustorii români și mai ales de profesorii liceului românesc din localitate. Inițiată cu scopul de a promova „înaintarea și deșteptarea românilor fără nici o mărginire... la unele ramuri ale vieții sociale, precum și totodată progresul și gustul estetic pentru tot ce este frumos și folositor”¹⁴², expoziția a fost minuțios pregătită. S-au făcut propuneri amănunțite pentru alcătuirea programului expoziției¹⁴³, s-au adresat apeluri intelectualilor și țărănimii pentru a sprijini expoziția cu cât mai multe obiecte de industrie casnică sau produse agrare¹⁴⁴. „Întreaga națiune românească trebuie să simtă o mulțumire pentru brașoveni pentru expozițiunea aceasta și totodată toți să sprijinească fie cu știința, fie cu lucrurile mâinii sale, fie și cu orice alt mijloc”¹⁴⁵, se scria în circulara adresată de Andrei Șaguna parohiilor și protopopiatelor române. Răspunzând cu entuziasm acestor apeluri și-au anunțat prezența mulți particulari și comune din Transilvania. De pildă, comuna Rășinari a desemnat o comisie specială care să se ocupe cu strângerea și trimiterea obiectelor către expoziție¹⁴⁶. De asemenea, și-au anunțat prezența prin obiectele trimise, comunele din jurul Brașovului, Abrudului, Zlatnei, Sibiului, Sebeșului etc. Deschisă, în 28 iulie 1862, expoziția a fost văzută de mii de vizitatori din localitate și împrejurimi, iar ecoul ei a fost favorabil în presa din România și Transilvania. George Barițiu va comenta urmările expoziției în „Gazeta Transilvaniei”, într-un serial de articole sub titlul „Opiniunea publicului despre expoziția românească”, în care, sublinia că: „majoritatea de parte precumpănitoare a cercetătorilor români și neromâni a fost prea îndestulată cu expoziția românească”¹⁴⁷. Continuând aprecierile G. Barițiu arăta că expoziția a

¹⁴² *Gazeta Transilvaniei*, XXV, nr. 39 din 15 mai 1862, p. 153.

¹⁴³ *Ibidem*, nr. 6 din 21 ianuarie 1862, p. 22-23.

¹⁴⁴ *Ibidem*, nr. 31 din 27 aprilie 1862, p. 122.

¹⁴⁵ *Ibidem*, nr. 39 din 15 mai 1862, p. 153.

¹⁴⁶ *Ibidem*, nr. 41 din 22 mai 1862, p. 162.

¹⁴⁷ *Ibidem*, nr. 60 din 1 august 1862, p. 24

folosit românilor moral și material¹⁴⁸, îndreptând atenția acestora spre găsirea unor noi izvoare și mijloace de câștig. „Un alt avantaj al expoziției a fost sporirea membrilor „Astrei” care a început să devină în ochii multora, îndeosebi țărani, o societate cu adevărat populară și națională”¹⁴⁹.

Preocuparea pentru organizarea de expoziții a rămas mereu în atenția „Astrei”, dar lipsa de mijloace sau conjunctura politică internă nefavorabilă nu i-a mai permis să întreprindă mai regulat asemenea acțiuni. Totuși, adunarea de la Șomcuta Mare (1869) recomanda ca în locurile unde se vor ține viitoarele adunări generale să se organizeze „întotdeauna câte o expoziție de produse agrare, de vite, de manufacturare și alte obiecte de industrie”¹⁵⁰. Dorința despărțământului Sibiu, de a deschide, în 1876, o expoziție cu ocazia ținerii adunării generale în localitate, a fost amânată de comitetul „Astrei” din lipsa timpului necesar, hotărându-se însă ca cel puțin din 10 în 10 ani să se deschidă câte o expoziție națională.

În 1878 la Adunarea Generală din Șimleu, I. F. Negruțiu propunea să se organizeze, cât mai curând posibil, o „expoziție românească industrială”, comitetul „Astrei”, fiind rugat să ia dispozițiile necesare pregătirii unei astfel de manifestări care s-ar putea organiza de acum încolo, din 2 în 2 ani, considerând, momentan, locul cel mai potrivit orașul Cluj¹⁵¹. În raportul Adunării de la Sighișoara (1879) s-a ales ca loc al expoziției Sibiu și s-a instituit o comisie specială din care făceau parte: G. Barițiu, I. Măcelariu, D. Comșa, E. Brote și N. Petra-Petrescu pentru studierea problemei și prezentarea unui plan practic de realizare a ei¹⁵². Alegerea Sibiuului ca loc al viitoarei expoziții era motivată de faptul, că acest oraș era reședința unor instituții și congregații românești, concentrată o bună parte a elitei românești și „masa compactă a agricultorilor și comercianților români în bună stare ce sunt așezați în acest ținut și gravitează la acest oraș”¹⁵³. În 6 iulie 1880, comisia prezenta comitetului „Astrei” un plan detaliat al expoziției ce trebuia să fie „o icoană cât mai fidelă a producției și laboarei românilor din Transilvania”¹⁵⁴, cuprinzând toate ramurile de activitate grupate pe secții. Înaintea adunării generale de la Turda (1880) propunerile comisiei au fost acceptate, iar comitetul „Astrei” a numit pentru pregătirea „expoziției naționale de agricultură și industrie”, în noiembrie 1880, un comitet de organizare de nouă membrii, căruia i s-au anticipat în vederea eventualelor cheltuieli 700 de florini¹⁵⁵.

Comitetul ales a pregătit, la sfârșitul anului 1880, „Regulamentul”, „Programa expoziției” și „Apelul către poporul românesc în cauza expoziției naționale” documente fundamentale, tipărite - în urma cererii în două ediții - de

¹⁴⁸ *Ibidem*, nr. 63 din 9 august 1862.

¹⁴⁹ *Ibidem*, nr. 65 din 18 august 1862, p. 260.

¹⁵⁰ *Transilvania*, II, nr. 21 din 1869, p. 246.

¹⁵¹ *Analele Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, fasc. I, Sibiu, 1880, p. 24.

¹⁵² *Ibidem*, p. 68.

¹⁵³ *AS. Sibiu, Fond „Astra”*, dosar 32, corespondența 1880, f. 260.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 260-261.

¹⁵⁵ Din comitet făceau parte: David Urs de Marginea, G. Barițiu, I. Popescu, V. Roman, Al. Lebu, D. Comșa, D. P. Bărcănu, P. Cosma - președinte, E. Brote secretar (cf. *Ibidem*, f. 219).

câte 8000 de exemplare, pentru a spori interesul publicului înspre organizarea și sprijinirea efectivă a expoziției preconizate¹⁵⁶. Precizând scopul expoziției, „Apelul către poporul românesc...” arăta că, trebuie: „Să ne prezentăm nouă înșine așa precum suntem astăzi, pentru ca să știm de unde trebuie să continuăm în ziua de mâine”¹⁵⁷, pentru ca, în „... baza acestor constatări, să dăm impuls spre mai mare progres în ramurile de producțiune, care se vor dovedi mai acomodate împrejurărilor noastre economice și spirituale...”¹⁵⁸.

Urmarea acestor apeluri și intense pregătiri din partea comitetului de organizare a fost constituirea spontană și firească de subcomitete ale expoziției toate despărțămintele „Astrei” obligându-se să strângă și să trimită la Sibiu, pe cheltuială proprie, obiectele cele mai valoroase din ținutul lor¹⁵⁹. În afara sferei sale de influență, îndeosebi în Banat, Crișana și Maramureș, conducerea „Astrei” va acționa în direcția sprijinirii expoziției, numind „oameni de încredere” cărora le sunt expediate ca materiale de propagandă apeluri și regulamente, cu însărcinarea expresă de a întemeia subcomitete¹⁶⁰. Lipsa mijloacelor financiare necesare pregătirii expoziției și asigurării unui fond de premii determină comitetul de organizare să intervină prin conducerea „Astrei”, pe lângă guvern în vederea acordării unui ajutor de 2000 florini¹⁶¹ din fondurile special destinate în bugetul acestuia pentru asemenea întreprinderi economice¹⁶². Dar, în locul sprijinului cerut, „Astra” va trebui să facă față, în toiul pregătirilor pentru expoziție, adreselor de interdicție venite succesiv din partea comitetului și ministerului de interne, din iulie 1881, pe motiv că organizarea acestei manifestări nu intra în atribuțiile și statutele sale¹⁶³. Amenințată cu sancțiuni ce puteau merge, în condițiile politicii de asuprire națională exercitată de către statul dualist, până la dizolvarea sa, „Astra” e nevoită de a sista formal pregătirile, care sunt preluate de un nou comitet, de sine stătător, care-și va asuma sarcina de a organiza pe propria răspundere expoziția, perpetuând prin înglobarea membrilor vechiului comitet însăși prezența prestigioasei instituții¹⁶⁴.

„Expoziția este dorința Asociațiunii, este inițiată de către comitetul Asociațiunii, Asociațiunea deci, deși nu o poate aranja trebuie să o considere de o

¹⁵⁶ Comitetului „Astrei” îi sunt cerute sute de exemplare din Apel de către redacțiile ziarelor românești dintre care se remarcă „Luminătorul”, din Timișoara, „Foaia școlară”, din Blaj etc. care își exprimau dorința de a contribui la realizarea expoziției prin răspândirea lor. A se vedea *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, dosar 42, corespondența 1881, f. 8, 12.

¹⁵⁷ „Apelul pentru poporul românesc în cauza expoziției naționale”, p. 2.

¹⁵⁸ „Regulamentul pentru juriul de premiere...”, p. 2.

¹⁵⁹ În unele despărțăminte s-au înființat chiar mai multe subcomitete. Spre exemplu despărțământul Reghin raporta că pe teritoriul său s-au întemeiat 8 subcomitete ale expoziției. (*Transilvania*, XII, nr. 11-12 din 1881, p. 91). La fel, Clujul avea 6 subcomitete, Sebeșul 3, celelalte despărțăminte întemeind, fiecare, cel puțin un subcomitet, care se preocupa de propagandă în favoarea expoziției locuitorilor din zona respectivă. (Cf. *A.S. Sibiu, Fond „Astra”* dosar 43, corespondență 1881, f. 47-48, 131-142).

¹⁶⁰ *Ibidem*, dosar 36, corespondențe 1881, f. 44-45.

¹⁶¹ *Ibidem*, dosar 43.

¹⁶² *Transilvania*, XII, nr. 13-14 din 1881, p. 106-107

¹⁶³ *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, dosar 43, corespondența 1881, f. 39, p. 98-99.

¹⁶⁴ *Transilvania*, XII, nr. 15-16 din 1881, p. 129.

întreprindere culturală la a cărei reușire este și dânsa angajată”¹⁶⁵, - era aprecierea noului comitet care solicita în continuare sprijinul „Astrei”. Reieșea clar că expoziția românească era o manifestare națională și politică de amploare pe care autoritățile căutau cu orice preț să o îngreuească. Pregătirile pentru realizarea ei se desfășurau de altfel pe fundalul acțiunilor care asiguraseră prin conferința din mai 1881 încheierea P.N.R. și dădeau astfel un nou impuls mișcării naționale.

Cu tot incidentul provocat premeditat de către oficialități, a zvonurilor răutăcioase privind existența unei epidemii la Sibiu, interesul în cele mai îndepărtate colțuri ale Transilvaniei s-a menținut, subcomitetele expoziției continuând să strângă și să expedieze, până la sfârșitul lunii iulie, obiecte și colecții de bani pentru fondurile expoziției naționale¹⁶⁶. Participanți s-au anunțat și din România, un caracter aparte avându-l prezența strălucită a școlii de fete de la azilul „Elena Doamna” din București, condusă de Carol Davila, cu un întreg set de exponate¹⁶⁷, pentru care au primit în mod meritat și simbolic unica medalie de aur a expoziției.

Deschisă în 15/27 august 1881, cu ocazia adunării generale a „Astrei”, în clădirile Mitropoliei din Sibiu, expoziția oglindea prin cele 6000 de obiecte aranjate în 5 secții de: montanistică, agricultură, industrie, unelte agricole, arte grafice, cele mai de seamă produse materiale și spirituale ale populației românești transilvănene din acea vreme. Prezența a peste 2600 de vizitatori numai în primele 4 zile, demonstra convingător succesul expoziției, ceea ce îl determina pe corespondentul „Telegrafului român” să constate, după o minuțioasă și atentă trecere în revistă a exponatelor că: „... suntem un popor care și-a croit soarta și și-a făcut norocul prin muncă onestă, prin perseverență și inteligență”¹⁶⁸. Pentru încurajarea participanților comitetul expoziției a împărțit numeroase premii, peste 2000 de medalii și diplome, pe când opiniile publicului au fost extrem de favorabile¹⁶⁹.

Prin mișcarea premergătoare pornită în toate ținuturile Transilvaniei, prin expunerea impresionantă de obiecte ca număr și valoare, prin numărul participanților și vizitatorilor, expoziția națională, din 1881, se înscrie ca un însemnat moment de educație patriotică și propagandă culturală, economică și națională.

Influența expoziției naționale din 1881 s-a resimțit în cursul anilor următori prin încercările despărțămintelor de a organiza manifestări similare pe cont propriu. Astfel, despărțământul Brașov în 1891 a pregătit o expoziție de manufacturi lucrate de femeile săcelene¹⁷⁰. Cu ocazia adunărilor cercuale, după 1900 se vor ține

¹⁶⁵ A. S. Sibiu, *Fond „Astra”*, dosar 43, corespondențe 1881, f. 129.

¹⁶⁶ *Ibidem*, dosar 45, f.60, 75, 81, 83, 85. Erau trimise colecții de bani de către Al. Roman, Fr. Hossu-Longin, Iosif Gall, I. Meșianu din partea Aradului. „Albina” acorda din fondul de binefaceri pentru premiile expoziției 252,81 florini. (Cf. A.S. Sibiu, *Fond „Astra”*, dosar 40, corespondențe 1881, f. 97).

¹⁶⁷ *Ibidem*, f. 101.

¹⁶⁸ *Telegraful român*, XXIX, nr. 104 din 5 septembrie 1881, p. 414.

¹⁶⁹ Vezi *Telegraful român*, XXIX, nr. 99-104, articolele „Preumblări prin expoziție”; *Observatorul*, IV, 1881, nr. 69-72, rubrica „De la expozițiune”.

¹⁷⁰ *Transilvania*, XXII, nr. 4 din 1881, p. 127.

aproape regulat în multe din despărțămintele „Astrei” expoziții fie de vite, de produse agrare sau industrie de casă, la care se vor distribui numeroase premii. În 1900, de pildă, s-au organizat expoziții în despărțămintele Alba-Iulia (de industrie de casă), Blaj (de țesături și cusături), Bran (expoziție etnografică), Cluj (expoziție de vite), Năsăud și Sebeș (expoziție etnografică)¹⁷¹.

Expoziția etnografică și cultural-artistică pregătită de „Astra” în 1905, „chemată a pune bazele colecțiilor” Muzeului Național, se înscrie în seria marilor manifestări cultural-naționale și economice patronate de către „Astra” la începutul secolului XX. Pregătirile expoziției desfășurate sub îndrumarea directă a lui Cornel Diaconovici, secretarul „Astrei”, au antrenat toate despărțămintele, băncile române, societățile de cultură studențești, reuniunile de femei, de muzică, reuniunile economice, miile de particulari din Monarhia austro-ungară, care au ținut insistent să participe la expoziție. În România s-a organizat un comitet special pentru strângerea obiectelor, printre membrii săi figurând G. Moroianu, G. Maior și Nerva Hodoș¹⁷². Pregătită după principii de expunere modernă, incluzând 1327 de expozanți, cu peste 9000 de obiecte, expoziția din 1905 înfățișa toate laturile vieții românești, puterea de creație a poporului român, impunându-se în acel timp ca o manifestare de mare prestigiu cu un conținut politic accentuat și precis, care a exercitat o mare atracție și a creat o puternică impresie prin solidaritatea românilor de dincolo de Carpați. În catalogul expoziției publicat ca document oficial, C. Diaconovici nota entuziasmat: „În șirele acestor vizitatori au fost reprezentanți nu numai din toate ținuturile românești din această țară, ci îndeosebi frații noștri din Regatul român, care s-au prezentat la serbările noastre în număr peste așteptare de mare și prin reprezentanții lor cei mai distinși”¹⁷³.

Expozițiile pregătite sub auspiciile „Astrei” la nivel central sau în despărțăminte de către comitetele cercuale au demonstrat și au impus rezultatele economiei naționale, au contribuit la împărtășirea unor experiențe economice înaintate în rândurile producătorilor direcți și au stimulat în același timp spiritul de solidaritate națională.

¹⁷¹ *Ibidem*, XLI, nr. 4 din 1910, partea oficială, p. 201.

¹⁷² *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, dosar 300, act 38 / 1905.

¹⁷³ *Expozițiunea etnografică și istorică culturală a Asociațiunii din Sibiu, 19 august - 14 septembrie 1905*, Sibiu, 1906, p. 11.

III. COOPERAȚIA AGRARĂ ȘI EVOLUȚIA ACESTEIA LA ROMÂNII TRANSILVĂNENI

Relațiile pe care elita economică românească le stabilește în epoca modernă, prin intermediul cooperăției în mediul rural, au motivația generală a orientărilor sale spre domeniul agrar, care dacă nu au izvorât dintr-o preconcepută „predilecție”, s-au transformat în condițiile permanentizării preponderenței sale în această ramură economică, spre deosebire de industrie și comerț, într-un complex de preocupări și inițiative ce ilustrează, alături de alte acțiuni, aspecte esențiale din poziția și gândirea sa economică în raport cu celelalte categorii și clase sociale, cu formele politicii de stat dualiste. Dacă în lucrările economico-agrare, de specialitate, s-au evidențiat progresele mișcării cooperatiste promovată de elementele burgheziei și intelectualității transilvănene¹, mai sumar, sau numai tangențial au fost dezvăluite motivațiile și urmările implicațiilor acestei acțiuni economice în formularea unei doctrine cooperatiste proprii, specifice, precum și căile concretizării sale, de la momentele pregătirii, organizării, până la aprecierea rezultatului cooperativismului în viața social-economică a satelor transilvănene.

3.1. Condițiile pătrunderii cooperativismului la românii transilvăneni

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea curentul cooperatist, asociaționist, care cunoaște o largă răspândire în majoritatea țărilor europene, suscită tot mai mult interesul specialiștilor și economiștilor din Transilvania, exercita o reală atracție îndeosebi în zonele rurale în mediile clasei „mijlocii” a burgheziei sătești și a țăranimii înstărite, influențând, benefic și profund gândirea și activitatea economică a elitei românești.

În acest sistem de concepții se includ, cu mici variații, teoriile și modelele cooperatiste ale lui Saint-Simon, Charles Fourier, Robert Owen, ca și a precursorilor lor, fondatorii formelor cooperatismului clasic, pionierii din Rochdale, Schultze-Delitzsch, F. W. Raiffeisen, Victor Huber, Konrad Maas, sau Buchez. Într-un mod sau altul, asemenea idei sunt receptate și resimțite în lucrările economice, în gândirea cooperatistă românească din Transilvania și din întreaga Românie.

Contracararea efectelor manifestărilor liberalismului clasic, dar mai ales a

¹ G. Maior, *Politica agrară la români*, București, 1906; Pompiliu Ciobanu, *Creditul nostru. Studiul financiar*, Arad, 1912; Ion și Miu Enescu, *Ardealul, Banatul, Crișana, Maramureșul din punct de vedere agricol, cultural economic*. București, 1915; Gh. Dragoș, *Cooperația în Ardeal Istoric, situația actuală și perspective*, București, 1933; Bujor Surdu, „Societatea de păstrare și împrumut” din Rășinari, în A.M.N., III, p. 317-322; Mihai Drecin, *Activitatea reuniunilor de credit pentru participanți, înființate și conduse de banca „Albina”*, în *Lucrări științifice. Istorie-științe sociale-pedagogie*, Oradea, 1972, p. 99-108.

formelor semifeudale, din agricultură, concepută de elementele elitei românești a fi realizată printr-o intensă propagandă economică, de modernizare și raționalizare a agriculturii prin intermediul școlii, periodicelor, - soldată cu o bogată literatură agrară-economică², sau prin satisfacerea parțială a nevoilor de credit, s-a dovedit, indiferentă față de procesul ruinerii posesorilor de suprafețe minuscule de pământ³. Răspândirea cunoștințelor agrotehnice în mediul rural, necesitatea înființării unor școli de specialitate, formarea unei categorii tot mai mari de specialiști în economia agrară, propaganda în favoarea introducerii unor metode moderne de exploatare a terenului agricol, unelte și mașini agricole, impunea, pentru transpunerea lor în practică găsirea surselor economice de finanțare necesare.

Ori lipsa creditului, a mijloacelor financiare era resimțită acut, până la înființarea băncilor, de întreaga elită economică românească transilvăneană. George Barițiu⁴, Visarion Roman, Ștefan Pop reclamau gravitatea unei asemenea situații. „Nu mai suferă îndoială că de când trăim în rândul ăsta de oameni n-am pomenit, nicicând, o mai mare lipsă de bani în lume ca astăzi. Deși lipsa e generală, apasă mai toate clasele de oameni, totuși pare că la românii noștri ea e mai simțită cu mult”⁵, nota V. Roman, în anul 1886, referitor la amintita stare de lucruri. Chiar și în condițiile formării și dezvoltării sistemului de credit bancar românesc, problema creditării tuturor domeniilor ce vizau modernizarea agriculturii, va rămâne ca o cerință neacoperită de resursele financiare existente, alături de alte impedimente din mediul rural, în aceste situații găsindu-se și mișcarea cooperatistă.

Asemenea condiții au creat, de timpuriu, în Transilvania, premisele receptării curentului asociaționist în general, și apoi, în special al celui cooperatist ca mijloc de grupare și de strângere a resurselor economice, inclusiv a celor de capital, necesare promovării unei agriculturi moderne și raționale, a unei vieți economice prospere, socotită ca factor esențial, pentru întreaga națiune română ce și-ar fi validat, mai puternic, capacitățile, sporindu-și șansele participării, cu mai multă vigoare, în sfera relațiilor politice, a mișcării de emancipare națională.

Imperativul dezvoltării economiei naționale, raportat la lipsa forțelor financiare proprii suficiente, va determina, nu numai începuturile asociaționismului, ca și curent teoretic ci și un anume specific al acestuia în viața social-economică a românilor transilvăneni. Întotdeauna lipsa de capital va fi evocată și prin aceste motive cooperația de credit va fi imperios cerută de

² Gh. Gide, *Istoria doctrinelor economice*, București, 1926, p. 821-843.

³ Sporirea numărului proprietarilor români cu suprafețe de pământ între 20-100 iugăre, consemnat în statisticile epocii, deci a elementelor țărănimii înstărite și burgheziei sătești s-a produs și în condițiile diminuării numărului proprietarilor cu suprafețe de pământ mici. Nu rareori acest proces, de care nu erau străine nici băncile române, a stârnit îngrijorarea elementelor burgheziei radicale, care au dezaprobat unele din acțiunile exagerate ale instituțiilor financiare românești, care, contribuiau direct la sporirea țărănimii îndatorate, (cf. „*Economul*”, V, (1877), nr. 8, 9 și 11). Într-un serial de articole grupate sub titlul „Probleme economice” apărut în „*Gazeta Transilvaniei*” (Cf. *Gazeta Transilvaniei*, LXVI, (1903) nr. 31-34) unul din publiciștii epocii I. D. Văcărea alias I. Georgescu consemna că starea poporului român se înrăutățește cu toate că numărul băncilor și capitalurilor sociale crește. „Atât înmulțirea băncilor, cât și a avocaților, la noi este numai un progres relativ pentru popor și bunăstarea materială a poporului”. (*Gazeta Transilvaniei*, LXVI, nr. 35, din 14/27 februarie 1903, p. 1).

⁴ *Observatorul*, 1, nr. 4 din 11/23 ianuarie 1878.

⁵ *Progresul*, I, 1866, p. 41.

elementele burgheziei și intelectualității românești.

Astfel, Pavel Vasici, conștient de greutățile amintite, își expune soluțiile sale pentru eradicarea înapoierii din agricultură, respectiv din cadrul gospodăriei țărănești, concomitent cu formarea ideii necesității întemeierii reuniunilor de agricultură.⁶ Visarion Roman, ca adeptul reuniunilor agricole⁷, pornește, din aceleași considerente, la enunțarea și apoi la aplicarea principiilor asociaționismului în practică, contribuind, la întemeierea primei societăți cooperatiste române din Transilvania⁸, „Societatea de împrumut și păstrare” din Rășinari, în anul 1866. Înființarea institutului de credit „Albina” în 1872, este marcată de la început de curentul și fenomenul asociaționist, reflectat, parțial, în conținutul statutului conceput în spiritul ideilor de nuanță cooperatistă, sistem Schultze-Delitzsch. În activitatea concretă a băncii influența se va manifesta prin întemeierea, pentru o scurtă perioadă de timp (1872- 1875), a reuniunilor de credit cu caracter de societăți cooperatiste⁹.

Considerentele pentru care militau Ștefan Pop în paginile periodicului său „Economul”, sau Dimitrie Comșa, E. Brote, Romul Simu la sfârșitul secolului al XIX-lea și V. Osvadă, I. I. Lapedatu, Iuliu Enescu, A. Oțoiu, Victor Tordășianu și alții, la începutul secolului al XX-lea, în privința întemeierii reuniunilor agricole și a cooperativelor în mediul sătesc, nu și-au schimbat motivația lor generală - lipsa creditului și raportat la acest fenomen, modalitatea și facilitarea procurării lui, prin asociere, a necesităților gospodăriilor țărănești.

Situația de ansamblu în agricultură, a fost, doar parțial, modificată de fenomenul apariției și dezvoltării instituțiilor de credit românești, odată ce s-a perpetuat starea insuficienței mijloacelor de credit în mediul rural, cooperativismul suscitând interesul păturii sociale mijlocii, sfârșind prin a fi adoptat din motive întrucâtva deosebite de cele care l-au generat în apusul Europei, dar cu consecințe asemănătoare. Mai întâi, cooperația este îmbrățișată în ansamblu de tânăra burghezie română, cu toate că în această privință vom semnală unele deosebiri de optică, de soluții practice, sau rezerve ale unor grupări din interiorul acesteia. În altă ordine de idei, cooperația exprimă și un refugiu, o încercare de rezistență a păturilor sociale mici și mijlocii din societatea românească transilvăneană, atât împotriva oprămirii sociale, cât și a celei de natură națională.

⁶ *Telegraful român*, I, nr. 10 din 4 februarie 1853, p. 37; *Ibidem*, III, nr. 5 din 15 ianuarie 1855, p. 17-18; Gr. Ploesteanu, *Un iluminist român în secolul al XIX-lea - Paul Vasici*, în *Studii*, 24 (1971), nr. 1, p. 93-114; N. Cordoș, P. Teodor, *Activitatea economică a doctorului Paul Vasici*, în *A.M.N.*, IV, p. 561-580.

⁷ *Telegraful român*, an V, 99, 100, 101, 102.

⁸ B. Surdu, *Op.cit.*, p. 317-328.

⁹ B. Surdu, *Aspecte privind rolul băncilor române în consolidarea burgheziei românești din Transilvania până la primul război mondial*, în *A.I.I.C.*, V (1892), p.183 ; N. Drecin, *Op.cit.*

3.2. Formarea și specificul doctrinei cooperatiste românești transilvănene

Frământările, încercările și experimentările legate de introducerea și aplicarea cooperativismului în societatea transilvăneană au creat, în mod firesc, o literatură economică de profil cooperatist, de nuanță propagandistică, care se integrează organic în gândirea economică de ansamblu a intelectualității românești. Ca reprezentanți ai acestui curent pot fi socotiți aproape toți specialiștii și teoreticienii economiști ai epocii, dintre care se detașează, în mod pregnant, câteva personalități mai elevate prin calitatea conținutului progresist al operei lor și prin dăruirea depusă în sprijinul evoluției și prosperității micilor gospodării țărănești. Astfel, se impune: Pavel Vasici ca precursor al cooperativismului prin opera de răspândire a ideilor asociaționiste de genul Reuniunilor economice; Ștefan Pop, continuatorul și propagatorul acestora; Visarion Roman, întemeietorul curentului cooperatist românesc modera în Transilvania; Aurel și Eugen Brote, Dimitrie Comșa, R. Simu, Vasile Osvadă teoreticieni și în același timp practicieni ai diferitelor sisteme și tipuri de cooperative, autori ai unor proiecte, dar și ai unor societăți de tip cooperatist.

Ideile cooperatiste ale teoreticienilor burgheziei române transilvănene stau sub semnul influențelor și contactelor fertile pe care le-a avut, în general, gândirea economică românească din această provincie cu principalele teorii economice europene. În acest fel, curentele sistemelor cooperatiste europene cunoscute în Transilvania, îndeosebi prin filiația gândirii economice de origine germană, se fundamentează pe o solidă și originală concepție economică bazată și rezultată din cunoașterea teoriilor unor renumiți economiști europeni ca: Fr. Quesney, J. B. Say, Adam Smith, D. Ricardo, A. Yung, Th. Malthus, Th. Goltz, H. G. Carey și alții¹⁰, reprezentanți de frunte ai economiei politice fiziocrate, clasice sau neoclasice, ai unor însemnate teorii agrare.

Dacă, în ansamblul ei, gândirea economică românească transilvăneană este originală, ideile cooperatiste promovate de ea se caracterizează printr-un relativ eclectism, definit de asimilarea principalelor trăsături ale modelelor cooperatiste germane de tip Schulze-Delitzsch și F. W. Raiffeisen. Meritul adepților cooperativismului românesc constă în aplicarea, cu mult discernământ, a modelelor amintite la nivelul realităților nevoilor social-economice ale acestor provincii. Mai puțin însemnați ca teoreticieni în sensul clasic al termenului, aceștia, se remarcă prin pledoaria făcută cooperatismului și mai ales, ca practicieni, în egală măsură, capabili, să rezolve complicate probleme organizatorice, atunci, când dezvoltarea cooperației românești o va cere; dușmani declarați ai simplelor imitații care nu țin cont de condițiile locale specifice în procesul de ridicare și afirmare a cooperației.

¹⁰ N. Ivanciu, *Coordonate de bază ale gândirii economice din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Din gândirea economică progresistă românească”, Editura Științifică, București, 1968, p. 7-63; V. Malinschi, *Studii agrare*, Editura Academiei, București, 1968, p. 29-46; *Istoria doctrinelor economice*, Editura didactică și pedagogică, București, 1970, p. 63-64, 101.

Tovărășiile (cooperativele), afirmă economistul V. Osvadă, nu pot fi copiate, ci adaptate la regimul de viață și la cerințele poporului. „Ne rămâne dar numai - scria el - să cercăm să acomodăm, să potrivim felurile forme de întovărășire după adevăratele noastre trebuințe”¹¹. Mai mult, în cazul preluării unui sistem sau altul sau a unor principii cooperatiste se consideră necesară înfăptuirea acelui gen de cooperative care se integrează nevoilor fiecărei localități aparte. „... nu e bine ca toate tovarășiiile (cooperativele n.n.) să le facem după un calapod, ci la formarea lor să ținem seama exclusiv de necesitățile economice locale ale țărânimii și să ne ferim de imitații”¹².

Exprimarea opiniilor în această privință n-a exclus influențele dintre cooperația românească și cea maghiară, care s-au dezvoltat aproape concomitent, sau dintre acestea și cooperația germană care le-a folosit, în multe cazuri, ca model. Economisții români au fost sensibili la dezvoltarea cooperației germane, maghiare, sârbești sau cehe, subliniindu-le rezultatele și, nu de multe ori, oferindu-le ca exemplu demn de urmat¹³. Karl Wolf, cel mai de seamă promotor și organizator al cooperației săsești, din Transilvania, era apreciat, în cercurile economiștilor români, care l-au sprijinit practic în organizarea primei cooperative de consum mixte româno-germană¹⁴.

Pavel Vasici, Visarion Roman, Ștefan Pop, E. Brote sau Vasile Osvadă, în scrierile lor economice privind înființarea reuniunilor agricole sau a cooperativelor erau impulsionați de conținutul și finalitatea literaturii economice străine, de valoarea și succesele primelor exemple cooperatiste la sași, dar mai ales, de tradițiile obștilor românești ce trebuiau reactivate și restructurate pe principii economice moderne. Această emulație cooperatistă în literatura economică românească presupunea, desigur, preluarea principiilor teoriilor cooperatiste ale vremii, ale lui Schulze-Delitzsch, Raiffeisen, Victor Huber, Haas Luzzati, excluzându-se cosmopolitismul sau plagierea doctrinelor cooperatist-europene.

Evoluția ideilor cooperatiste românești pornește, din faza primară, asociaționistă, a reuniunilor agricole, pentru a ajunge, în curând, la ideile și la formele pur cooperatiste, ambele forme, concepute de economisții amintiți, în dorința lor, de a veni în ajutorul populației țărănești sărăcite și a propulsării agriculturii în ansamblu, a ridicării economice și spirituale a românilor. „Nu e îndoială că o asemenea societate (reuniune agricolă n.n.) la poporul român - nota Pavel Vasici - ... va prospera și-și va revărsa facerile sale de bine asupra agriculturii spre înmulțirea fericirii poporului român”¹⁵. Mai târziu, când curentul cooperatist se cristalizase și se opta în favoarea creării cooperativelor în raport cu reuniunile agricole, care în principiu nu au fost niciodată abandonate, propaganda

¹¹ *Tovărășia*, I, nr. 4 din 10 februarie 1906, p. 25.

¹² P. Cioban, *Creditul nostru. Studiu financiar*, Arad, 1912, p. 71.

¹³ *Tovărășia*, I, nr. 16-17 din 1 iulie 1906, p. 117-118; *Transilvania*, XLII, nr. 1-2, p. 8-16.

¹⁴ C. Göllner, *Gândirea economică a sașilor din Transilvania în sec al XIX-lea*, Editura Acad., București, 1969, p. 90-94.

¹⁵ *Telegraful român*, I, nr. 11 din 4 februarie 1853, p. 37; vezi și Grigore Pioeșteanu, „*Telegraful Român*” sub redacția Dr. Pavel Vasici, în *Centenarul revistei „Transilvania”*, Sibiu, 1969, p. 133-138.

în sprijinul acestora are în vedere aceleași principii democratice sau „altruiste”, după propria expresie a contemporanilor. „Însuflețirea și dorul de a muncii și noi, ca să ajutăm poporul nostru să apuce mai ușor pe calea înaintării economice ne-a îmbărbătat să ridicăm steagul tovarășiilor”¹⁶. „Sunt încredințat - avea să precizeze Osvadă - că din satele noastre prin tovarășii mai poate fi alungată lipsa, necazul și jalea traiului din samă afară de greu”¹⁷.

Prin reuniunile agricole și apoi prin cooperativele ce urmau a fi întemeiate, se urmărea realizarea unor deziderate economice, culturale și naționale ale poporului român, cerute stringent de viața sa publică. Se considera că, prin asociațiile cooperatiste se pot procura, mai ușor, semințe, unelte și mașini agricole perfecționate, se creează condiții optime pentru cunoașterea și aplicarea mijloacelor moderne de cultivare a pământului¹⁸, se stimulează creșterea animalelor, a unor plante tehnice și domenii economice mai puțin dezvoltate și practicate de români din acea perioadă ca meseriile și comerțul. Se anticipa, în ultima instanță, ca prin cooperatie să se întărească sentimentul și lupta pentru existența națională. Asemenea obiective au pătruns în sistemul gândirii economice cooperatiste românești, afirmându-se, pregnant, în evoluția concretă a curentului asociaționist, precum și în toate formele de cooperatie preconizate a fi întemeiate. Astfel, organizarea cooperatiei era întrevăzută în perspectiva practică, apropiată, de a crea „cetățui puternice și în contra sărăciei și pentru bunăstare economică”¹⁹.

Majoritatea economiștilor au pledat pentru înviorarea și întărirea vieții economice a poporului român, pentru prosperitatea ei economică, considerând, în mod realist, că: „bunăstarea materială a unui popor condiționează toată cultura, viața și pozițiunea lui”²⁰. De aici și scopul precis, funcțional, al cooperatiei pusă în slujba dezideratului propășirii economice a păturilor largi ale poporului chiar dacă în practică această operațiune s-a limitat la nivelul unor categorii ale țărănimii și burgheziei rurale. „Ținta tovarășiilor este să dea puteri și mijloace pentru înaintarea intereselor economice. Trebuința tovarășiilor este cerută de năzuința de a face și pe cei săraci și pe cei slabi să se bucure de foloasele muncii și ușurințele ce le poate aduce capitalul mare”²¹. Asemenea scop nu a putut fi atins, decât parțial, de cei care l-au propus, fie din lipsa sprijinului material ce-l reclamau astfel de activități economice, fie din pricina condițiilor și exigențelor pe care le formulau adepții cooperativismului, sau din cauza ambiguității procedeele de constituire ale

¹⁶ *Tovărășia*, II, nr. 2 din 1 ianuarie 1907, p. 1.

¹⁷ *Ibidem*, II, nr. 13 din 20 aprilie 1907, p. 1.

¹⁸ Considerând reuniunile agricole ca singură alternativă a progresului în agricultura Transilvaniei, Ștefan Pop arată că acestea sunt chemate de a sprijini „agricultura rațională în toate părțile locuite de români, a dezbată mijloacele care ar fi de a se aplica spre înaintarea economiei raționale.” Ele ar crea posibilitatea practică de a se „procura cu puteri unite mai multe rechizite, unelte economice, aflate de bune și corespunzătoare; unele mașini agricole și altele cari toate le ar poate membrii ei folosi”. (*Economul*”, I, nr. 15 din 1/13 septembrie 1873, p. 115). Pentru aceeași problemă se poate vedea *Tovărășia* II nr. 2 din 1 ianuarie 1907, p. 1.

¹⁹ *Tovărășia*, II, nr. 2 din 1 ianuarie 1907, p. 1.

²⁰ I. N. Ciolan, V. Grecu, *Visarion Roman, pedagog social*, Editura didactică și pedagogică, București, 1971, p. 232-233.

²¹ *Tovărășia*, II, nr. 4 din 20 ianuarie 1907, p. 2.

cooperativelor.

Promovând asociaționismul în baza intereselor economice și sociale apropiate ale comunităților rurale, elementele elitei economice românești au făcut, deseori, precizări asupra însemnătății instituțiilor cooperatiste, considerându-le ca forme ale unei simbioze armonice dintre interesul individual și cel colectiv, social, insistând asupra posibilităților de realizare și împlinire a valorii elementului individualist. Încă, în 1885, P. Vasici căuta să precizeze că „însoțirile despre care se scrie nu ținesc într-acolo ca pământul să se lucreze îndeobște pe o socoteală a tuturor care ar semăna comunism”²². Ideea e repetată și regăsită în diferite forme și variante la ceilalți economiști. Într-un fel sau altul, cercul de activitate a cooperativismului era limitat aprioric la țărănimea proprietară, la micii meseriași și comercianți socotiți ca elementele cele mai capabile pentru susținerea în înfăptuirea cooperăției. „Ținta tovarășiilor este să adune și să întărească pe cei mici, pe cei slabi, pe cei săracuți. Și vorbind de cei slabi, de cei săracuți nu înțelegem numai săracii și zilierii de prin sate, far de (cât n.n.), înțelegem pe micii proprietari, fie de pământ, fie de meserii ori de negoț”²³. Sublinierile tangențiale, de asemenea măsură, ne oferă elementele caracteristice gândirii cooperatiste românești transilvănene, viabile de maximă rezistență, ale asociaționismului în procesul economiei concurenționale.

Gândirea cooperatistă românească se resimte de pe urma situației de inferioritate politică și oprimare la care era supusă națiunea română de către statul dualist, ca și de propria și precara evoluție social-economică. Excluză, mișcarea cooperatistă românească nu se va împărtăși de sprijinul financiar al statului, ce o socotea ca o mișcare opoziționistă mizând doar pe propriile forțe ale păturilor interesate în organizarea cooperăției sau în sprijinirea ei. Dezideratul de a răzbi prin mijloacele proprii, adoptat, mai în toate acțiunile economice ale burgheziei române, e prezent și în această situație. „A rămas ca noi cei de azi să știm a ne folosi de carte, să ne stăpânim de încredere în noi înșine, la puterile noastre și porniți spre munca rânduită să ne știm strânge șirurile, să ne știm întovărășii ca să ne organizăm”²⁴. Astfel, cooperăția românească va fi pusă în situația de a înfrunta ostilitatea oficialităților, care o considerau ca o formă de rezistență iredentistă. Implicit și ideile cooperatiste vor reflecta o astfel de stare de lucruri și se vor modela în funcție de ele.

Conjunctura social economică creată în anii 1867-1918 explică în bună parte pătrunderea ideilor liberalismului economic în gândirea cooperatistă, idei care excludeau intervenția statului, în ultimă instanță, nedorită de cei care susțineau cooperăția românească, știut fiind faptul, că intervenția statului le va impune o cooperăție dominată de o politică oficială contrară intereselor naționale. Lipsiți de sprijinul statului, promotorii cooperatismului românesc trebuiau, să țină cont, în același timp, de înființarea și dezvoltarea rapidă a băncilor și de existența unei

²² *Telegraful român* (Sibiu), III, nr. 5 din 15 ianuarie 1885, p. 17.

²³ *Tovărășia*, I, nr. 2 din 7/20 ianuarie 1906, p. 11.

²⁴ *Ibidem*, II, nr. 13 din 20 aprilie 1907, p. 1.

burghezii române financiare, în al cărui ajutor material sperau. Speranțele nutrite și apoi valoarea legăturilor statornicite între cooperația românească și bănci, se vor reflecta, în concepțiile teoreticienilor cooperațiști.

Apelurile la adresa băncilor, prezentarea acestora într-o lumină ce reflectă o relativă bunăvoință față de acțiunile lor sociale, nu prea favorabile păturilor sărace, sunt deseori inserate în materialele propagandistice, sau teoretice ale epocii cu caracter cooperatist. Atitudinea multor economiști este contradictorie în această privință. Repetatele cereri ale acestora adresate băncilor în vederea limitării acțiunilor speculative și orientării unei părți a fondurilor lor financiare înspre sprijinirea cooperației, privite ca o acțiune amplă de asanare a inegalităților sociale, demonstrează, nu rare ori, contrariul aserțiunilor referitoare la caritatea băncilor din preambulele unor materiale economice, în speranța obținerii substanțialului și pe atunci a singurului sprijin material, mai eficient, al cooperației românești.

George Barițiu era entuziasmat, în deceniul al optălea al secolului XIX, de acțiunea socială a băncilor²⁵. Spre deosebire de el, în aceeași perioadă, și asupra aceleiași probleme, Ștefan Pop avea o poziție critică. Aurel și E. Brote, Danil Barceanu, D. Comșa, V. Tordășeanu, acționari la bănci sau legați prin interese de aceste cercuri, deși cooperatori fervenți, au avut o atitudine moderată, deși n-au trecut cu ușurință peste eventualele diferende. Pompiliu Cioban²⁶, Adrian Oțoiu și V. Osvadă²⁷, în secolul al XX-lea, adoptă o poziție mai critică, dar încă ambiguă, cu fluctuații de apreciere considerabile. Personalități mai puțin cunoscute în lumea economiștilor cooperatori, ca Ioan Georgescu sau Vasile Micuda și alții, sunt mai decise în criticile adresate băncilor, reactualizând opiniile lui Ștefan Pop în această privință²⁸. E simptomatică renunțarea lui Visarion Roman la cooperație și implicarea lui în constituirea institutelor de credit, care pentru o bună parte a burgheziei române, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, consideră că băncile contribuie, în măsură mult mai mare, la dezvoltarea economică națională, la propria ei consolidare economică. Cooperației îi erau astfel încredințate, de către o serie de elemente ale elitei românești, rolul de remediere a situației dificile a grupărilor sociale țărănești în mod special. Pentru viitorul și șansele cooperației în societatea românească transilvăneană sunt caracteristice opiniile fruntașilor băncilor române grupate, după 1907, în jurul „Solidarității”. Nicolae Petra-Petrescu, Partenie Cosma, Cornel Diaconovici

²⁵ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, III, Sibiu, 1891, p. 498. Autorul lucrării afirmă că pentru poporul român și pentru țărănime dacă s-a făcut ceva bun, apoi printre acelea se află și înființarea băncii „Albina” din 1872. „Cutezăm a susține, după experiența ce avem, că de atunci încoace în mijlocul atâtor asupri și spoliațiuni, până în 50.000 de familii române au scăpat de o ruină sigură cauzată prin uzurării de câte 50, 100, 200 % numai cu ajutorul băncii „Albina” și cu al celorlalte...”. *Ibidem*, p. 498.

²⁶ P. Cioban, *Op.cit.*, p. 41.

²⁷ Blamând politica financiară, îngustă, a unor bănci românești privind activitatea acestora în alte domenii economice, Vasile C. Osvadă preciza „Că băncile noastre lucră cam scump și fac cam puțin pentru dezvoltarea capacității economice a clientelei. Și nu e bine că se poate spune. Dacă răvașul băncilor noastre arată progres în bani, nu înseamnă, că ar fi mai bine să arate barem începuturi modeste și în acțiuni economice”. *Libertatea* (Orăștie), III, din 27 martie / 9 aprilie 1904, p. 3.

²⁸ *Gazeta Transilvaniei*, LXVI, nr. 34 din 13/26 februarie 1903, p. 1

considerau premature tentativele declanșării unei largi mișcări cooperatiste independente, care în acele momente puteau gravita în jurul băncilor²⁹. Părerile cercurilor bancare, reflectă și atitudinea lor practică față de cooperatie, deși în rândurile acestora sunt reprezentanți ca Ioan Mihu, Ioan Lapedatu sau bănci ca „Economul” din Cluj, care căutau să promoveze cooperatia în diversele sale forme, găsind în această acțiune o excelentă cale de propulsare economică și politică³⁰ pentru marea masă a comunității etnice.

Sintetizând asemenea opinii, confluente de idei și poziții în gândirea cooperatistă românească, avem posibilitatea, de a remarca că locul și rolul băncilor române, subliniat în alte condiții și situații economice, devine, și la cei mai de seamă critici la adresa activității lor, un subiect important în pregătirea bazelor materiale ale viitoarei mișcări cooperatiste, ce nu poate fi ignorată în conjunctura dată a vieții social politice din Transilvania. Apar, în consecință, deseori afirmații asupra oportunității acțiunilor băncilor în sprijinul cooperatiei, ele, fiind chemate, cel puțin, „la înființarea a câte unei reuniuni economice sau societăți comunale”³¹, pe motiv că, acestea au personal mai bine pregătit și multiple posibilități de atragere a poporului în jurul inițiativelor luate. Solicitări directe sau diplomatice pentru sprijinirea mișcării cooperatiste au fost adresate băncilor, în epocă de: Ștefan Pop, Dimitrie Comșa, V. Osvadă, Pompiliu Ciobanu sau V. Micuda, sperând întotdeauna ca „Institutele de credit și economii” să-și ofere tot lor pentru înființarea acestor tovărășii pentru, care nu este permis, a vedea în ele o concurență”³². Unii dintre cooperatiști s-au gândit chiar la îmbinarea intereselor băncilor cu ale cooperatiei (ca Vasile Osvadă sau Pompiliu Cioban), socotind operațiile lor economice perfect complementare și stimulative pentru buna lor evoluție. Astfel, cooperativele ar fi dispus de creditul necesar întemeierii și funcționării lor, iar băncile și-ar fi consolidat creditul pe baze mai solide, extinzându-și, implicit, și sfera de activitate³³.

Vădita orientare a majorității economiștilor spre băncile românești survenea nu numai din considerentele suplimentării sprijinului material ce-l puteau acorda acestea cooperatiei, ci și din aceeași motivație economică, reală, care pregătise și impulsionase înființarea institutelor de credit - penuria de capital lichid. De aceea, cooperatia preconizată în această epocă, vizează, cu preferință, formele cooperativelor de credit care, explicabil, cunosc o mai mare aderență în mijlocul celor avizați. În acest fel, reiese circuitul relativ închis al vieții economice și politice în care activa burghezia română, limita posibilităților de manevră ale cooperatiei, ponderea ei pe plan social, rolul care era acordat de promotorii săi.

²⁹ *Revista economică*, IV, nr. 48, din 1902, p. 405-406; *Ibidem*, XIV, nr. 22 din 1 iulie 1912, p. 263-264; *Arhivele Statului din Sibiu, fond „Astra”*, pachet 449, act 780/1912, N. Petra-Petrescu, „*Albina*” - *Institut de credit și de economii 1872-1897*, Sibiu, 1897, p. 47.

³⁰ I. I. Lapedatu, *Probleme sociale și economice*. Brașov, 1904, p. 11-12; *Faceți tovărășii*, Cluj 1907, p. 4; *Tovărășia*, II, nr. 13, din 20 aprilie 1907, p. 2.

³¹ *Revista economică*, II, nr. 3 din 1900, p. 73.

³² P. Cioban, *Op.cit.*, p. 72, A se vedea pentru aceeași chestiune *Tovărășia*, I, nr. 1 din 1 ianuarie 1906, p. 2; *Gazeta Transilvaniei*, LXXVI, nr. 129 din 14/27 iunie 1913, p. 2; *Progresul*, II, nr. 30 din 12 / 25 iunie 1908, p. 1.

³³ *Tovărășia*, I, nr. 3 din 31 ianuarie 1906, p. 1-2.

Gândirea cooperatistă românească întrevedea, în organizarea pe principii cooperatiste a țăranimii, o formă esențială, deloc neglijabilă, în lupta pentru afirmarea intereselor naționale și de conservare a propriei naționalități, cu atât mai mult cu cât politica deznaționalizării se propagă de către statul dualist și pe calea economică. De aceea, o politică națională fermă și o organizație națională încheată, „... mai ușor, mai bine și mai rațional numai prin tovărășii o putem avea”³⁴. În același sens, Pompiliu Cioban scria că: „îmbunătățirile economice în reformarea formelor de credit și a cooperăției, ne-o cer cu insistență împrejurările schimbate din zilele în care trăim și, ne-o cere mai ales tendința regimurilor noastre politice al căror scop îl cunoaștem din colonizările făcute în mijlocul poporului nostru și din legile mai recente”³⁵.

De asemenea, promotorii cooperativismului ofereau soluții interesante, practice, de îmbunătățire a situației grele în care se zbătea învățământul românesc, preconizând prin organizarea și definitivarea cooperăției, mijloace pentru procurarea fondurilor de întreținere a învățătorilor și profesorilor, precum și a unor rechizite școlare strict necesare.

Gândirea cooperatistă românească și-a îndreptat atenția și orientat planurile îndeosebi spre lumea satelor și mai puțin a orașelor, cu excepția categoriilor de meseriași și negustori unde existența băncilor era socotită ca suficientă din punctul de vedere al organizării vieții economice românești³⁶.

3.3. Literatura și propaganda cooperatistă

În sprijinul popularizării, aplicării și extinderii în practică a cooperăției a fost desfășurată de timpuriu o susținută și vastă propagandă cooperatistă. Coloanele periodicelor vremii „Telegraful român”, „Gazeta de Transilvania”, „Familia”, „Albina”, „Federațiunea” sau calendarele „poporale” (de exemplu „Amicul poporului”)³⁷ au adăpostit, timp de câteva decenii, materiale în care se conturează primele orientări economice asociaționiste, ca elemente de pionerat, indispensabile pentru nașterea ideilor cooperatiste. O dată cu apariția periodicului de specialitate „Economul” (1873-1881) de la Blaj, al reputatului economist Ștefan Pop, posibilitățile de răspândire a curentului asociaționist se amplifică cu atât mai mult, cu cât el este susținut și dezvoltat de o serie de specialiști și colaboratori ai acestuia³⁸. În paralel, periodicele românești sporite ca număr, din deceniul al optulea al veacului trecut, continuă propaganda asociaționistă care începe să prindă contururi de nuanță cooperatistă. O serie de lucrări tratează chestiunile aplicării unei agriculturi moderne din unghiul de vedere al unor specialiști, ca T. Roșu, V.

³⁴ *Ibidem*, VI, nr. 11 din 13/26 octombrie 1911, p. 2

³⁵ P. Cioban, *Op.cit.*, p. 42.

³⁶ V. Cilibia, *Gândirea cooperatistă în secolul al XIX-lea în România*, în *Probleme economice*, XII, nr. 3, p. 78-88.

³⁷ Maria Jude, „Amicul poporului” și problemele agriculturii raționale, în A.M.N., XI, p. 311-321.

³⁸ T. Pavel, „Economul” - primul periodic economic al românilor din Transilvania, în S.U.B.B. Series Historia, I, 1967, p. 75-76.

Cornea, R. Simu, D. Comșa, E. Brote³⁹, care deschid orizontul și în privința organizării satelor pe principii cooperatiste.

În paginile „Observatorului” de la Sibiu, editat de George Barițiu, asemenea probleme suscită un interes deosebit. Sunt publicate avantajele „băncilor rurale” de model Schulze-Delitzsch, organizate pe principiul „poporul să se ajute pe el însuși”, pe care nestorul presei românești, ca de obicei foarte receptiv la noutăți, le găsește adecvate vieții și direcțiilor de dezvoltare ale poporului. „Nu vedem nici o greutate de a propaga o învățătură ca aceasta la poporul nostru român, ba mai știu că ea ne este cunoscută chiar din viața practică, așa cum o avuseseră părinții noștri numai sub alte forme și numiri...”⁴⁰.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, odată cu înființarea societăților cooperatiste de sub egida „Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului”, propaganda capătă o nouă culoare și desigur amploare. Mai întâi, prin însăși rapoartele generale anuale ale acestei organizații economice, tipărite periodic între 1889-1913, în care erau înșirate informații în legătură cu organizarea, înmulțirea și operațiile economice ale cooperativelor de sub controlul „Reuniunii”, constituind prin bogăția informațiilor materiale de propagandă cooperatistă. În aceeași mare acțiune merită a fi amintită activitatea zeloasă a lui E. Brote, D. Comșa, D. P. Barceanu, R. Simu, V. Tordășianu, pe terenul practic al cooperației sau în publicistică, unde se lansează câteva proiecte model de cooperative sau tovărășii, cum le numeau frecvent autorii lor⁴¹.

Un eveniment deosebit înregistrat de propaganda cooperatistă e apariția operei fundamentale a lui F. W. Raiffeisen, în traducerea lui Aurel Brote, în 1885, sub titlul „Însoțirile de credit”. Traducătorul, ca unul din frecvenții apărători ai cooperației, în scurta prefață a cărții, caută să demonstreze tema incapacității băncilor de a satisface integral nevoile economice specifice ale țăranimii, care, în consecință, trebuie să-și organizeze, suplimentar, unități economice proprii pe baze cooperatiste⁴².

Mijloacele propagandistice sporesc cu editarea periodicelor cu caracter social-economic, „Foaia poporului”, (în 1893), „Bunul econom” (1899, organ al Reuniunii economice din Orăștie și apoi al celei din Sibiu), „Revista economică” (1899, organ al băncilor române) și îndeosebi prin apariția periodicului cu profil specializat pentru promovarea principiilor cooperatiste, „Tovărășia” (1906- 1911), „Bunul econom”, își înscrisese în programul său revitalizarea vieții economice naționale prin susținerea înființării și generalizării tuturor formelor de asociere la sate sub forma reuniunilor sau a cooperativelor. Timp de câțiva ani,

³⁹ N. Cordoș, I. Kovacs, *Preocupări ale literaturii agrare românești din a doua jumătate a secolului XIX*, în A.M.N., III, p. 315.

⁴⁰ *Observatorul*, I, nr. 4 din 11/23 ianuarie 1878, p. 2; Pentru propaganda cooperatistă în sistemul Schulze-Delitzsch se poate vedea: *Observatorul*, II, nr. 44 din 2/14 iunie 1879, p. 178.

⁴¹ *Statutele tovrășiei agricole...* (proiecte) Sibiu, 1890, p. 21; *Foaia poporului*, II, nr. 33 din 9 septembrie 1894, p. 1-2 al suplimentului „*Economul*”.

⁴² *Însoțirile de credit împreunate cu însoțiri de consum, de vânzare, de vieri, de lăptărie, etc și instrucțiunile trebuitoare. Îndreptare practică pentru înființarea și conducerea de astfel de însoțiri de F. W. Raiffeisen.*

până la apariția publicației „Tovărășia”, „Bunul econom” a fost singurul organ de presă care a militat cu consecvență pentru răspândirea ideilor de asociere la sate. Apariția în 1906 a „Tovărășiei”, la Hunedoara, apoi din motive financiare și redacționale, ca supliment economic al organului social-politic „Libertatea”, din Orăștie, va contribui la lărgirea sferei de abordare teoretică și practică a mișcării cooperatiste în rândurile maselor țărănești din Transilvania.

Pentru atingerea acestor idealuri mijlocul cel mai eficient era întrevăzut în răspândirea spiritului de asociere în rândurile poporului „în sprijinul înființării, înmulțirii și dezvoltării tovărășiilor economice”⁴³. În acest sens periodicele vor relua, dezvolta și sistematiza în condițiile concrete de la începutul secolului XX din Transilvania, ideile cooperatismului, ca valori credibile pentru soluționarea unor acute cerințe economice, naționale. Totodată, cele două periodice, vor încerca, să slujească, efectiv, prin propagandă consecventă și îndrumări practice, ideile cooperației, tinzând să transforme cooperația într-o mișcare de masă, menită să cuprindă aproape toate ramurile activității social-economice practicate de către poporul român.

„Vom da o deosebită atenție mișcărilor societăților noastre culturale, agricole, de meserii, comerciale, tovărășii de consum etc” - se afirma în *Bunul econom*⁴⁴.

După 1900, „Astra”, prin secția sa economică, care și-a propus în mod expres sprijinirea și organizarea cooperației la sate⁴⁵, recomandând „despărțămintelor Asociațiunii să stăruie pentru înființarea de reuniuni agricole și mai ales pentru înființarea însoțirilor economice în comune”⁴⁶, angajează, special, din 1912, un „conferențiar cooperativ” cu sarcini exprese de a propaga și sprijini cooperația românească⁴⁷.

Apar, de asemenea, o serie de lucrări cu caracter pur cooperatist, prin care se ofereau sfaturi practice pentru înaintarea satelor prin „sine însăși”, fiind prezentate diferite modele de „însoțiri” economice susceptibile a fi întemeiate în comunele transilvănene. Dintre acestea, merită a fi enumerate: „Statutele de tovărășii agricole” ale Reuniunii românești de agricultură din Sibiu; „Legea tovărășiilor” și „Băncile agricole din România” de Vasile C. Osvadă și amplul studiu scris de Iuliu Enescu, „Cooperativele satești”, în 1912. Tot în 1912, preparandiile și seminariile românești din Transilvania au prevăzut în programul lor predarea unor cunoștințe economice și elemente ale cooperației moderne agrare⁴⁸, iar în 1914, conferențiarul cooperatist al „Astreii” își începe primul curs de instruire pentru pregătirea viitorilor specialiști ai cooperației la sate⁴⁹.

În afara răspândirii literaturii economico-cooperatiste prin publicații, broșuri,

⁴³ *Tovărășia*, I, nr. 1 din 1 ianuarie 1906, p. 1.

⁴⁴ *Bunul econom*, III, nr. 1 din 12 ianuarie 1902, p. 1.

⁴⁵ *A. S. Sibiu, Fond „Astra”*, pachet 306, act 807 / 1904, f. 1.

⁴⁶ *Ibidem*, pachet 306, act 748/1906, act 418 și 744/1906.

⁴⁷ *Ibidem*, pachet 449, act 859/1912.

⁴⁸ *Transilvania*, XLIII, nr. 1-2 din 1912; p. 135-147 și nr. 3-4 din 1912, p. 237-266.

⁴⁹ *AS. Sibiu, Fond „Astra”*, pachet 450, act 1889/1914.

sau lucrări de specialitate, economiștii vremii au proiectat și organizat prelegeri și conferințe economice însoțite îndeobște de aplicații practice, pornind de la ideea că influența cuvântului și a experienței este considerabilă la sate unde exista un mare număr de analfabeți⁵⁰ și unde nu era dezvoltat gustul și interesul sătenilor pentru operele economice.

Propaganda cooperatistă efectuată cu mijloace atât de diverse, era întreprinsă cu scopul declarat de a depăși starea de subdezvoltare în care se afla marea masă a populației transilvănene. Mulți dintre promovatorii cooperației începuseră această vastă campanie animați de altruism, în intenția deschisă de a îndruma poporul la alcătuirea de tovărășii, „ca să scăpăm de sărăcie, ca să avem munca rânduită, să putem merge mai ușor spre înaintare, spre mântuirea noastră economică”⁵¹.

Procedeele folosite în lucrările de propagandă au fost felurite în funcție de conținutul numeroaselor materiale scrise pe această temă. Aproape în toate se impune însă antiteza, des folosită, dintre starea disperată a prezentului și cea înfloritoare a viitorului apropiat cooperatist, fie între dezvoltarea cooperației săsești și maghiare și starea de stagnare a economiei societății românești. Lucrarea lui Pompiliu Cioban „Creditul nostru”, spre exemplu, după ce analizează și constată „lipsa unui credit corespunzător” pentru țărănime, situația îngrijorătoare în care se află, expune perspectivele sociale și naționale ideal realizate „prin puterea cooperativă a tovarășiilor” capabile de a cumula „an de an sute de mii de coroane în proprietatea țărănimii și în serviciul neamului, astfel că nu vom mai îngrașa din sudoarea feței noastre pe acei oameni, care își fac merite din bruscarea drepturilor poporului nostru”⁵².

Nu de puține ori, s-a încercat stimularea spiritului cooperatist prin relevarea aspectelor pozitive ale cooperației maghiare, săsești sau sârbești⁵³ (ultima evolua în aceleași condiții nefavorabile ca și cea românească) din Austro-Ungaria, a cooperației din Germania, Franța și îndeosebi din România „în convingerea că de la frați mai cu drag înveți, căci mai drag îl ai...”⁵⁴.

De asemeni, în literatura economică generală și în cea cooperatistă, au fost folosite pentru popularizarea ideilor, motivele și resorturile desprinse din divergența în viața politică, ca și în domeniul social-economic, mizându-se, totodată, pe reacția pozitivă a unor grupuri ale burgheziei române alarmate de perspectiva pierderii sau îngustării sferei proprii de acțiune economică în lumea satelor, și prin aceasta, de a spori efortul dedicat înființării cooperației naționale în raport cu cea organizată sau dirijată de oficialitățile statului. „Este un mare interes economic, peste tot românesc, să nu pierdem terenul extins, ce azi ne mai stă încă la dispoziție, așa că-l putem ocupa neîmpiedicați și păstra pentru noi. Ca mâine însă îl pot ocupa alții și sigur îl vor ocupa, pierdut fiind pentru noi pe vecie”⁵⁵ -

⁵⁰ *Observatorul*, I, nr. 1 din 1/13 ianuarie 1878, p. 1.

⁵¹ *Tovărășia*, III, nr. 1 din 1908, p. 1.

⁵² P. Cioban, *Op.cit.*, p. 74.

⁵³ *Tovărășia*, I, nr. 16-17 din 1 iulie 1906, p. 117-118; Idem, I, nr. 20 din 20 decembrie 1906, p. 1-2.

⁵⁴ V. Osvadă, *Băncile populare din România*, Sibiu, 1907, p. 3.

⁵⁵ *Revista economică*, IV, nr. 31 din 2 august 1902, p. 270.

scria alarmat un economist în „Revista economică”. Soluția oferită pentru dezlegarea acestui caz constă, în sugestia de a înființa reuniuni economice, pentru „a ține poporul legat de noi prin firele intereselor economice”⁵⁶.

Literatura cooperatistă oglindind realitățile vremii cuprinde teme și puncte de vedere diverse în problemele legate de stabilirea mijloacelor, a forțelor și a momentului declanșării acțiunilor cooperatiste. Opiniile pesimiste nu lipsesc. Ele sunt prezentate câteodată, în coloanele unuia și aceluiași periodic, care comentează favorabil fenomenul cooperației sau se manifestă contradictoriu în sânul acelorași categorii ale elitei românești, fără a merge însă, până la excluderea totală a posibilităților de înfîrîpare a cooperativelor. Motivele mai mult sau mai puțin obiective se concentrează pe tema „nepregătirii terenului pentru însoțirile economice”, lipsei de specialiști în acest domeniu, a înapoierii culturale și a reticențelor țăranimii față de o eventuală acțiune cooperatistă⁵⁷.

Majoritatea susținătorilor cooperației considerau, asemenea argumente, ca vădite și subiective intenții de înlăturare a spiritului cooperatist, mai cu seamă, că ei găseau la alte popoare și națiuni în situații economice similare sau apropiată o cooperație înfloritoare sau cel puțin mulțumitoare. Specialiștii cooperatiști se arătau ofensați de acreditarea unor idei de inferioritate spirituală și de înarticulară a concepțiilor cooperatiste din partea țăranimii române, cu atât mai mult, cu cât, în altă formă și cu alte accente erau propagate astfel de teorii de anumite cercuri oficiale, naționaliste. De aceea, socoteau că a sosit momentul acțiunii imediate pentru răspândirea cooperativelor, dacă spiritul „altruismului” și dragostea față de națiune, așa de des repetată, vrea să fie luată ca sinceră și reală de masa țăranimii⁵⁸. Adrian Oțoiu împărtășea asemenea opinii, neadmițând întârzierea mișcării cooperatiste. „Cooperației, la noi, i se va putea face un bun serviciu - accentua el -, se va preface în faptă, nu prin pregătirea de teren într-un mod teoretic, târziu de tot, ci prin propagandă faptică”⁵⁹.

Materialele propagandistice difuzate cuprind și scot în evidență, pe lângă avantajele economice reale, însemnătatea socială a cooperativelor, care aduc „cu sine o egalitate între membrii lor”, evidențiază importanța etico-educativă prin dezvoltarea spiritului de economisire și întrajutorare, precum și a posibilităților sporite de dezvoltare spirituală⁶⁰.

⁵⁶ *Ibidem*, nr. 22 din 31 mai 1902, p. 203.

⁵⁷ *Ibidem*, XIV, nr. 22 din 1 iulie 1912, p. 263-264.

⁵⁸ *Tovărășia*, I, nr. 19 din 10 decembrie 1906, p. 1.

⁵⁹ *Românul* (Arad), nr. 143, din 12 iulie 1912, p. 3; Pe această temă s-a ajuns la discuții aprinse între grupurile bancare și cooperatiste ale elitei românești, „... între factorii conducători ai băncilor noastre existente și între factorii care stăruie pentru întruparea însoțirilor de credit și a celorlalte cooperative sau însoțiri economice sătęști exista un fel de animozitate ...” se scria în *Revista economică*, XV, nr. 47 din 23 noiembrie 1913, p. 502. De asemenea, în articolul „Discuții asupra cooperativelor”, se remarcă cu amărăciune că „așa-zisele pregătiri de teren”, nu pot fi socotite decât „lux cooperatist, ori mai bine paravan de tărgănare, oricât de bune intenții ar fi făcute”. *Revista economică*, XIV, nr. 10 din 1912, p. 419-420.

⁶⁰ Iuliu Enescu, *Cooperativele sătęști în Transilvania*, XLIII, nr. 3-4 din 1912, p. 257-266; în *Revista economică* XIV, nr. 34 din 1912, p. 364 se sublinia că: „Însoțirile de credit sătęști ar putea astfel să devină pentru poporul nostru de la sat cea mai bună școală, care să-l deprindă la economisire dându-i prilej să depună spre păstrare sumele cele mai minimale.”

Pe de altă parte, lucrările de profil cooperatist sunt relevante pentru psihologia socială generală a societății românești formată în condițiile interacțiunii forțelor social-politice divergente ale epocii.

A fost această propagandă cooperatistă sinceră în scopurile pe care și le-a propus a le atinge sau nu? Convingerea noastră e că această atitudine s-a datorat unei mișcări democratice, progresiste a elitei economice românești din Transilvania în favoarea grupurilor sociale țărănești și orășenești sărăcite, și din motivul, că înființarea cooperatiei în modul în care era propusă, nu putea și nu a creat mari posibilități de parvenire economică. Dimpotrivă, adepții cooperatismului, au fost puși în situația de a face apeluri insistente pentru obținerea unor resurse materiale necesare înfăptuirii proiectelor lor. Aceștia s-au pus în fruntea mișcării cooperatiste în condițiile unor inerente obstacole obiective, a dezinteresului multora din factorii economici, a suspectării din partea oficialităților, propagând desăvârșitul altruism și sinceritate în scopurile urmărite, fiind convinși că „prosperarea însoțirilor nu va ajunge, la bun sfârșit, fără pasiune și devotament”⁶¹.

A folosit literatura și mișcarea cooperatistă scopurilor politice ale elitei românilor transilvăneni? Întrebarea cere deosebit de mult discernământ, în aprecierea cauzelor și efectelor pe care le-a provocat această propagandă. Dacă socotim că ea a contribuit la concentrarea unor forțe sociale importante în jurul burgheziei, concomitent cu urmările pozitive, dar nu într-un totu concludent ale acțiunii cooperatiste, atunci problema „oportunității” politice este substanțial diminuată în favoarea scopului și necesităților reale, pentru care propaganda cooperatistă nu a fost un scop în sine, o gratuitate sau formulă superficială de conjunctură și orientare politică, „ci a fost chemată să slujească drept mijloc, drept armă în lupta economică (concurența economică n.n.), ce se da pentru îndestularea trebuințelor”⁶².

3.4. Formele de asociere cooperatistă la românii transilvăneni

Literatura economică propagatoare a ideilor cooperatiste și-a propus, de la început, problema adaptării modelelor de organizare străine la realitățile sociale existente din Transilvania, la necesitățile economice ale poporului român, pentru a justifica și spori funcționalitatea acestora, dar și pentru a le mări viabilitatea în confruntările cu o parte din factorii social-economici ostili. „Noi năzuim ca prin cooperatie să ajutăm și să întregim organizația noastră economică - scria V. Osvadă - reclamată de interesele vitale ale poporului nostru din țara aceasta. Și după ce aceste interese, în urma împrejurărilor specifice și date, diferă foarte mult de interesele altor neamuri, fie acei conlocuitori ai noștri, fie cetățenii altor state, e numai firesc ca în întruparea cooperatiei noastre să ne fixăm forma de alcătuire și conducere a tovarășiilor, independent de amănuntele unui sistem deja existent - așa fel, ca tovarășiile noastre să slujească mai bine interesele noastre în împrejurările

⁶¹ *Revista economică*, XIV, nr. 21 din 25 mai 1912, p. 255-256.

⁶² *Transilvania*, XLIII, nr. 1-2 din 1912, p. 1.

date”⁶³. Astfel că, autorii lor, au trebuit să țină seama de starea de înapoiere din agricultură și din economia Transilvaniei în general, de nivelul cultural din mediul rural, extrem de scăzut, de regimul politic existent, de o serie de cerințe social-economice acute, care complexau țărănimea în fața penetrației relațiilor economiei moderne la sate. Printre primele remedii de asanare social-economică oferite de specialiștii în economie, au fost reuniunile de agricultură, concepute pentru a rezolva complexe nevoi materiale, pe o arie mare de acțiune, suplinind, în această formă, penuria de fonduri bănești, precum și de conducători și îndrumători competenți în acest domeniu. În legătură cu o asemenea chestiune în revista „Transilvania” se scria, în 1885, că: „Ideea înființării unei reuniuni agricole pentru românii din Transilvania și Ungaria este datorată necesității adânc simțite de a ocroti interesele agriculturii noastre atât de înapoiate și de a contribui la propășirea economică a țăranilor...”⁶⁴. Socotite ca organizații economice macro-asociaționiste deschise promovării agriculturii moderne, mașinilor și uneltelor agricole perfecționate, inițiatoare și coordonatoare, mai târziu, a diverselor forme de asociere cu scopuri finite la un aspect al agriculturii, reuniunile agricole, rețin atenția, în mod deosebit economiștilor, păstrându-și multă vreme atracția. La sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, când principiile cooperăției obținuseră deja certificarea în satele Transilvaniei, ideea reuniunilor era vehiculată încă ca o problemă de actualitate și însemnată⁶⁵.

Încrederea investită în reușita atribuțiilor economice ale reuniunilor agricole explică numeroasele apeluri și inițiative îndreptate spre alcătuirea lor, urcând, cu sinuozitate, în timp, de la proiectele lui Pavel Vasici, la încercările, parțial reușite, ale lui E. Brote, V. Roman, P. Cosma, D. Comșa și alții, până la manifestele și cererile lui R. Simu sau I. Georgescu, la începutul veacului XX, pentru extinderea firavelor și sporadicelor începuturi la nivelul întregii Transilvanii⁶⁶.

Dificultățile puse de oficialitățile timpului la înființarea unor asemenea reuniuni, considerate ca alcătuiri economice pe principii naționale, limitarea, în consecință, a sferei lor de activitate la zona unui singur comitat⁶⁷, pe de o parte, greutatea stabilirii unui larg consens între forțele socotite apte de a pregăti reuniunea, dificultățile obținerii unor mijloace bănești necesare lansării proiectelor reuniunii, pe de altă parte, au redus mult cercul posibilităților lor de extindere. Conjuncturii nefavorabile i se adăugau unele deficiențe interne de organizare. Reuniunile agricole nu puteau stabili, în suficientă măsură, contactul cu toate păturile sociale de la sate, care astfel rămăneau în afara influenței lor, în consecință, nu reușeau să răspundă în egală măsură cerințelor specifice fiecărei comune în parte.

⁶³ *Ibidem*, p. 3.

⁶⁴ *Ibidem*, XVI, nr. 19-20 din 1885, p. 156.

⁶⁵ „*Revista economică*”, I, nr. 9 din 1899, p. 333. Pentru aceleași probleme se pot vedea: *Ibidem*, II, nr. 2 din 1900, p. 73; *Ibidem* III, nr. 3 din 1901, p. 33-35.

⁶⁶ *Ibidem*, I, nr. 9 din 1899, p. 361-363; *Foaia poporului*, XII, nr. 36 din 29 august / 11 septembrie 1904, p. 47.

⁶⁷ *Transilvania*, XVI, nr. 19-20, 1895, p. 156-158.

Din seria cooperativelor un loc aparte îl vor ocupa cele de credit constituite după modele, deja răspândite în Transilvania, Raiffeisen și Schulze-Delitzsch, iar mai târziu, după un model relativ original rezultat din combinația celor două. Se pornea la pregătirea și organizarea acestor cooperative, concomitent cu reuniunile agricole, de la ideea primară, deseori reluată în diverse variante și argumentări, a lipsei de capitaluri suficiente pentru țărănime. Doar cu câțiva ani înaintea războiului Pompiliu Cioban scria că: „Proprietatea agricolă nu are credit corespunzător, iar produsele agricole sunt lipsite cu desăvârșire de credit”⁶⁸.

Într-un material de propagandă cooperatistă ce cuprindea statutele tip ale unei cooperative de credit, apărut sub titlul semnificativ „Faceți tovărășii”, enumerându-se binefacerile asociaționismului se arată că: „Astfel de roade bune dau, mai ales, tovărășiile de împrumut și păstrare, unde țăranul și-ar putea păstra și muncii micile lui cruțări și de unde, în caz de lipsă s-ar putea împrumuta, mai cu ușurință... și nu și-ar pierde timp și bani la oraș”⁶⁹.

În procesul înființării cooperativelor de către „Reuniunea română de agricultură” din Sibiu, la sfârșitul secolului XIX, sau, din 1912, de către „Astra”, marea majoritate a cererilor venite din partea comunelor spre întâmpinarea apelurilor la cooperatie a celor două instituții sunt în legătură, cu dorința expresă, de a întemeia cooperative de credit, fapt consemnat și în practică⁷⁰. Pentru țăărănime, care avea deseori nevoie de împrumuturi de valoare mică, care erau mai greu acordate de către bănci, deoarece nu se încadrau în uzanțele lor financiare, sau atunci când se acceptau, solicitau evident mai multe cheltuieli pentru debitori, cooperativele de credit erau cele mai potrivite instituții în vederea satisfacerii măruntelor lor nevoi. Cooperativele de credit erau socotite de majoritatea cercurilor de specialiști ca propulsoare a celorlalte forme de cooperatie prin crearea surplusurilor de fonduri pe care le puteau folosi în asemenea direcție. „Ar face aceste tovărășii (cooperative de credit n.n.) și câștiguri frumoase care să folosească tot pentru obștea reuniunii, pentru biserică, școala și pentru înființarea altor tovărășii economice”⁷¹. În această privință este elocvent și răspunsul conferențiarului cooperatist al „Astrei” care recomanda, la cererea sătenilor comunei Rotbav, de a întemeia o cooperativă pentru exploatarea mașinilor, să înființeze, mai întâi, o „bancă sătească”, deși în acea comună se mai afla una Raiffeisen germană, pe motiv că, noua cooperativă de credit va putea sta la „baza celorlalte forme de cooperatie”⁷².

Cooperația de credit stimula mai repede și unele cercuri bancare interesate în lărgirea activității lor. Mai mult, celor mai reticente elemente ale burgheziei, îndeosebi din cercurile bancare, pentru a fi atrase la mișcarea cooperatistă, li se prezintă perspectiva tentantă în care „tovărășiile indirect ar fi sucursalele” băncilor transformate în adevărate centrale furnizoare de capital garantat cu întreaga avere a

⁶⁸ P. Cioban, *Op.cit.*, p. 46.

⁶⁹ *Faceți tovărășii*, Cluj 1907, p. 4.

⁷⁰ Informativ pentru această problemă se pot consulta: *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, pachet 450, act 220/1913.

⁷¹ *Faceți tovărășii*, Cluj 1907, p. 4.

⁷² *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, pachet 450, act 2084/1913.

cooperatorilor⁷³.

Se conta apoi, prin răspândirea cooperăției de credit, pe înlăturarea efectelor cămătăriei larg răspândită, în satele transilvănene. „Rolul tovărășiilor de credit ar fi, în rândul prim, scoaterea sătenilor din ghearele cămătarilor, ce-i jupoaie cu împrumuturile lor mici de la 10-50 coroane, pentru cari împrumuturi băncile noastre de la orașe nu pot fi la îndemână”⁷⁴.

În privința modelului cooperăției de credit adoptat, păreri și modul aplicării lui în practică oscilează și nu sunt unanime. Dacă la începutul înfăptuirii cooperăției V. Roman aplică sistemul Schulze-Delitzsch celor 21 reuniuni de credit întemeiate în jurul „Albinei”, ulterior, acesta este abandonat de „Reuniunea română de agricultură din Sibiu” care promovează sistemul Raiffeisen. Fără a-l elimina pe primul model, cel puțin teoretic, dacă nu practic, sistemul Raiffeisen în cooperația românească exercită o netăgăduită influență, timp de aproape trei decenii, fiind socotit ca sistemul cooperatist cel mai adecvat pentru agricultură, deoarece asigură credit ieftin și în condiții avantajoase⁷⁵. În acest fel, în propaganda cooperăției sistemul Raiffeisen și-a asigurat un curent favorabil⁷⁶, începând cu primul deceniu al secolului XX se conturează și apoi se întocmesc, practic, statutele tip ale unui model combinat, Schulze- Delitzsch-Raiffeisen,⁷⁷ care se aseamănă foarte mult cu varianta germană a lui K. Haas⁷⁸.

Noul sistem cooperatist a fost creat sub auspiciile „Astrei”, în credința că el poate fi mai complet, elastic și adecvat la realitățile satului românesc, pentru a corespunde, mult mai bine dorințelor păturilor sociale, care vor și trebuie să participe la cooperație.

Cooperația agrară românească transilvăneană se îmbogățește, la sfârșitul secolului al XIX-lea, cu alte forme asociaționiste decât cele de credit, - născute din necesitățile firești de evoluție economică a comunelor - ce merită a fi menționate, chiar dacă, unele dintre ele au constituit mai mult obiectul unor dezbateri teoretice, iar în practică au fost semnalate doar ca acte demonstrative, cu titlul de experiență economică. Printre cele mai răspândite forme ale cooperăției de acest gen au fost cooperativele sau tovărășiile agricole pentru procurarea de mașini și unelte, de asigurare a vitelor, de valorificare a produselor agricole, de consum, de producție, magazine comune etc.

E demn de reținut efortul unor economiști și publiciști ca Vasile C. Osvadă, R. Simu, S. Moldovan, I. Moța și alții, care căutau, prin răspândirea tuturor formelor de cooperație amintite, să creeze un complex cooperativ întărit, capabil să asigure independența economică a satelor, să dezvolte multilateral economia lor.

⁷³ *Gazeta Transilvaniei*, LXXVI, nr. 130 din 15/28 iunie 1913, p. 3.

⁷⁴ *Transilvania*, XLIII, nr. 1-2 din 1912, p. 36.

⁷⁵ *Revista economică*, IV, nr. 3 din 1902, p. 270-272.

⁷⁶ *Foaia poporului*, III, nr. 4 din 2/14 aprilie 1895, p. 53; *Ibidem* VI, nr. 8 din 28 februarie 1898, p. 911-92; *Revista economică*, IV, nr. 53 din 1902, p. 442-443; *Calendarul poporului român pe anul 1903*, Budapesta, 1902, pe 143-149.

⁷⁷ *Băncile populare* (statute) Sibiu, 1913.

⁷⁸ Gromoslov R. Mladenatz, *Istoria doctrinelor cooperative*, București 1931, p. 84-87.

Prin coexistența mai multor forme de cooperatie, în aceeași localitate, în care să predomină doar cea legată de preocupările specifice, cu mare pondere în acea comună, se preconiza spargerea liniarității economice, unde formele de credit cooperatiste ar fi devenit mijloace spre stimularea producției și progresului tehnic în viața rurală⁷⁹.

Numeroase sunt cazurile când în publicistică sau în literatura cu caracter economic se reflectă necesitatea constituirii unor cooperative agricole cu profil definit, exprimând dorința și încercările unor cercuri sociale de a moderniza sau îmbunătăți anumite aspecte ale agriculturii. De asemenea se insista, asupra înființării tovărășiilor pentru procurarea mașinilor agricole, ca forme asociaționiste capabile să mijlocească cumpărarea mașinilor și uneltelor perfecționate necesare practicării unei agriculturi înaintate cu randament ridicat⁸⁰.

Alte articole apreciau valorificarea produselor agricole prin cooperative pentru a înlătura specula⁸¹ și a putea construi magazine și silozuri pentru cereale, pentru a vinde, în condiții mult mai avantajoase, produsele agrare țărănești⁸².

Una din formele de asociere, mai des întâlnite, după 1900 în zonele muntoase, ale crescătorilor de vite și propagate, mai intens, de Vasile Osvadă, a fost tovrășia pentru asigurarea vitelor organizată ca și cooperativă „ocazională”⁸³. Pe aceleași principii se bazau cea mai mare parte din formele cooperatiei enumerate, întrucât constituirea unei forme coordonatoare sau a unei centrale a tovrășiiilor, care să le tuteleze și să le garanteze material existența în fața oficialităților, cerea sume bănești considerabile, ce n-au putut fi strânse niciodată de firava cooperatie românească. În acest fel, se poate explica și cauza fluctuației numărului cooperativelor agricole ocazionale alcătuite, în majoritatea cazurilor, după proiecte statutare incomplete.

De cele mai multe ori, întemeierea cooperativelor agricole ocazionale era reclamată de o anumită conjunctură sau ocazie deosebită în viața agrară a satelor. Îndeobște, proiectele privind întemeierea acestora erau propagate pentru cazurile de „strâmtorare” economică a țăranimii din pricina calamităților naturale, a deprecierei prețurilor la produsele agricole, sau cu prilejul scoaterii la vânzare a unor proprietăți moșierești⁸⁴. În toate cazurile, inițiatorii proiectelor amintite, de obicei adepți ai răspândirii și „încetățenirii” definitive a cooperatiei la sate, porneau la acțiune din raționamentul practic al deprinderii treptate și al deschiderii gusturilor țăranimii, prin asemenea forme de asociere, spre formele de durată ale cooperatiei. „Această lucrare - scria un economist - credem noi, că îmbie cel mai potrivit prilej ca să împrietenim poporul nostru cu tovrășiiile ocazionale”⁸⁵.

⁷⁹ *Tovărășia*, I, nr. 3 din 31 ianuarie 1906, p. 17-18; *Transilvania*, XLIII, nr. 1-2 din 1912, p. 1-8 și 31-38.

⁸⁰ *Foaia poporului*, V, nr. 33 din 10/22 august 1897, p. 389-390; *Tovărășia*, II, nr. 2 din 1 ianuarie 1907.

⁸¹ „Ar fi de necesitate imperativă ca agricultorii să apieceze această acțiune nefastă a bursei până la reformarea ei, prin tovrășii și prin înțelegere comună...” *Progresul* (Oravița), II, nr. 30 din 12-15 iulie 1908, p. 1.

⁸² *Foaia poporului*, III, nr. 21 din 21 mai/2 iunie 1895, p. 81.

⁸³ *Ibidem*, XI, nr. 1 din 11 ianuarie 1903, p. 7-8. Activitatea acesteia nu s-a ridicat la valoarea unei centrale, deoarece nu a avut mijloace financiare (Cf. *Libertatea*, I, nr. 25 din 1/14 iunie 1902, p. 2-3).

⁸⁴ *Libertatea*, II, nr. 22 din 29 mai / 11 iunie 1903, p. 2-3.

⁸⁵ *Tovărășia*, I, nr. 20 din 20 decembrie 1906 p. 1

Adoptarea concepției răspândirii multiplelor forme de cooperatie, în satele Transilvaniei, reușita lor parțială, ce trece cu mult peste stadiul confirmării experimentale, ne dovedește, că acestea au fost cu grijă alese din arsenalul universal al cooperatiei, demonstrând și în cazuri mai puțin concludente, că nu atât forma, cât piedicile conjuncturale, subiective, alteori obiective, au dăunat evoluției generale a curentului asociaționist.

Slujind interesele cooperatiei moderne și specificitatea economică a satelor din Transilvania, formele cooperatiste își dezvăluie caracterul și trăiesc, de altfel, prin scopurile propuse și mijloacele alese pentru împlinirea lor. La rândul lor, scopurile concrete ale organizațiilor cooperatiste românești vor da culoarea și vor impune forma asociaționistă ca o unitate distinctă.

3.5. Scopul și obiectivele cooperatiei românești

Propaganda cooperatiei moderne a insistat asiduu asupra ideii „altruismului” sau a „câștigurilor cinstite” obținute prin impunerea și respectarea neabătută a principiilor de substanță etică a sprijinului obștesc. Asociaționismul european și cel transilvănean nu va face excepție manifestând asemenea predispoziție teoretică, „înainte de toate, să nu ne îngăduim, să ni se furișeze nici în gând de venite personale, căci, cum am spus, de atâtea ori, ... tovarășiile pot sluji numai binele obșteștii”⁸⁶, sublinia economistul Vasile Osvadă. În virtutea unui asemenea flux de concepții, manifestat puternic în literatura economică transilvăneană, au fost combătute vehement, încercările de falsificare și denaturare a spiritului cooperatist provenite din interese materiale egoiste și speculative⁸⁷.

Atingerea țelurilor generale ale asociaționismului, în speță ale cooperativismului, a fost posibilă prin definirea scopurilor concrete ale diverselor forme de asociere, care conturau realmente structura internă a acestora. În acest mod, deosebirile sau asemănările conținutului diverselor forme de organizare cooperatistă rezultă nu atât din interpretarea variată a principiilor general-asociaționiste, cât din viabilitatea lor practică, raportată la condițiile variate ale conjuncturilor social-economice din diverse țări, din capacitatea acestora de a veni spre împlinirea complexelor sarcini economice ale epocii, cu soluții variate și adecvate rezolvării sau remedierii lor. Urmărirea câtorva statute ale formelor de cooperatie, mai răspândite în Transilvania, ne dovedește, cu prisosință, această concluzie, dar ne relevă și fenomenul transpunerii acestora la condițiile specifice existente în această provincie, nevoilor materiale ale unei însemnate părți a populației românești. S-ar mai putea adăuga că, în procesul stabilirii și formulării scopurilor se reflectă influența curentelor economice cooperatiste europene, interdependența structurii lor social-economice, gradul de civilizație, disputele politice etc.

Astfel, scopul reuniunii agricole, ca formă primară de asociere, proiectată

⁸⁶ *Ibidem*, II, nr. 11 din 30 martie 1907, p. 3.

⁸⁷ *Ibidem*, I, nr. 19 din 10 decembrie 1906, p. 1.

pentru populația rurală românească evoluează de la prima variantă, simplă, imaginată de Pavel Vasici, în anii 1853- 1855⁸⁸, la forma specifică, proiectată de Ion Chitu⁸⁹ în 1872, pentru a primi împlinirea teoretică și practică, în anii 1881-1887, prin întemeierea „Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului”⁹⁰. Întrucât organizarea și statutele acesteia din urmă au fost luate, ca model, într-o serie de încercări și parțiale realizări de asociații economice similare, ne propunem să o prezentăm într-un subcapitol aparte.

Existența și succesele „Reuniunii române din comitatul Sibiului” au stimulat încercările de întemeiere a unor asemenea forme de asociere, în despărțămintele „Astrei”, Mureș-Luduș⁹¹, în 1891, și Brașov⁹², în 1900 fără rezultate deosebite. Se înregistrează, însă, întemeierea cu succes a reuniunilor economice din Orăștie, în 1899⁹³, din Caransebeș și din comitatul Timiș⁹⁴, care preluau în bună măsură obiectivele Reuniunii din Sibiu, pe când în presă, sporesc apelurile și îndemnurile de asociere, în mediul rural, spre reuniuni economice prospere. Merită a preciza faptul că folosirea termenului de reuniune economică, în epocă, desemnează nu numai formele macroasociative, ci și formele precise de cooperare, îndeosebi cele de credit.

Cooperația de credit, în sistemele cooperatiste cunoscute în Transilvania, și-a propus, ca scop, mijlocirea și rezolvarea nevoilor de capital lichid, pe lângă acordarea „de interes” unor întreprinderi cu caracter economic, în dorința mărturisită de a contribui la consolidarea vieții materiale a țăranilor. Prima cooperativă de credit românească, „Societatea de păstrare și împrumut”, din Rășinari, își însemna, de pildă, în statutele sale, ca obiectiv necesitatea de „a-și procura... mijloacele banale (bănești n.n.) necesare la întreprinderile economice... și de altă parte, a da ocaziune locuitorilor, cu bani disponibili, să aibe unde a-i alocă și păstra”⁹⁵.

Deosebiri în activitatea concretă erau totuși sensibile, de la sistem la sistem, slujind în practică interesele unor categorii sociale diferite. Mai apropiate pentru mișcarea cooperatistă de la sate s-au dovedit, prin omogenitatea statutelor formulate, cooperativele sistem Raiffeisen, care acordau, cu precădere, împrumuturi pe termen lung, aveau o sferă de acțiune limitată, la o comună, încurajând o serie de acțiuni social-culturale obștești⁹⁶.

Cooperativele tip Schulze-Delitzsch, dimpotrivă, au avut o rază mare de activitate, mijlocind acțiuni financiare cu un rulaj mult mai rapid de capital, corespunzând mai bine, situației păturilor înstărite ale orășenimii sau burgheziei

⁸⁸ *Telegraful român*, I, nr. 9 din 31 ianuarie 1853, p. 33-34; *Ibidem*, III, nr. 5 din 15 ianuarie 1855, p. 17-18.

⁸⁹ *Federațiunea*, VII, nr. 8 din 8/27 iunie 1874, p. 339-340.

⁹⁰ *Statutele Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*, Sibiu, 1888.

⁹¹ *Transilvania*, XXII, nr. 10 din 1891, p. 311.

⁹² *Revista economică*, III, nr. 22 din 8 iunie 1901, p. 239.

⁹³ *Foaia poporului*, VII, nr. 5 din 12/24 decembrie 1899, p. 592.

⁹⁴ *Ibidem*, VI, nr. 18-22, din 14-11 iunie 1905.

⁹⁵ B. Surdu, *Societatea de păstrare și împrumut*, din Rășinari, în A.M.N., III, p. 319.

⁹⁶ S. Sonea, *Cooperația de credit și agricolă din Transilvania din sec XIX*, în *Terra Nostra*, II, București 1971, p. 350.

sătești, posesoare a unor mijloace mai mari de bani lichizi, motiv pentru care, unele din ele au evoluat, în cazul că nu au lichidat, spre formele societăților bancare pe acțiuni, infirmând cu totul scopurile cooperatiste. De altfel, labilitatea caracterului cooperatist al asociațiilor economice de tip Schulze-Delitzsch a provocat eșuarea unor acțiuni cooperatiste și în Transilvania.

Obiectivele fixate de cel de-al treilea sistem de credit cooperatist, combinație a primelor două, după o oarecare maturizare a ideilor cooperatiste românești, corespund, mai bine, realităților social-economice de la sate. Ele propun sarcini noi cooperăției de credit, care vor depăși limitele operațiilor pur bancare, exclusive din sistemul Schulze-Delitzsch⁹⁷, sau predominante în sistemul Raiffeisen. Scopul băncilor întemeiate în cel de-al treilea sistem, propus de economiștii grupați în jurul „Astrei”, era de a efectua afaceri bancare, de a face vânzări și cumpărări de cereale, altoi, vite, nutrețuri și mașini agricole de calitate, de a efectua vânzări-cumpărări de imobile pe cont propriu sau în comision⁹⁸.

Pentru cooperativele sau tovărășiile agricole ocazionale cu obiectiv direct și precis de referință, scopul urmărit este mai puțin complex, dar mai eficace în remedierea sau sprijinirea necesităților populației sătești decât al cooperativelor de credit. Spre exemplu, în tipul general de statute al tovărășiilor agricole, editat de „Reuniunea română de agricultură din Sibiu”, se sublinia că: „scopul ce urmărește tovrășia agricolă este să contribuie la propășirea treptată în ale agriculturii naționale, în interesul tovărășiilor cum și al comunei întregi”⁹⁹. Mijloacele de înfăptuire erau, de asemenea, modeste, dar vitale pentru modernizarea agriculturii, prevăzându-se: procurarea de unelte și mașini, de semințe, altoi, viță-de-vie, animale de prăsilă, consultări asupra unor chestiuni agricole mai importante, studierea în comun a scrierilor agrotehnice etc.¹⁰⁰ Cu scopuri și mijloace de înfăptuire finită se pregătesc și statutele tovărășiilor agricole pentru sprijinirea unor ramuri ale agriculturii cu tradiție ca: pomicultura, viticultura, creșterea vitelor, începând de la practicarea și extinderea acestora până la comercializarea produselor lor¹⁰¹. Tot astfel, statutele „grânarelor” confesionale sau ale „magazinelor de bucate” prevedeau organizarea unor asociații economice de întraajutorare (având la bază sistemul de organizare parohial), prin crearea unor depozite de cereale, din care să se împrumute acestea, în condiții convenabile în cazurile unor calamități naturale sau să constituie obiect de garanție pentru unele împrumuturi contractate de aceste forme cooperatiste la băncile existente, în numele membrilor lor, scăpându-i, în acest fel, de condițiile oneroase ale cămătăriei¹⁰².

Diversitatea formelor asociaționiste, de la reuniuni la cooperativele de credit, sau la cele agricole, deosebirile în stabilirea scopurilor și mijloacelor preconizate

⁹⁷ *Statutele Casei de păstrare din Săliște*, 1884, p. 5.

⁹⁸ Gh. Dragoș, *Cooperația în Ardeal. Istoric, situația actuală și perspective*, București, 1933, p. 78-79.

⁹⁹ *Statutele tovrășiei agricole* (proiecte), Sibiu, 1890, p. 4.

¹⁰⁰ *Op.cit.*, p. 4.

¹⁰¹ *Foaia poporului*, V, nr. 35 din 24 august / 5 septembrie 1897, p. 413.

¹⁰² *Ibidem*, II, nr. 35 din 9 septembrie 1894, suplimentul „Economul”; *Bunul econom*, I, nr. 11 din 11/24 martie 1900, p. 2-3.

slujesc totuși interesele cooperatismului, interesele bazate pe principiile mutualității și solidarității economice, ținând astfel spre o finalitate comună. Manifestarea pluralității formelor cooperatiste, chiar dacă unele au cunoscut numai stadiul de proiect, evidențiază frământarea permanentă, interesul unei părți însemnate a elitei românești față de evoluția relațiilor din agricultură, în ameliorarea cărora, cooperatismului i se acordă rolul unui excelent mijloc de transformare și de propulsie a vieții economice, a unei căi de influențare politică spre mediile sociale țărănești.

3.6. Considerații asupra organizării și rezultatelor cooperației

Aprecierea rezultatelor cooperației impune evocarea momentelor esențiale ale organizării mișcării cooperatiste, definirea acesteia ca fenomen social-economic. Deși, global, consecințele cooperației române din Transilvania sunt cunoscute¹⁰³, reliefa și precizarea câtorva acțiuni le socotim de strictă necesitate. Avântul cooperatist înregistrat ca act primar prin înființarea primei cooperative din 1867, de Visarion Roman, își are rădăcinile, cel puțin de noi confirmate, în spiritul asociaționist promovat de Pavel Vasici, George Barițiu, Ștefan Pop, de unele periodice românești înainte de 1867, sub forma reuniunilor agricole, anticipate, de altfel și de întemeietorul cooperației române moderne. Pregătirea teoretică a evenimentului faptic credem că nu poate fi contestată, cu atât mai mult, cu cât forma reuniunilor agricole, care nu este pur cooperatistă, a avut în vedere cooperația, rămânând, în continuare, în atenția economiștilor, pentru a fi înfăptuită cu lărgul concurs al tuturor elementelor pro-cooperatiste.

În formularea intențiilor și apoi a statutelor primei cooperative românești se resimt influențele puternice ale cooperației germane transilvănene (însăși sistemul cooperatist Schulze-Delitzsch e preluat prin această filieră), transpuse în terenul, parțial pregătit, pentru asociaționism al populației românești din Transilvania.

Apoi, dezvoltarea cooperativelor de credit din jurul băncii „Albina”, concepută de întemeietori, printre care V. Roman, și ca o centrală a cooperației¹⁰⁴, sub denumirea de „reuniuni”, în același sistem, în număr de 21¹⁰⁵, era un bun indiciu pentru aprecierea penetrării ideii cooperatismului și a demonstrării dorinței exprimate de grupuri sociale influente în privința extinderii asociaționismului.

Scurta existență a reuniunilor de credit, coordonate de „Albina” între anii 1872-1875, care au obținut, în iunie 1873, cifra maximă a creditului acordat de 183.898,16 de florini¹⁰⁶, a fost determinată de imperfecțiunile organizației și de

¹⁰³ Nicolae N. Petra, *Op.cit.*; Gh. Dragoș, *Op.cit.* ; St. Sonea, *Op.cit.*

¹⁰⁴ N. Petra-Petrescu, *Op.cit.*, p. 143-147

¹⁰⁵ Au fost întemeiate reuniuni sau cooperative de credit în următoarele localități: Săcădate, Fofeldea, Mercurea, Marpod, Cut, Săsăuș, Țichindeal, Scorei, Nucet, Chizătău, Susan, Sănnicolaul Mare, Orșova, Timișoara, Abrud, Lugoj, Sibiu, Oravița, Blaj, Cluj, Iancăhid, care s-au grupat, mai târziu, în 6 reuniuni pentru a fi mai ușor conduse și controlate, precum: Sibiu, Lugoj, Timișoara, Orșova, Oravița și Sănnicolaul Mare. M. Drecin, *Op.cit.*, p. 102.

¹⁰⁶ N. Petra-Petrescu, *Op.cit.*, p. 41.

interesele materiale, egoiste, ale unor conducători ai băncii, (excepție notabilă făcând Visarion Roman), dornici să extindă operațiunile bancare cambiale, mult mai rentabile, decât cele efectuate de reuniuni. Dizolvarea cooperativelor de credit, urmată de o serie întreagă de procese, ce au stârnit aspre critici în lumea economiștilor și publiciștilor vremii, demonstra și inconsistența sistemului cooperatist Schulze-Delitzsch, mai puțin eficace, în mediul rural, unde fusese transplantat. Insuccesele primelor cooperative explicate de cercurile „Albinei” prin neînțelegerea scopurilor cooperației de către țărănime, iar de unii adepți ai cooperației prin „lipsa unei legi comerciale” care ar fi ocrotit înființarea acestor reuniuni, a lovit realmente în ascendența cooperativismului, pentru o bună perioadă de timp acțiunile în acest sens fiind sporadice și puțin însemnate. De altfel, cooperativele de credit Schulze-Delitzsch au avut o evoluție realmente sinuoasă în cooperația transilvăneană în general și în special în cea românească, din motive de inadaptabilitate și din pricina inexistenței unei centrale conducătoare. La aceste constatări, adăugăm pericolul permanent al fragilității statutelor cooperativelor, care au permis transformarea, multora dintre ele, în societăți pe acțiuni. Dacă în 1872 erau 21 de cooperative de acest gen, în 1875 nu mai activau decât două mai însemnate, ca în 1900, să fie înregistrate 22, iar în 1915 numărul lor să se înjumătățească din nou, fiind active doar 12.¹⁰⁷

Cooperativele de credit sistem Raiffeisen sunt promovate de grupul cooperatorilor din jurul „Reuniunii române de agricultură din Sibiu” (1888) și a celei din Orăștie (1899), sporirea lor numerică fiind înregistrată, mai intens, după 1900, în așa fel, încât în 1915 erau 72¹⁰⁸. Evoluția lor internă este mai lentă, rata profitului mai scăzută, dar dovedesc, în schimb, o stabilitate ridicată și trăsături cu adevărat cooperatiste. În această serie se înscriu și cele circa 15-16 cooperative întemeiate cu sprijinul băncii „Economul”, care declanșează, pe cont propriu, o mișcare cooperatistă în zona sa de activitate, năzuind să dirijeze și să extindă cooperatismul sub formele de credit, Raiffeisen, la nivelul întregii Transilvanii.

Cooperația de credit consemnează un nou avânt din 1912, când „Astra”, având și sprijinul financiar al moșierului și omului de afaceri din Basarabia, Vasile Stroescu, contribuie în mod direct la înființarea, până la primul război mondial, a unor cooperative de credit¹⁰⁹, care înregistrau operații financiare de 190.200 k. În 1914, modeste, dar concludente, în comparație cu perioada scurtă de la întemeierea lor și cu procesul sinuos al celorlalte cooperative românești¹¹⁰.

Primul pas concret pentru întemeierea „însoțirilor economice” este întreprins de „Astra”, încă din 1907, când Comitetul Central al acesteia, îl solicită pe directorul băncii „Agricola” și al publicației „Tovărășia”, Vasile C. Osvadă, să contribuie și să dea îndrumările de cuviință, ca delegat al său, la înființarea unei însoțiri pentru valorificarea „poamelor” și a altele de „lăptărit” în despărțământul

¹⁰⁷ Gh. Dragoș, *Op.cit.*, p. 45 și 84.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 84.

¹⁰⁹ A.S. Sibiu, *Fond „Astra”*, pachet 450, act f. nr. / 1914; Pentru completarea datelor vezi și *Transilvania*, XLV, nr. 7-9 din 1914, p. 306-307.

¹¹⁰ Gh. Dragoș, *Op.cit.*, p. 84.

Branului¹¹¹. Încurajat de asemenea solitudine din partea „Astrei”, ca și de realizarea, cu bine, a amintitei chestiuni, Vasile C. Osvadă prezintă conducerii acesteia un interesant proiect de înființare a uneia sau a mai multor centrale pentru tovărășiile sătești, care va fundamenta viitorul său raport din 1912, cunoscut sub titlul de „Mișcarea cooperativă”. Osvadă consideră, ca neapărat necesară, înființarea unei centrale a tovărășiilor sătești, cu un capital de 300.000 coroane, pusă sub conducerea Comitetului Central al „Astrei”, prin secția economică, restructurată pentru asemenea scop. Capitalul urma a fi procurat prin depunerea unei cote de câte 100.000 de coroane de către „Astra” din fondurile și fundațiile sale, ale „Societății de teatru” și de către băncile românești, urmând ca acest fond să slujească ca și garanție pentru câștigarea creditelor necesare micilor tovărășii. Centrala ar susține un birou cu mai mulți funcționari, obligați să agite și să scrie despre importanța tovărășiilor, să întocmească statutele și să contribuie direct la înființarea cooperativelor, să controleze activitatea acestora. „Prin alcătuirea centralei, satele noastre - sublinia autorul - și-ar putea găsi organizația economică prin tovărășii sătești, iar Asociațiunea și-ar găsi calea cea mai potrivită, ca să fie cunoscută, înțeleasă și îndrăgită de toți sătenii noștri, de întreg poporul nostru”¹¹².

Pentru stimularea și coordonarea mișcării cooperatiste, „Astra” angajase special, din 1913, un „conferențiar” în persoana lui Gh. Stoica, apoi a lui N. Iancu¹¹³. Învîingând greutățile obiective și subiective întâmpinate în activitatea sa, conferențiarul cooperatist N. Iancu consemna, în raportul său, din luna mai 1914, că a reușit, în timpul celor 8 luni de când ocupa această funcție, să înființeze și să activeze 25 de „cooperative de credit” în 13 comitate ale Transilvaniei și că alte 19 comune, deja pregătite pentru acțiune, reclamă înființarea urgentă a „băncilor populare”. De asemenea, 60 de comune au primit îndrumări speciale, statute și tipărituri și s-a intrat în legătură, prin corespondență, cu peste 200 de conducători ai satelor, care doresc înființarea nu numai de „bănci populare”, ci și de cooperative de asigurare, valorificare sau consum¹¹⁴.

Datele, de mai sus, demonstrează faptic amploarea mișcării cooperatiste într-un timp foarte scurt, infirmând opiniile șovăielnice, pe tema nepregătirii sau refuzului sătenilor de a accepta constituirea unor asociații economice cooperatiste de credit.

În afara cooperației de credit au fost întemeiate, într-un număr restrâns, o serie de cooperative agricole (6 la număr), o cooperativă de producție, una de valorizare a vitelor și circa 8 de consum. Dintre ele, au supraviețuit doar 4 până în preajma războiului. Acestea, li se adaugă cooperativele înființate de centrala de consum „Hangya” (Furnica) de la Budapesta, al căror număr se ridică, după unele

¹¹¹ *A.S. Sibiu, Fond „Astra”, pachet 306, act 723/1907, f. 2.*

¹¹² *A.S. Sibiu, Fond „Astra”, pachet 306, act 723/1907, f. 2-3.*

¹¹³ *Transilvania*, XLIV, nr. 5 din 1912, p. 304-305.

¹¹⁴ *A.S. Sibiu, Fond „Astra”, pachet 450, act. f. nr. / 1914. Extras scurt din rapoartele speciale despre activitatea conferențiarului cooperatist al Asociațiunii, N. Iancu, în decurs de o jumătate de an, noiembrie 1913 - mai 1914, f. 4.*

informații, la 29, în comunele românești¹¹⁵. După alte surse s-ar fi întemeiat, până în 1916, de către aceeași centrală, 46 de cooperative în comunele românești și alte 101 în comunele cu o populație mixtă românească și maghiară¹¹⁶.

Înfățișând, sumar, tabloul realizărilor cooperației românești transilvănene, nu putem uita nici Reuniunile agricole din Sibiu, Orăștie, Brașov (Stuparu), din comitatele Caraș, Timiș, Sălaj, reuniunile de vite din zona Năsăudului, apoi, mai puțin însemnate dar numeroase, reuniunile de „temperanță” și înmormântare. Cifrele au însă un coeficient mare de relativitate și expunerea lor am socotit-o necesară numai pentru a demonstra, global, că, la sfârșitul perioadei analizate, cooperația românească cunoștea frumoase perspective de evoluție, spulberate de izbucnirea primului război mondial. Economistul Vasile Osvadă aprecia, de pildă, în 1907, numărul băncilor și cooperativelor de toate genurile, la cifra de 250, din care 150 ar fi fost numai instituții de credit¹¹⁷. Tot el, ne informează, cu altă ocazie, că numai în jurul Orăștiei se înființaseră, până în anul 1912, 16 tovărășii ocazionale pentru asigurarea vitelor¹¹⁸. Într-o știre, cu caracter economic, din revista „Transilvania”, pentru anul 1907, erau amintite 133 de însoțiri sătești de credit și de păstrare, iar pentru anul 1908, un număr de 139, cu 9889 tovărășii, cu un total al operațiunilor financiare de circa 14 milioane K. (cifre oricum exagerate prin integrarea în rândul cooperativelor și a unor bănci din centre rurale)¹¹⁹.

Deosebiri în aprecierile referitoare la numărul cooperativelor românești, apărute, frecvent, în statisticile și estimările economiștilor vremii, se datoresc, în principal, neînregistrării periodice a bilanțurilor de activitate a micilor cooperative, în anuarele financiare sau în presă, ca și existenței de scurtă durată, neconcludentă, sub raport economic, a unora dintre ele. Totodată, trebuiesc avute în vedere întovărășirile ocazionale de arendare a pământului, de vânzare a unor produse agricole etc., care prin natura lor, se alcătuiau pentru o scurtă perioadă de timp, o parte din ele fiind consemnate de contemporani, fără a rămâne însă, ca prezențe economice stabile, ce merită a fi studiate de literatura economică și istorică.

În 1915, experții în problemele istoriei cooperației apreciau numărul cooperativelor românești de credit la 108, dintre care Schulze-Delitzsch - 12, Raiffeisen - 72, sistem combinat - 24, cu un număr de 11.113 membrii, cu un capital social de 1.235.470 k. și cu un total al activelor de 10.570.180 k¹²⁰.

În tot cazul, datele cunoscute, cu aproximație, ne înfățișează fluctuația cooperației ca sistem, număr, valoare economică, reliefându-ne, în același timp, ascendența ei evoluție¹²¹.

Momentele cooperației din înregistrările făcute în cele aproximativ cinci

¹¹⁵ Gh. Dragoș, *Op.cit.*, p. 88-91.

¹¹⁶ *Revista economică*, XX, nr. 30 din 1918, p. 324.

¹¹⁷ *Tovărășia*, II, nr. 32 din 14 decembrie 1907, p. 2-3.

¹¹⁸ *Ibidem*, nr. 22 din 10 august 1912, p. 2.

¹¹⁹ *Transilvania*, XI, nr. 15 din 11 aprilie 1909, p. 191.

¹²⁰ Gh. Dragoș, *Op.cit.*, p. 84.

¹²¹ Față de cele 108 cooperative de credit amintite de Gh. Dragoș, Anuarul Băncilor Române ne semnalează, pentru anul 1914, numai 73 „însoțiri de credit și asociațiuni de păstrare”, evident cele ce și-au prezentat spre publicare bilanțurile anuale. Cf. *Anuarul băncilor române* XVI, Sibiu 1915, p. 174-229.

decenii de la apariția ei până în 1918, ne îndreptătesc să afirmăm că cele trei etape mai importante, cea legată de acțiunea băncii „Albina”, de intervenția Reuniunii române de agricultură din Sibiu și de pătrunderea „Astreii” în cooperatie, marchează, doar fazele de maxim avânt sau punctele cele mai favorabile de manifestare a curentului cooperatist, fără ca acesta să înceteze să existe și să se impună în viața economică. „Predispozițiile” cooperatiste acumulate în perioadele sterile ajung în situația de a fi stimulate și dirijate spre o anumită preocupare economică, cu precădere înspre cea a cooperăției sub îndrumarea amintitelor instituții. Mișcarea cooperativă va fi impulsionată, după 1900, și de prezența, unor factori de natură externă ce consemnau, influența și experiența cooperatismului european în Transilvania, dezvoltarea rapidă a cooperăției maghiare prin sprijinul acordat de către stat, întărirea celei germane, expansiunea rapidă a celei românești din Bucovina și mai ales din România.

O caracteristică însemnată, reflectată în organizarea cooperăției române din Transilvania, reliefa tendința permanentă de perfecționare, de acomodare a sistemelor cooperatiste la realitățile timpului și păturilor sociale rurale din comunele românești. Enunțând aprecieri critice asupra introducerii cooperativelor de credit Schulze-Delitzsch în Transilvania, unul din specialiștii cooperăției opinia că: „Transplantarea și activarea lor la noi trebuia... să se facă după trebuințele noastre și în conformitate cu starea noastră economică și culturală”¹²². Din aceleași considerații s-a încercat, uneori, schimbarea unor principii de bază ale diverselor forme cooperatiste, cum ar fi de pildă garanția solidară. Motivul eliminării acesteia constă în sporirea șanselor de atragere a noi membrii din rândurile țărănimii și burgheziei sătești în cooperatie. Mulți economiști găseau formele tradiționale ale cooperăției greoaie și neatractive pentru „poporul țăran”, cerând să se stabilească responsabilitatea limită, între două până la cinci ori cota sau partea fundamentală subscrisă. Mai mult, se lansa ideea nelimitării subscrierilor părților fundamentale în vederea întăririi financiare a cooperativelor, evident, cu stabilirea unui număr maxim de voturi acordate, pentru a nu se crea posibilități efective de acaparare a conducerii cooperativelor nou întemeiate¹²³. În practică, asemenea principii de alcătuire a cooperativelor s-au aprobat în cazul celor inițiate de „Astra”¹²⁴. Astfel de propuneri veneau, în mod real, spre satisfacerea doleanțelor unor pături ale țărănimii înstărite sau cel mult mijlocii, care nu doreau să-și riște averea pentru întreaga comunitate printr-o garanție solidară. În protocolul luat la Adunarea generală de constituire a Băncii „Plugarul”, din Briznic, din noiembrie 1913, era înregistrată următoarea întâmplare semnificativă: „Alexandru Dragomir, girându-se de binevoitor al poporului declara că e de datoria lor să apere poporul și luând apărarea oamenilor bogați, declară și recomandă garanția limitată, ca cea mai bună, ca nu oamenii, cu averi mai mari, să-și piardă averea lor pentru cei săraci”¹²⁵. Dar,

¹²² P. Cioban, *Op.cit.*, 30.

¹²³ *Tovărășia*, I, nr. 4 din 10 februarie 1906, p. 25-26; *Ibidem*, II, nr. 5 din 30 ianuarie 1907, p. 1-2.

¹²⁴ *Transilvania*, XLIII, nr. 1-2 din 1912, p. 35.

¹²⁵ *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, pachet 450, act 1987/1914, p. 3.

asemenea amendări ale principiilor cooperăției știrbeau sistemul democratic al acesteia, diminuau forța comunitară în favoarea intereselor individuale.

Un interes deosebit în alcătuirea cooperăției l-a constituit, multă vreme, întemeierea unei centrale sau federale a cooperativelor, menită să coordoneze și să sprijine acțiunile acestor „oaze binefăcătoare”, care acționau numai pe plan local¹²⁶. Se considera că centrala ar trebui să ofere „îndrumările de lipsă pentru lucrarea pământului și conducerea tovărășiilor satești... ar aduna date și informații din ținuturile de sub adăpostul ei, ar sfătui pe săteni ce fel de tovrășii să alcătuiască, ar trimite om la fața locului să se sfătuiască, împreună cu fruntașii satului și, mai ales, după alcătuirea tovrășiei ar sprijini-o cu bani, cu sfat și cu îndrumări”¹²⁷.

Ideea închegării unei centrale cooperatiste sau asociaționiste e găsită, inițial, într-o formă mai vag formulată, încă în articolele lui Visarion Roman¹²⁸, apoi în lucrările lui Ștefan Pop, referitoare la reuniunile economice a căror întemeiere o susținea ca necesară în toate colțurile Transilvaniei, reuniuni ce și-ar fi creat, ulterior, ca organ de conducere, o centrală asemănătoare „Astrei”¹²⁹.

Întemeind cooperativele de credit, întovărășirile agricole sau alte forme simple de asociere, „Reuniunea română de agricultură din comitatul Sibiului” își propunea să înființeze o astfel de centrală a propriilor forme de cooperăție, amânată însă, an de an, din lipsa mijloacelor financiare necesare unei atari întreprinderi. După 1900, când mișcarea cooperatistă înregistrează reale și noi progrese, chestiunea unei Centrale este tot mai des propagată. Sunt păreri care susțin anticiparea constituirii centralei, ca preambul al unei acțiuni masive propagandistice și practice cooperatiste. Nevoia Centralei se motiva și prin lipsa numărului suficient de specialiști pentru activitățile cooperative din întreaga țară¹³⁰. Dezbateri s-au ivit și asupra instituției capabilă să inițieze și să contribuie practic la întemeierea unei Centrale. Trebuia să se aleagă între băncile care dispuneau de fonduri și de pregătire în organizarea financiară, sau „Astra”, care excludea bănuiala, că prin centrală „s-ar face politica de dividende ori de căpătuială financiară”¹³¹. Alții opinau pentru alcătuirea unui așezământ de sine stătător prin subscrierea unor cote speciale acordate.

O propunere concretă a fost adresată „Astrei” și băncilor române, în 1907, de V. Osvadă, în vederea procurării fondurilor de aproximativ 300.000 de coroane considerate necesare întemeierii centralei, dar, aceasta, nu a putut fi luată în seamă în acele momente¹³² critice. Cu toate acestea, la inițiativa unor cercuri restrânse de promotori ai cooperăției din jurul Orăștiei în frunte cu V. Osvadă, I. Mihiu, I. Moța, R. Simu, se convoacă și deschide adunarea generală de constituire a unei centrale,

¹²⁶ *Tovărășia*, I, nr. 11 și 12 din 10 mai 1906, p. 81-82.

¹²⁷ *Tovărășia*, II, nr. 8 din 28 februarie 1907, p. 1.

¹²⁸ *Amicul poporului*, Sibiu, 1873, p. 26-27.

¹²⁹ *Economul*, I, nr. 15 din 1/13 septembrie 1873, p. 115.

¹³⁰ *Tovărășia*, II, nr. 8 din 28 februarie 1907, p. 1.

¹³¹ *Ibidem*, nr. 10 din 20 martie 1907, p. 1-2.

¹³² *A.S. Sibiu, Fond „Astra”*, pachet 306, act 723/1907, f. 1-4.

în vara lui 1907, realizabilă în concepția autorilor proiectului, prin depunerea unor cote nominale de câte 10 coroane¹³³. În același an s-au strâns câteva mii de coroane, dar fondurile s-au dovedit insuficiente pentru activizarea centralei căreia, în 1908, i se întocmiseră și statutele¹³⁴. În 1910, „Solidaritatea” discuta la Brașov problemele cooperăției, hotărându-se să le înscrie în viitorul său program de activitate, dar în practică nu se rezolva problema centralei, căreia căuta să i se substituie. Chestiunea centralei cooperatiste face obiectul discuțiilor, din cadrul „Astrei”, fără a i se da rezolvarea așteptată. De abia în 1914, la 26 aprilie, în cadrul unei ședințe speciale, „Reuniunea română de agricultură din Sibiu” pune bazele unei federale cu numele de „Înfrățirea”, al cărei efecte, în organizarea cooperăției, n-au putut să dea roade și să fie palpabile din cauza declanșării primului conflict mondial și a paralizării, în special, a vieții și acțiunii cooperatiste. Tărăgănarea excesivă a constituirii centralei a contribuit în mod defavorabil la dispersarea mișcării cooperatiste, la eșecurile amintite ale cooperatismului, la greutatea înjghebării unei noi unități cooperatiste și lenta evoluție a celor întemeiate. Totuși, în 1915 numai cele aproximativ 108 cooperative de credit românești din Transilvania efectuează operații financiare ce depășesc 10 milioane de coroane, din care se împărțeau 11.103 de membrii, relevând, în ciuda greutăților la întemeiere și organizare, o forță economică apreciabilă de care s-au bucurat cu precădere categoriile țărănimii înstărite și ale burgheziei rurale, însă în proporții sociale reduse în raport cu marea masă a populației rurale.

3.7 Activitatea Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiu (1888-1914)

Întemeierea „Reuniunii române de agricultură” din comitatul Sibiului are loc în condițiile unor ample dezbateri și propagande economice asociaționiste care câștigă, o parte însemnată, a cercurilor burgheziei românești transilvănene, convinse, tot mai mult, de necesitatea și însemnătatea unei asemenea instituții economice, în dezvoltarea și modernizarea agriculturii, ramură practică de covârșitoare majoritate a populației românești. Un rol însemnat în propulsarea ideilor asociaționiste și chiar în concretizarea lor i se acordă, în epocă, „Astrei” ca instituție cu un prestigiu recunoscut în societatea românească transilvăneană, ce reușise să obțină sprijinul celor mai de seamă economiști, agronomi, personalități culturale sau ale vieții publice, mulți dintre aceștia partizani fervenți ai ideilor de asociere economică. Este semnificativă introducerea în regulamentul de funcționare al despărțămintelor „Astrei”, din 1869, a prevederii privind îndrumarea „poporului la înființarea de însoțiri între sine, prin care să se ajute fiecare individ sau membru acelei însoțiri în întreprinderi folositoare”¹³⁵. Apoi, propunerile care sunt adresate acesteia, în deceniul al optălea, asupra eventualei întemeieri a unei

¹³³ *Tovărășia*, II, nr. 21 din 30 iulie 1907, p. 1.

¹³⁴ *Ibidem*, III, nr. 1 din 1908, p. 3.

¹³⁵ *Regularea mijloacelor spre ajungerea scopului asociațiunii transilvane pentru...*, Sibiu, 1869, p. 6.

„secții agronomice”¹³⁶, precum și a unei reuniuni în despărțământul Blajului, în 1880. Adunarea cercuală din Blaj a ajuns la concluzia „că înființarea unei reuniuni economice ar fi foarte necesară și salutară”¹³⁷, fapt pentru care s-a instituit o comisie însărcinată cu pregătirea proiectului ei. Problema întemeierii unei reuniuni economice revine cu insistență în dezbaterile adunării generale organizate la Sibiu în august 1881. Cu acea ocazie Andrei Cosma, subliniind că majoritatea poporului românesc se ocupă cu agricultura, că au apărut în Transilvania reuniuni economice, iar românii n-au nici o asemenea organizație economică, propune ca „Astra”, să se ocupe și să ia inițiativa unei asemenea reuniuni, să alcătuiască o comisie care să-i formuleze statutele¹³⁸.

Stringența întemeierii unei reuniuni economice e constatată și mai mult de frunțașii burgheziei și intelectualității românești cu ocazia organizării expoziției naționale de sub egida „Astrei” din 1881, fapt care va precipita lucrările pentru întemeierea acesteia¹³⁹.

Proiectele Reuniunii de agricultură întocmite în 1883 de un comitet, în care se aflau cele mai de seamă personalități ale vieții publice românești transilvănene, au stârnit însă susceptibilitățile guvernului în privința sferei de activitate a Reuniunii la nivelul întregii Transilvanii, cât și asupra caracterului ei național românesc, intervenind, fără motive plauzibile, pentru a limita viitoarea zonă de acțiune a acesteia doar la teritoriul comitatului Sibiu¹⁴⁰. Deși comitetul însărcinat cu înființarea acestei organizații economice s-a dizolvat în 1885, interesul pentru Reuniune s-a menținut, acțiunea întreprinsă de acesta fundamentând întemeierea viitoarei „Reuniuni române de agricultură din comitatul Sibiului”, a cărei adunare generală de constituire se întrunea în 28 februarie 1888, după ce statutele îi fuseseră acceptate de ministerul de interne, în 30 noiembrie 1887. Pornind de la un număr restrâns de membrii, Reuniunea număra în 1888, 567 de „părtași”¹⁴¹, în 1911 un număr dublu de 1079 de membrii¹⁴², iar în preajma războiului mondial 1119 membrii, din care 75 cu sediul în afara comitatului Sibiu¹⁴³. Averele Reuniunii a înregistrat, în același timp, un spor însemnat dar încă neîndestulător pentru îndeplinirea tuturor sarcinilor pe care și le propusese să le îndeplinească la înființare. Astfel, în 1898 dispunea de 3024,38 florini¹⁴⁴, ca în 1911 activele casei să înregistreze suma de 26.670,54 coroane¹⁴⁵.

¹³⁶ *Transilvania*, VII, nr. 19 din 1874, p. 230.

¹³⁷ *A.S. Sibiu, fond „Astra”*, dosar 33, corespondența 1880 act 376, f. 149.

¹³⁸ *Ibidem*, dosar 44, Corespondențe 1881, f. 108.

¹³⁹ N. Cordoș, *Preocupări de organizare a unor reuniuni la românii transilvăneni în sec XIX*, în *Terra Nostra*, II, 1971, p. 335-344.

¹⁴⁰ *Transilvania*, XVI, nr. 9-20 din 1885, p. 156-158.

¹⁴¹ *Al X-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1898*, Sibiu, 1899, p. 19.

¹⁴² *Al XXIV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1911*, Sibiu, 1912, p. 31.

¹⁴³ Gh. Dragoș, *Op.cit.*, p. 47-48.

¹⁴⁴ *Al X-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1898*, Sibiu, 1899, p. 19.

¹⁴⁵ *Al XXIV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul*

Programul Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului viza o serie de sarcini complexe care se refereau la perfecționarea ramurilor agriculturii, a industriei agricole și industriei de casă, precum și „la îmbunătățirea materială a claselor agricole, îndeosebi a cultivatorilor mici”. Pornind de la asemenea obiective sfera activității Reuniunii devenea extrem de cuprinzătoare, depășind aspectele legate de cultivarea pământului. Se avea în vedere nu numai agricultura în sensul restrâns al noțiunii (adică cultivarea cerealelor și a plantelor tehnice) ci și creșterea vitelor și păsărilor, pomicultura, viticultura, legumicultura, apicultura etc. Mijloacele preconizate pentru atingerea obiectivelor Reuniunii erau și mai diversificate. Se preconiza să se urmărească progresele înregistrate în agricultură, să se studieze trebuințele economice ale populației rurale, să se insiste asupra introducerii reformelor necesare în sfera economiei; să se promoveze cultivarea și creșterea unor soiuri bune de plante și rase de animale, să se insiste asupra extinderii învățământului agricol și să se sprijine înființarea unor școli de profil. Apoi, să se stimuleze și tipărească o literatură economică cu caracter larg popular, să se facă colecții de mașini și unelte agricole perfecționate, de semințe, de altoi, și alte obiecte model pe care să le distribuie gratuit membrilor Reuniunii, să se organizeze expoziții economice etc.¹⁴⁶

Prin caracterul său larg deschis unui șir întreg și variat de activități care presupuneau dezvoltarea multilaterală a agriculturii și a sectoarelor economice aflate în contact direct cu acestea, programul Reuniunii de la Sibiu a constituit un model pentru viitoarele organizații economice similare proiectate a fi întemeiate¹⁴⁷. Desigur, înfăptuirea complexelor și multiplelor activități pe care și le propusese Reuniunea să le realizeze solicitau prezența unor iscusiți specialiști sau persoane competente animate de ideea propășirii materiale a populației rurale. În această privință Reuniunea a fost sprijinită de o serie de cunoscuți economiști, publiciști și intelectuali cu experiență în lumea economică ca: E. Brote, D. Comșa, Danii C. Popovici, Victor Tordășeanu, Romulus Simu, P. Span, I. Chirca, I. Preda, N. Iosif și mulți alții, care au condus și au definit, efectiv, în calitate de președinți și membrii ai comitetului reuniunii, acțiunile acesteia. Prezența lor activă, în mijlocul sătenilor din comunele comitatului Sibiu, prin conferințele, sfaturile practice sau lucrările editate a constituit un factor însemnat pentru viața și îndeplinirea multora din obiectivele Reuniunii de până la 1918. Activitatea Reuniunii va fi sprijinită și completată în perioada 1888-1918 și de inițiativele conducerii „Astrei”. De altfel, prestigioasa instituție cultural-națională interesată deopotrivă în dezvoltarea spirituală dar și materială a poporului român din Transilvania, va susține și suplini propaganda economică a reuniunii, va face, la rândul său, apel la membrii de seamă ai acesteia pentru a-și dezvolta și traduce în faptă propriul său program economic.

Lucrările pe care conducătorii reuniunii le vor iniția, la începutul activității acesteia, au fost mai restrânse și mai modeste, cu caracter propagandistic, evident

Sibiului pe anul 1911, Sibiu, 1912, p. 34.

¹⁴⁶ *Statutele Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*, Sibiu, 1888, p. 3.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 4-5.

din lipsa unor mijloace materiale mai substanțiale. Astfel, s-a preconizat susținerea de „întuniri agricole”, publicarea în presă și broșuri a prelegerilor și cuvântărilor ținute cu asemenea ocazii, distribuirea gratuită sau la prețuri mici de unelte, semințe altoi; sfaturi asupra importanței folosirii mașinilor agricole, precum și organizarea unor mici expoziții economice.¹⁴⁸

Un rol însemnat în propaganda desfășurată de Reuniunea de agricultură de la Sibiu pentru răspândirea unor cunoștințe și deprinderi elementare în viața agrară l-au avut întrunirile agricole, concepute ca dezbateri publice în care se expuneau o serie de conferințe axate pe activitatea economică practică, urmate de explicații și dezbateri, însoțite de demonstrații practice cu mașini sau unelte de către conferențieri. Conferințele și prelegerile erau alcătuite despre ramurile economice agrare cele mai frecvent practicate sau care aveau perspective frumoase de a fi cultivate de locuitorii comitatului; acestea fiind, firește, creșterea animalelor, pomicultura și viticultura încă insuficient cultivate și nesatisfăcător tratate din punct de vedere al rentabilității și productivității. Instruirile economice țineau cont de specificul economiei din fiecare comună, sfaturile și conferințele orientându-se în funcție de situația concretă. De pildă la Lancrăm¹⁴⁹ și Laz¹⁵⁰, unde cultura viței de vie era foarte răspândită, discursurile conferențierilor s-au referit la această ocupație, tratând importanța ei cât și mijloacele necesare pentru valorificarea superioară a vinului prin „însoțiri economice” de „vierit”.

Conducătorii Reuniunii, de obicei conferențieri la întrunirile agricole, au tratat, de asemenea, despre cultivarea rațională a pământului, introducerea culturii nutrețurilor „măiestrite” de lucernă, trifoi, napi, îngrijirea fânațelor și pășunilor de munte, despre prăsila vitelor de rasă, practicarea și foloasele legumiculturii sau apiculturii etc.¹⁵¹ Pe bună dreptate, în raportul general al reuniunii pe anul 1899 după ce se preciza că au fost ținute, de la înființarea acesteia, 37 de întruniri agricole în 34 de comune, se insista asupra importanței și efectului deosebit pe care l-au avut în organizarea economică de viitor a satelor comitatului. „Acestor întruniri - se nota în raport - li se datorește cultura pomăritului, introducerea mașinilor agricole și întemeierea tovărășiilor agricole și cooperativelor sistem Raiffeisen”¹⁵². În cadrul acestor adunări ale sătenilor și membrilor Reuniunii se luau hotărâri concrete care priveau interesele unei părți însemnate din cadrul obștei în privința unor lucrări de interes comun cum ar fi: întemeierea unor livezi pomicole comunale, ca în localitatea Porcești¹⁵³; executarea comasării pământului

¹⁴⁸ Vezi Maria Jude, N. Cordoș, *Prima reuniune de agricultură la românii transilvăneni*, în A.M.N., XIII, p. 523-535.

¹⁴⁹ *Gazeta Transilvaniei*, LI, nr. 52 din 8/20 martie 1888, p. 2.

¹⁵⁰ *Al V-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1893*, Sibiu, 1894, p. 4.

¹⁵¹ *Al IX-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1897*, Sibiu, 1898, p. 4.

¹⁵² *Al V-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1893*, Sibiu, 1894, p. 15-17.

¹⁵³ *Al XII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1899*, Sibiu, 1900, p. 4.

sau înființarea unor tovărășii și cooperative de credit¹⁵⁴, ori întemeierea unor pepiniere pentru înnobilarea soiurilor existente de pomi sau viță de vie, ca în Apoldul de Jos¹⁵⁵.

Întrunirile ofereau prilejul cel mai potrivit de întâlnire a sătenilor cu specialiștii economiști sau agronomi, precum și cei ai conducerii Reuniunii¹⁵⁶, interesată să afle și să sondeze necesitățile concrete ale vieții economice rurale, cauzele ce afectează evoluția normală a economiei, îndeosebi în părțile „mărginașe” ale Sibiului, lovită, la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, de interdicțiile referitoare la trecerea turmelor de oi în România¹⁵⁷. În afara acestor preocupări curente, întrunirile agricole au luat în discuție o serie de informații generale privind starea economică a statului, au luat la cunoștință dispozițiile guvernamentale în această direcție sau au abordat subiecte mai puțin obișnuite, ca acela privitor la întemeierea unor „case de ajutor a muncitorilor de câmp și a servitorilor”, privite ca și case de asigurare, recomandate a se înființa alături de celelalte forme ale cooperăției sătești de către conducerea reuniunii¹⁵⁸.

Pentru a mări efectele îndrumărilor date cu ocazia întrunirilor agricole conducerea Reuniunii, sub influența măsurilor similare ale „Astrei” și ale instrucțiilor date de autorități, a considerat necesară susținerea mai multor prelegeri economice din diferite ramuri ale economiei, într-o singură localitate de obicei mai mare și mai înstărită. Acțiunea începută în 1900 la Săliște, unde s-au ținut 7 prelegeri economice de către D. Comșa, R. Simu și I. Preda, care au stârnit interesul deosebit al sătenilor din localitate, participarea fiind de 1669 de persoane¹⁵⁹, n-a putut fi continuată din lipsa mijloacelor materiale și a refuzului ministerului de resort de a sprijini financiar asemenea inițiativă¹⁶⁰.

Introducerea unor noi culturi de plante, rase de vite și soiuri de pomi fructiferi în gospodăriile țărănești în dorința măririi productivității și competitivității acestora, precum și, implicit, câștigarea unor cunoștințe și metode noi de cultivare a lor, era întrevăzută de către conducătorii Reuniunii prin împărțirea periodică și deseori gratuită a unor cantități însemnate de semințe, altoi sau a unui număr de animale și păsări. În rapoartele sale, comitetul Reuniunii de agricultură insista asupra acestei noi căi de a veni în contact direct cu membrii săi,

¹⁵⁴ *Al XV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1902*, Sibiu, 1903, p. 3-4.

¹⁵⁵ *Al V-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1893*, Sibiu, 1894, p. 4.

¹⁵⁶ *Al XXII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1909*, Sibiu, 1910, p. 5.

¹⁵⁷ „Încredințați că spre a studia referințele economice ale populației rurale, unicul mijloc indispensabil este venirea în contact imediat cu țăranul român și cât nu mai se poate, cercetarea acestuia la fața locului, în comuna sa „Al V-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultura din comitatul Sibiului pe anul 1893”, Sibiu, 1894, p. 3.

¹⁵⁸ *Al XI-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1899*, Sibiu 1900, p. 6.

¹⁵⁹ *Al XVI-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1903*, Sibiu, 1903, 1904, p. 3-4.

¹⁶⁰ *Al XIII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1900*, Sibiu, 1901, p. 4-5.

în afara cunoscutelor întruniri agricole, insistând asupra importanței folosirii semințelor de nutrețuri obținute fie în mod gratuit sau la prețuri extrem de favorabile¹⁶¹. De altfel, în scurt timp împărțirea semințelor de nutreț selecționate s-a generalizat, necesitând an de an sporirea cantităților procurate de Reuniune pentru membrii săi. Ea va mijloci și vânzarea acestora în condiții bune pentru comunele din alte comitate din centrul și sudul Transilvaniei, ceea ce demonstra aprecierea de care se bucura această inițiativă¹⁶². Numai în 1911, au primit gratuit semințe de trifoi, lucernă, napi, 85 de membrii ai Reuniunii din 39 de localități ale comitatului Sibiu¹⁶³.

Urmărind același scop, specialiști au încercat să se introducă soiuri de porumb polonez și, cu reușită, soiuri de câneapă italiană superioară celei indigene¹⁶⁴, sau au distribuit, gratuit, altoi sau pomi pădureți primiți de la minister. Anual împărțirea și plantarea altoilor în comune de către cei mai buni agronomi ai Reuniunii era însoțită de ample aplicații instructive asupra soiurilor celor mai rentabile, a modului cultivării lor și de argumentare privind însemnătatea pomiculturii în viața gospodăriilor țărănești¹⁶⁵, în prezența majorității locuitorilor, școlarilor și intelectualilor satului, îndeplinind în această privință rolul unei acțiuni de propagandă economică practică și sugestivă. Încetățenindu-se această acțiune pe agenda activităților Reuniunii, a determinat transformarea sa după 1900 într-o manifestare de proporții, cu o valoare educativă-economică și națională deosebită, sub denumirea de „sărbătoarea pomilor”¹⁶⁶. În această activitate specifică, între 1891-1909, s-au distribuit soiuri alese de pomi la un număr de 18 comune și s-au organizat 10 cursuri speciale de pomicultură¹⁶⁷.

La fel, în vederea introducerii unor noi rase de vite, oi sau păsări, rentabile pentru locuitorii comitatului Sibiu, Reuniunea a distribuit gratuit membrilor săi un număr de exemplare selecționate cu menținerea asigurării reproducerii lor¹⁶⁸, pe lângă mijlocirea cumpărării acestora de la stat, sau producători mai cunoscuți, în condiții avantajoase¹⁶⁹. Toate aceste inițiative - preciza un articol din „Foaia poporului” - demonstau că Reuniunea și conducătorii acesteia „nu cruță timp, nu

¹⁶¹ *Al XXI-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1908*, Sibiu, 1909, p. 29.

¹⁶² *Raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1889*, Sibiu, 1890, p. 4.

¹⁶³ *Al VI-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1894*, Sibiu, 1895, p. 8.

¹⁶⁴ *Al XXIV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1911*, Sibiu, 1912, p. 12.

¹⁶⁵ *Al VI-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1894*, Sibiu, 1895, p. 7.

¹⁶⁶ *Al II-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1891*, Sibiu 1892, p. 5.

¹⁶⁷ *Al XXII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1909*, Sibiu, 1910, p. 9.

¹⁶⁸ *Raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anii 1891, 1909*; M. Jude, N. Cordoș, *Op.cit.*, p. 528-529.

¹⁶⁹ *Al XIV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1902*, Sibiu, 1913, p. 56.

ostenele și nu jertfe materiale numai și numai ca Reuniunea să fie folositoare pentru întreaga obște română din comitat”¹⁷⁰.

Pentru înlesnirea răspândirii cunoștințelor agrotehnice înaintate în rândul populației de la sate, conducătorii Reuniunii au acordat atenția cuvenită pregătirii economice generale a elevilor, înființării școlilor cu profil economic, căutând să asigure minimul de cunoștințe necesare viitorilor agricultori. Școala economică din Rășinari și de economie practică din Săliște aflate sub patronajul Reuniunii și al comunelor respective au fost susținute, în permanență, cu fonduri și material agrotehnic, fiind socotite modele în privința instruirii economice a tineretului școlar. Reuniunea a avut în plan înființarea unei școli industriale de țesătorie pentru a introduce prin intermediul ei o serie de îmbunătățiri în ramura industriei de casă, dar lipsa de fonduri financiare a silit-o să abandoneze un asemenea proiect¹⁷¹. E semnificativ și faptul că, la desființarea școlii de instrucție model din Rășinari, ca urmare a decesului directorului ei Sabin P. Barceanu, în 1894, Reuniunea a insistat, pe lângă conducerea comitatului, ca din subvenția rămasă să se angajeze un instructor la școala economică model a comitatului pentru a face instrucțiunea și în limba română¹⁷². Tot la insistențele Reuniunii, după refuzul conducerii comitatului în problema sus amintită, va fi pusă suma de 800 de florini la dispoziția unor tineri dornici de a studia, pentru suplinirea lipsei unor specialiști îndeosebi, în domeniul viticulturii¹⁷³. De asemenea, Reuniunea a votat în 1909 un stipendiu de 840 de coroane unui tânăr, obligat să frecventeze școala de 3 ani din Aiud și să rămână la dispoziția membrilor comitatului cel puțin timp de 5 ani¹⁷⁴.

Conducerea Reuniunii a susținut în fața comisiei economice a comitatului, care-și propusese să înființeze 12 școli de repetiție economică, o serie de comune capabile să subvenționeze și să permanentizeze aceste instituții școlare¹⁷⁵. Totodată, a început să organizeze, din anul 1905, „cursurile de altoi” pentru învățătorii chemați să predea în aceste școli de repetiție, cursuri și prelegeri de pomicultură, care până atunci fuseseră ținute, aproape anual, într-una sau alta din comunele comitatului.¹⁷⁶

Un rol de seamă în propagarea noului, a progresului în viața economică în general și în special în domeniul creșterii animalelor și al pomiculturii, l-au atribuit

¹⁷⁰ *Al V-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1893*, Sibiu, 1894, p. 8-10; *Foaia poporului*, X, nr. 12 din 17/30 martie 1902, p. 139-140.

¹⁷¹ *Al XIV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1902*, Sibiu, 1903, p. 12. *Al XIV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1902*, Sibiu, 1903, p. 12.

¹⁷² *Al XVI-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1894*, Sibiu, 1895, p. 10. *Al XVI-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1894*, Sibiu, 1895, p. 10.

¹⁷³ *Al VII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1895*, Sibiu, 1896, p. 9-10.

¹⁷⁴ *Al XXII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1909*, Sibiu, 1910, p. 10.

¹⁷⁵ *Al XVII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1904*, Sibiu, 1905, p. 6.

¹⁷⁶ *Al XVIII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1905*, Sibiu, 1906, p. 6.

conducătorii Reuniunii organizării expozițiilor periodice cu produse din aceste ramuri ale agriculturii. Expozițiile Reuniunii impulsionate și de acțiunile similare ale „Astrei” în despărțăminte sau la nivel central erau socotite ca formele cele mai sigure în urma cărora se putea realiza o valoroasă selecționare¹⁷⁷ și se puteau desprinde învățămintele necesare asupra îmbunătățirii, îngrijirii și cultivării celor mai rentabile rase de vite sau soiuri de pomi și viță de vie¹⁷⁸. Prima expoziție a Reuniunii a fost organizată în 1890 la Sibiu, întrunind crescătorii de vite din comunele învecinate în număr apreciabil. Cu ocazia acestor expoziții conducerea Reuniunii a distribuit numeroase premii țăranilor producători, care s-au distins prin prezentarea unor vite de prăsilă de calitate și prin efortul introducerii unor noi rase de animale (în acea vreme se făceau eforturi în comitatul Sibiului pentru răspândirea rasei de vaci Pinzgau). Până la începutul primului război mondial, Reuniunea a reușit să organizeze 23 de expoziții de vite, 2 expoziții de oi și 5 expoziții de fructe¹⁷⁹.

Pornind de la aceleași temeuri, Reuniunea de agricultură s-a hotărât să pregătească în 1902, împreună cu „Reuniunea sodalilor români” din Sibiu, o expoziție industrială, în care s-au înfățișat produsele industriale de casă țărănești, relevându-se însemnătatea și valoarea deosebită etnografică, națională și economică a acestei ocupații pentru micile gospodării rurale¹⁸⁰. Albușele etnografice de țesături și broderii alcătuite în urma expoziției amintite cu mostrele industriei de casă cele mai reprezentative, au fost apreciate de întreaga „suflare românească”, la expoziția „Astrei” din 1905, constituind cele mai de seamă elemente ale propagandei în favoarea promovării acestei ramuri economice, dar mai ales pentru cunoașterea comorilor etnografice naționale la nivel internațional, întrucât organizatorii au trimis câte un exemplar din albușele respective marilor muzee din Budapesta, Berlin, Paris, Roma și Viena¹⁸¹.

Pregătirea unor expoziții cu scopul cunoașterii condițiilor de viață ale locuitorilor de la sate, a stării lor igienico-sanitare, a combaterii bolilor și mortalității infantile ridicate, a înlăturării neajunsurilor ce porneau din pregătirea sanitară precară a sătenilor, au fost, de asemenea, probleme importante pe agenda Reuniunii de agricultură din Sibiu. Astfel, după 1906, v-a organiza, anual, expoziții pentru copii cu premii, unde se vor împărți broșuri cu conținut igienico-sanitar, se vor oferi sfaturi medicale¹⁸².

¹⁷⁷ *Al II-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1890*, Sibiu, 1891, p. 10-11.

¹⁷⁸ *Al VI-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1894*, Sibiu, 1895, p. 19.

¹⁷⁹ Vezi Gh. Dragoș, *Op.cit.*, p. 48; *Raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1889*, Sibiu, 1890.

¹⁸⁰ *Al XIV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1902*, Sibiu, 1903, p. 11.

¹⁸¹ *Al XVII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1905*, Sibiu, 1906, p. 18.

¹⁸² *Al XIX-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1906*, Sibiu, 1907, p. 4-5.

În acest mod, expozițiile concepute de către Reuniune au avut un însemnat rol social, propagandistic, au contribuit în mod substanțial la stimularea spiritului de inițiativă într-o serie de ramuri ale vieții agrare, au ușurat schimbul de experiență, constituind, în condițiile în care Reuniunea nu avea un organ publicitar propriu și nici mijloace materiale prea mari, cadrele cele mai adecvate în care acțiunile practice s-au îmbinat în mod fericit cu chestiunile teoretice. Referindu-se la rolul lor, conducerea Reuniunii constata că „la expoziții ne convingem încât sunt urmate sau nu sfaturile noastre, profesate de noi la diferitele noastre îndeletniciri prin comune”¹⁸³.

Unul din scopurile de seamă ale activității Reuniunii în comunele comitatului Sibiu a vizat calitatea utilajelor agricole ale gospodăriilor țărănești, înzestrate, de obicei, cu un rudimentar și insuficient inventar agrar. Astfel, din mijloace proprii sau primite de la conducerea comitatului, Reuniunea a cumpărat mașini pentru a face demonstrații¹⁸⁴, a lansat, la fiecare din întrunirile ținute, îndemnuri participanților pentru a folosi uneltele perfecționate și a se întovărăși în vederea străngerii mijloacelor bănești necesare procurării mașinilor agricole. Din primii ani problema „tovărășiilor agricole” ca simple forme ale cooperăției menite să mijlocească, în primul rând, cumpărarea utilajului agricol perfecționat, a semințelor selecționate, altoiului sau cărților economice etc, a constituit unul din punctele însemnate ale activității Reuniunii. În vederea înlesnirii înființării acestor tovarășii au fost întocmite și tipărite statute tip, încă din 1890¹⁸⁵, s-au dat îndrumări în fiecare comună, la fața locului, din partea unor cunoscuți specialiști ca D. Comșa, E. Brote, V. Tordășeanu, R. Simu și alții. Rezultatele acestei asidue propagande s-a materializat în răspândirea spiritului de asociere și întovărășire la sate fie sub firme improtocolate, fie pe bază de înțelegere neautorizată, pentru întrebuințarea mașinilor în agricultură, încât în raportul din 1905 se preciza că, „nu există comună mai de seamă, în care să nu se cunoască mașinile de semănat, grapele de fânețe, triorul și în multe comune chiar și mașina de îmblătit cu vapori”¹⁸⁶.

Primele asocieri de acest fel au luat ființă, la sfârșitul secolului al XIX-lea, în comunele Săliște și Lancrăm. „Cu căldură a fost îmbrățișată această cauză de comuna Rășinari, însă până în prezent n-a succes punerea în activitate a tovarășiiilor” - citim în raportul comitetului central al Reuniunii din anul 1894¹⁸⁷. Totuși, până la sfârșitul anului 1894 au fost înființate primele 4 asociații, în vederea procurării, în comun, a mașinilor agricole. Mașinile erau folosite de membrii

¹⁸³ *Al XIII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1901*, Sibiu, 1902, p. 4.

¹⁸⁴ *Al III-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1891*, Sibiu, 1892, p. 4.

¹⁸⁵ *Statutul tovarășiei agricole...proiect*, Sibiu, 1890, p. 21.

¹⁸⁶ *Al XVIII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1905*, Sibiu, 1905, p. 10. *Al XVIII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1905*, Sibiu, 1905, p. 10.

¹⁸⁷ *Raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1894*, Sibiu, 1895, p. 5.

întovărășirii, dar ele erau date și în folosul celorlalți țărani contra unei sume modeste. „Scopul, ce fruntașii din Lancrăm prin înființarea tovărășiilor agricole de acolo, l-au urmărit: a da economiilor prin procurarea celor mai perfecționate mașini, pilda vie, cum să ajungem la o economie a câmpului mai rațională, a fost în mare parte ajuns, încât după exemplul viu al tovărășiei, în Lancrăm se află 2 mașini de semănat, afară de cea a tovărășiei; 2 tăvăluguri, 50 pluguri universale sistem Sack, multe pluguri de fier, 3 mașini americane sistem Planet Junior de săpat cucuruzul, o mulțime de săpătoare de ale lui Rieger, Wagner etc., grape de fier, o greblă americană de strâns fânul, 2 mașini de treierat cu vaporii”¹⁸⁸. Această constatare corespunde și altor localități, unde țărnimea văzând foloasele mașinilor cumpărate și întrebuințate de întovărășiri a consacrat sume importante pentru a-și înzestra economia cu mașini și unelte agricole perfecționate.

Asocierea micilor producători era socotită imperios necesară, întrucât prețul mașinilor agricole, în acea vreme, era destul de ridicat pentru mijloacele financiare ale unui singur țăran cu o gospodărie modestă. Spre exemplu, un plug modern Sack se cumpără cu 20 de coroane, o grapă cu 80, o mașină de tăiat coceni cu 230 coroane.

De altfel, o preocupare importantă a reuniunii era și mijlocirea procurării mașinilor agricole celor interesați, înlesnirea transportului și a comenzilor acestora. Prin activitatea Reuniunii înzestrarea gospodăriilor cu mașini agricole perfecționate s-a îmbunătățit mult în comitatul Sibiului.

Reuniunea română de agricultură a depus o activitate intensă și în problema înființării de însoțiri cu credit rural sistem Raiffeisen. Prima însoțire de acest gen a fost înființată în 1894 la Roșia Săsească, cu un număr de 64 de membrii fondatori dintr-o populație de 1116 locuitori. Suma depusă pentru funcționarea însoțirii de credit era de 15.000 coroane. Din cauza lipsei de experiență a conducerii, însoțirea pierde din numărul fondatorilor 20 de persoane în timp de 5 ani și devine datoare băncii „Albina” cu 2.060 de fl., dar cu 2.792 fl. pretensiune¹⁸⁹. Greutățile primei însoțiri n-au oprit procesul de asociere. În 1895/96 au luat ființă încă două însoțiri de credit tip Raiffeisen, la Apoldul Inferior și la Mohu, iar după o pauză de trei ani în alte trei comune, Aciliu, Pianul Superior și Răchita. Până la izbucnirea primului război mondial, deci într-un răstimp de mai puțin de 20 de ani, au luat ființă 25 de însoțiri de credit sistem Raiffeisen, ceea ce înseamnă că circa 20% a comunelor românești au făcut primii pași spre formarea capitalului propriu, minimul necesar pentru ridicarea economiei țăranilor. Numărul familiilor intrate în cooperative de tip Raiffeisen nu era așa de mare - rapoartele generale ale Reuniunii apărute până la primul război mondial amintesc circa 2600 de persoane -, dar dacă luăm în considerare, faptul că și în comunele locuite de români și sași au luat ființă astfel de însoțiri, constatăm că cifra membrilor înscrși în aceste organizații economice

¹⁸⁸ *Raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1898*, Sibiu, 1899, p. 8.

¹⁸⁹ *Raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1899*, Sibiu, 1900, p. 15

cooperatiste suferă substanțiale modificări. Analizând rolul însoțirilor în viața economică a fiecărei comune constatăm că, acestea, în unele localități, au cuprins cea mai mare parte a familiilor, cum e cazul în Pianul Superior și în Mohu. În cele mai multe comune în proporție de 40-50% dintre familii erau membrii ai tovarășiilor sau cooperativelor de credit, iar în celelalte sate doar o treime sau și mai puțin¹⁹⁰. La început s-au înscris în însoțiri numai o parte mică a țăranilor, de obicei, mai înstărite, iar apoi, pe măsură ce activitatea acestora s-a dovedit pozitivă numărul lor a sporit. Componenta însoțirilor era foarte variată. Nu lipseau din ele nici țăranii săraci, care s-au înscris cu depuneri de câteva coroane, nici țăranii înstăriți cu depuneri de mii de coroane. Importanța însoțirilor Raiffeisen a fost destul de mare în viața satelor din punctul de vedere al întrajutorării economice a țăranilor. Cele 16 însoțiri de credit oferind solicitanților, în anul 1909, un împrumut de peste 730.000 coroane¹⁹¹. În 1911 cele 25 de însoțiri au dat un împrumut de 1.282.250 coroane¹⁹², iar în 1914 operațiunile financiare ale acestora s-au ridicat la peste 2 milioane k., numărul membrilor cooperativelor ajungând la 2649¹⁹³.

În vederea perfecționării organizării însoțirilor existente, Reuniunea a hotărât înființarea unei Centrale a însoțirilor, în 1911, dar ea s-a realizat abia în 1914 sub numele de „Înfrățirea”. În argumentarea acestei intenții se spunea: „cu considerare la acest număr frumușel de însoțiri din comitatul Sibiu și cu considerare și la numărul însemnat al însoțirilor, alcătuite parte cu concursul nostru direct, parte indirect, în comitatul Alba Inferioară, Făgăraș, Târnava, Hunedoara, etc, am crezut a fi de datoria noastră morală, să ne îngrijim și de mersul bun al însoțirilor noastre, care, sunt tot atâtea cetăți de scut și mântuire financiară și economică pentru poporațiune și această îngrijire, am crezut s-o dăm în mâna unui așezământ creat de însăși însoțirile existente, care-și cunosc natura greutăților, cu care s-au luptat de la întemeiere și până astăzi și care, prin urmare, sunt unicele în poziție de a afla căile pe care să meargă și în viitor¹⁹⁴”.

Cooperativele de orice natură au îndeplinit, pe lângă scopul general urmărit de îmbunătățirea stării materiale a țăranimii și a ușurării activității sale economice, rolul unor puncte de sprijin și de legătură ale reuniunii cu mediul rural. Prin ele se aduceau, mai ușor, la îndeplinire acțiunile pornite de conducerea Reuniunii și împlineau o parte din rosturile economice ale acesteia¹⁹⁵. Din aceste motive, și în contextul răspândirii curentului cooperatist în Transilvania, se poate aprecia sprijinul spiritului de asociere de la întovărășirile simple spre cooperativele de credit, sistem Raiffeisen, de către Reuniune, prin definitivarea statutelor acestora sau tipărirea unor materiale necesare bunei lor funcționări.

¹⁹⁰ Vezi Tabelul statistic din *Al XXV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1912*, Sibiu, 1913, p. 27.

¹⁹¹ *Al XXII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1909*, Sibiu, 1910, p. 12-19.

¹⁹² *Al XXIV-lea raport... pe anul 1911*, Sibiu 1912, p. 27.

¹⁹³ *Al XV-lea raport...pe anul 1912*, Sibiu, 1912, p. 27.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 27.

¹⁹⁵ *Al XII-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1900*, Sibiu, 1901, p. 10.

Reuniunea română de agricultură din comitatul Sibiu deși a fost lipsită într-o perioadă de timp de un organ propriu de presă, a reușit să-și facă cunoscută activitatea prin publicarea rapoartelor agricole în broșuri separate, prin includerea unor știri și articole cu caracter propagandistic de către membrii Reuniunii în presa vremii, îndeosebi în „Foaia poporului”, începând cu anul 1894, și apoi, în „Bunul econom”, subintitulat, după 1902, organ al „Reuniunii economice din Orăștie” și al „Reuniunii de agricultură din comitatul Sibiu”, cu precizarea că au predominat problemele de activitate ale primei Reuniuni¹⁹⁶. Pentru a suplini lipsa informațiilor generale, anual au fost răspândite sub forma unor foi volante diverse dispoziții ale guvernului, care priveau direct viața satelor, ca și știri cu privire la starea economică a comunelor, date despre organizarea unor expoziții, târguri, concursuri cu caracter economic.

E interesantă și însemnată activitatea editorială deosebită, pe care Reuniunea a desfășurat-o, în această perioadă, când, pe cheltuiala proprie s-a asigurat tipărirea, sub titlul „Biblioteca Reuniunii”, unei serii de lucrări cu conținut economic, statuate tip pentru cooperative, comentarii de legi mai importante etc. Rețin atenția lucrările „Ținerea vitelor” și „Trifoiul” de E. Brote, „Prăsirea pomilor” de D. Comsa, „Însoțirile de credit (Raiffeisen)” de A. Brote, „Cartea stuparilor săteni” de R. Simu, „Vierul român” de N. Iosif etc, numărul lor ajungând la 15 titluri până în 1911¹⁹⁷, editate în mii de exemplare și împărțite, în marea lor majoritate, gratuit membrilor Reuniunii sau vândute altor locuitori din comitatele învecinate. Activitatea sa editorială și propagandistică îngreunată de impedimente financiare a fost însă unanim apreciată în epocă. La expoziția „Asociației române pentru înaintarea și răspândirea științelor” de la București, din 1904, publicațiile Reuniunii au primit cea mai înaltă distincție diploma de onoare și medalia de aur a juriului¹⁹⁸.

Activitatea Reuniunii române de agricultură între anii 1888- 1914 pentru propagarea cunoștințelor și metodelor noi de cultivare în agricultură și în general în economie, acțiunile practice și teoretice depuse în vederea introducerii unei agrotehnici noi, au fost deosebit de însemnate pentru țărănimea din comitatul Sibiului. Ea a dat un impuls evoluției gospodăriilor țărănești spre o agricultură modernă, a contribuit indirect la îmbunătățirea situației materiale a membrilor săi, la formarea unei pătri mai compacte a țărânimii înstărite și chiar a burgheziei sătești. Izbucnirea războiului mondial a stopat avântul lucrărilor acesteia, împiedicând activitatea organizată, periodică, depusă până atunci, realizările înfăptuite însă, se vor păstra și vor supraviețui presiunilor economice și politice, membrii Reuniunii, fiind reprezentați în delegațiile, anume alese, la Adunarea

¹⁹⁶ Întemeierea unui program propriu de presă pentru a strânge mai bine legătura între Reuniune și membrii săi s-a pus destul de timpuriu în discuție, făcându-se, în acest sens, propuneri Reuniunii economice din Caransebeș în anul 1883, pentru editarea unei foi comune prin asociere. *Al V-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1893*, Sibiu, 1894, p. 3.

¹⁹⁷ *Al XXIV-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1911*, Sibiu, 1912, p. 28.

¹⁹⁸ *Al XVI-lea raport general al comitetului central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anul 1904*, Sibiu, 1905, p. 15.

Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918¹⁹⁹.

Ideile cooperativismului s-au răspândit și împletit strâns cu celelalte acțiuni economice inițiate de elita românească transilvăneană în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX. Interferența lor este reală cu problemele de bază ale economiei, științei, învățământului, cu tendințele de emancipare spirituală, acțiunile politice, frământările sociale, evoluând într-un ansamblu organic, din care n-au lipsit confruntările. Asociaționismul reprezintă în viața Transilvaniei una din marile acțiuni social-economice declanșate de burghezia română cu implicații economice însemnate în lumea satelor, cu manifestări reale de grup social-economic menit să amelioreze condiția materială a păturilor țărănimii, concomitent să deschidă căile ridicării burgheziei rurale și implicit să sporească forța sa politică.

Cooperația a contribuit mult la procesul de introducere a unei agrotehnici înaintate în agricultura Transilvaniei, a favorizat modernizarea și exploatarea agriculturii în sensul relațiilor economice capitaliste. Cooperația a îmbunătățit într-o oarecare măsură situația țărănimii, dar a impulsionat și fenomenul stratificării ei sociale, contribuind la procesul dezvoltării elitei rurale. În condițiile asupririi naționale, cooperația a fost folosită, alături de alte mijloace, ca o formă de rezistență națională. Sintetizând aceste considerații amintim caracterizarea pe care o făcea K. Kautsky cooperației germane, care se poate extinde și asupra cooperației românești transilvane, chiar dacă el se referea numai la formele de credit. „Cooperativele de credit sunt pentru țărani de cea mai mare importanță ca mijloace de progres economic, nu zic ca mijloace de progres către socialism, cum se gândesc unii, dar de progres către capitalism și acest progres este de o mare valoare economică”²⁰⁰.

Cooperația românească în lupta pentru supraviețuire a avut de înfruntat numeroase impedimente, mai întâi de ordin statal, oficial, apoi din partea unor forțe social anticooperatiste (cămătari, speculanți etc.). De asemenea, ea a suferit și din cauza lipsei de solitudine a unei părți a elitei bancare românești, s-a resimțit din cauza insuficienței mijloacelor bănești, a nivelului redus al culturii economice a țăranilor, a existenței analfabetismului cronic în societatea satelor. Asemenea impedimente au planat întotdeauna asupra organizării și sporirii numărului de cooperative, care n-au reușit să atingă cifra corespunzătoare nevoilor populației românești, deși în comparație cu piedicile amintite, rezultatele obținute au fost încurajatoare.

Interesele elitei economice românești transilvănene s-au împletit cu cooperația în mare măsură. Păturile sale mici sau mijlocii au fost atrase puternic spre ea prin perspectiva consolidării pozițiilor lor economice și, în general, prin crearea unei puternice prize politice în masele țărănești. În eforturile de a întemeia o largă formație economică cooperatistă, asemenea elemente au profesat și propagat idei și concepții asociaționiste progresiste, integrate gândirii economice democratice dezvoltată de o adevărată școală românească transilvăneană.

¹⁹⁹ Arhiva Muzeului județean Alba-Iulia, Fond Documentele Unirii, vol. I, p. 937 și 939 (nr. inv. 810-811).

²⁰⁰ K. Kautsky, *La question agraire*, Paris, 1902, p. 179.

IV. ROLUL BĂNCILOR ÎN CONSOLIDAREA PROPRIETĂȚII AGRARE A ȚĂRĂNIMII ȘI BURGHEZIEI ROMÂNEȘTI

4.1. Considerații generale privind: caracterul, implicațiile, numărul, capitalul social, acționarii și specificul activității băncilor românești transilvănene

În dezvoltarea social-economică a Transilvaniei, în epoca modernă, domeniul bancar-financiar va ocupa un loc însemnat, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când, generalizarea și dezvoltarea relațiilor economice ale lumii capitalului vor impune sporite investiții în industrie, agricultură, comerț, transporturi și, prin urmare, tot mai mari cereri de fonduri bănești necesare multiplelor acțiuni, în care se angajaseră elementele elitei economice românești.

Apariția și dezvoltarea unor instituții bancare românești, în sensul provenienței și constituirii capitalului social, al participării burgheziei românești la conducerea instituțiilor financiare, exclusiv sau aproape exclusiv¹, se înscrie în cursul general evolutiv al societății moderne transilvănene, dar reflectă și necesitățile curente ale acestei grupări eterogene din punct de vedere social sau a provenienței sale sociale, de a se afirma pe plan economic, într-un domeniu unde, încă, interesele politice, conservatoare, ale statului austro-ungar, cât și ale burgheziilor maghiară și săsească nu păreau a fi lezate și, unde nu erau, încă întrezărite consecințele benefice ale acestora în viața social-economică și, implicit în cea politică și cultural-națională a românilor transilvăneni. De asemenea, datorită nevoilor din ce în ce mai mari de capital resimțite de societatea modernă în plină dezvoltare, prezența instituțiilor financiare românești nu a pus, cu tot atâta acuitate, ca în alte domenii, problema intervenției directe sau indirecte a statului, iar în consecință, impedimentele n-au fost atât de grave încât să provoace greutăți excesive, menite să limiteze sporirea numărului ca și prosperitatea băncilor întemeiate de elementele burgheziei române. Apoi, grupările financiare ale burgheziilor maghiară și săsească, deși n-au exclus concurența pentru atragerea clientelei, nu au reușit să exercite presiuni puternice din pricina limitării propriilor mijloace financiare, facilitând, prin această situație, întemeierea, nu fără anumite eforturi și greutăți, a unui număr însemnat de instituții de credit conduse de elementele elitei economice românești. Pe de altă parte, statul a adoptat din 1875 o legislație propice întemeierii instituțiilor bancare prin reducerea minimului capitalului social cerut până atunci pentru întemeierea societăților de credit pe acțiuni, care fusese exagerat de mare, adică 300.000 de florini, sumă solicitată la întemeierea primei bănci românești transilvănene „Albina”, din anul 1872².

¹ Nicolae Petra-Petrescu, *Societăți financiare la românii din Ungaria*, Chișinău, 1918, p. 10.

² Idem, *Monografia institutului de credit și de economii „Albina”*, 1872-1897, Sibiu, 1897, p. 130.

Trebuie să constatăm, că burghezia românească în plină cristalizare și definitivare a trăsăturilor ei - o grupare încă destul de eterogenă din punct de vedere social și în perioada din a doua jumătate a veacului al XIX-lea -, n-a reușit să pătrundă, față de burgheziile naționalităților maghiară (sprijinită intens de autoritatea statală dualistă) și săsească (cu o veche tradiție economică), ambele cu o forță economică incomparabil mai puternică decât a celei românești, într-o măsură acceptabilă în sfera activităților industriale sau comerciale, fiind împiedicată în această privință și de politica de stat, de legislația părtinitoare, de sistemul vamal nefavorabil din cadrul Monarhiei etc. În asemenea împrejurări elita economică românească, cu vădite rădăcini economice în viața rurală, se orientează, precumpănitor, spre domeniul agrar, care reprezintă un câmp de acțiune relativ puțin explorat și frământat de pătrunderea valorilor capitalului și relativ, nou, pentru activitatea burgheziilor celorlalte naționalități transilvănene. Apoi, investițiile necesare în domeniul agrar nu impuneau o mobilizare atât de masivă și o circulație atât de intensă a capitalurilor ca în industrie și comerț, permițând elementelor burgheziei românești, posesoare a unor fonduri bănești mai modeste, să-și valorifice, în condiții mai bune, capitalurile acumulate, fără riscurile acerbe ale concurenței și fluctuației financiar-economice din viața industrială. Această activitate aducea beneficii elitei românești, desigur inferioare acțiunilor din industrie, deoarece investițiile erau mai sigure, mai stabile în agricultură, nefiind supuse în așa măsură fluctuațiilor pieții și conjuncturii economice interne și internaționale, care, nu în rare cazuri, determinau falimentul unor întreprinderi industriale și unități comerciale. Mai mult, ruinarea proprietarilor agrari mari sau mici, dar mai ales a primilor, nu va dăuna activității instituțiilor bancare și, deci, și a celor românești, dimpotrivă, le va spori beneficiile direct și indirect, forța economică și numerică a elitei economice românești.

Băncile românești în epoca modernă vor avea de înfruntat, în sfera agrară, concurența instituțiilor similare ale celorlalte burghezii, dar mai ales rezistența politică a marii moșierimi și aristocrației conservatoare, în marea ei majoritate de naționalitate maghiară, care, nereușind să se adapteze noilor situații economice, exigențelor mecanismului economico-financiar înregistrează mari pierderi de proprietăți agricole, contracarând în consecință, în sfera vieții politice, activitatea băncilor românești prin declanșarea unei propagande și unor acțiuni politice ostile, adeseori exagerate, cu un pregnant conținut naționalist-șovin. Ciocnirile de interese economice se vor manifesta pe măsura sporirii numărului băncilor românești, adică spre sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul veacului XX și vor fi concretizate în șicanările făcute de presa oficială sau partizană elementelor moșierești, precum și în parlament, în încercările de a impune o legislație restrictivă, defavorabilă elitelor economice ale națiunilor nemaghiare, în special celei românești. Folosindu-se de consecințele obiective ale procesului de transferare a proprietăților din lumea rurală, de ruinare a marii proprietăți, în scopul apărării intereselor acesteia și „a ideii unității de stat”, elementele elitei maghiare naționaliste au promovat în agricultură politica colonizărilor artificiale cu populație exclusiv de etnie ungară în

zonele locuite de naționalități, pe fostele domenii ale moșierilor ruinați.

Legătura strânsă a băncilor românești și orientarea majorității operațiunilor financiare spre sectorul vieții agrare era determinată și de proveniența resurselor bănești, care, în principal, constituiau capitalul social sau formau marea majoritate a depunerilor ce erau adunate de la elementele burgheziei și intelectualității românești implicate în structurarea instituțiilor financiare. Pe de altă parte, operațiunile băncilor erau garantate de proprietățile imobiliare, îndeobște suprafețe arabile, păduri, pășuni și fânețe, mai puțin pe surse economice provenite din comerț sau în exercitarea profesiunilor libere (avocatură, medicină etc) precum și din sporadicele activități industriale desfășurate la nivelul micilor ateliere meșteșugărești sau ale așa-numitei industrii de casă sau țărănești. Menționăm, însă că burghezia românească n-a pierdut din vedere sfera celorlalte domenii și nici nu le-a neglijat, angajându-se și încercând, pe măsura posibilităților sale economice, să-și mobilizeze resursele pentru acțiuni realiste și eficiente, industriale sau comerciale, în raport însă de complementaritatea lor cu amploarea și calitatea acțiunilor financiare. De asemenea, nu trebuie să vedem în politica economică a instituțiilor financiare spre domeniul agrar și o deplasare „ad literam” a tuturor băncilor în mediul rural, deoarece un număr însemnat al acestora, peste 70 din cele consemnate în 1914 și cu o forță financiară covârșitoare în sistemul bancar-financiar, au fost întemeiate în principalele orașe și târguri cu tradiție economică din Transilvania, în comparație cu posibilitățile reduse ale capitalului din unitățile bancare cu sediul în mediul rural, multe dintre ele de tip cooperatist. Nu sunt excluse, însă, excepțiile de la această regulă, având în localitățile rurale bănci românești mai bogate, cu un capital însemnat, capabile să dezvolte o vie și prosperă activitate financiară³. De altfel, așezarea instituțiilor financiare românești în orașe a contracarat politica statului dualist de maghiarizare a centrelor urbane urmărită în mod premeditat, băncile românești, sprijinind, la rândul lor, extinderea rețelei comerciale, a atelierelor meșteșugărești, precum și a instituțiilor școlare și culturale ale românilor transilvăneni. Această situație a creat însă și dezavantaje clientelei țărănești, cu proprietate mică, din pricina cheltuielilor necesare pentru obținerea împrumuturilor, datorate deplasărilor ce trebuiau efectuate cu asemenea ocazii, fenomen sesizat și, adeseori, criticat în articolele din presa românească, îndeosebi de promotorii ideilor și acțiunilor cooperatiste⁴.

Evoluția, ca număr, a instituțiilor financiare ale burgheziei românești a fost, în timp, relativ rapidă; numărul lor sporind vertiginos, începând cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea pe întreg cuprinsul Transilvaniei, înviorând viața economică a unor ținuturi care până atunci cunoșteau o dezvoltare lentă. Astfel, după întemeierea „Albinei”, în 1872, și în perioada de acalmie, în care afacerile acestei prime instituții bancare românești se consolidează, încep, cu anul 1883, și în urma

³ În această privință sunt edificatoare datele economice ale unor instituții bancare precum: „Vulturul” (Tășnad), AS, *Sălaj, fond Tribunal*, dosar 1295/1908, p. 1; „Progresul” (Ilia Mureșeana), AS, *Deva, fond Banca „Progresul”*, dosar 3, p. 8-9; „Racoțana” (Șeica Mare), *Anuarul băncilor române*, X, Sibiu, 1909; „Plugarul” (Cacova), *Revista economică* XI, 1909, n. 1, p. 15.

⁴ Pompiliu Cioban, *Creditul nostru, Studiu economico-financiar*, Arad, 1912, p. 40-41.

facilităților legislative, să se întemeieze, rând pe rând, până în 1900, în principalele centre urbane, târguri și chiar comune mai însemnate, instituții financiare, conturându-se trăsăturile esențiale ale sistemului bancar românesc transilvănean. Dacă în 1888 sunt consemnate 17 bănci⁵, în 1892 erau 37 de instituții financiare⁶ (în principalele orașe, Sibiu – „Albina”, Cluj – „Economul”, Timișoara – „Timișana”, Arad – „Victoria”, Blaj – „Patria”, Orăștie – „Ardeleana”, Turda – „Arieșana”, Săliște – „Casa de păstrare”, Sebeș – „Sebeșeana”, Năsăud – „Aurora”, Bistrița – „Bistrițeană”, Dej – „Someșana”, Reghin – „Mureșana” etc), iar în anul 1900, numărul lor se ridică la 97, în care erau cuprinse și cele 31 de reuniuni sau însoțiri de credit de tip cooperatist, marea lor majoritate cu operațiuni financiare asemănătoare băncilor propriu-zise pe acțiuni⁷. Ritmul de sporire al băncilor românești este și mai ridicat după 1900 până la primul război mondial, când sunt înregistrate în jur de 175 noi instituții, din care, societăți pe acțiuni 102 și 73 de însoțiri și reuniuni de credit⁸. Asupra numărului instituțiilor de credit înregistrate în statisticile financiare oficiale sau ale experților economiști români se cuvine a fi făcute câteva precizări, întrucât în lucrările mai vechi sau mai noi datele oscilează destul de sensibil, deși se folosesc aproximativ aceleași cifre pentru ilustrarea bilanțului. Considerăm că deseale inconsecvențe se datoresc apariției și publicității neregulate a bilanțurilor instituțiilor financiare în anuarele băncilor românești, a lacunelor surselor de informare financiară, precum și a opticii diferite a economiștilor care analizau fenomenul bancar-financiar, asociind, sau nu, numărului băncilor propriu-zise, instituțiile de credit de tip cooperatist. Obligate să-și publice bilanțurile în presa vremii, instituțiile financiare românești nu au socotit necesar, în totalitatea lor, îndeosebi cele mici de tip cooperatist, să trimită ritmic operațiunile financiare colectivului de redactare al „Anuarului băncilor” de pe lângă „Revista economică”, determinând inevitabile fluctuații în ceea ce privește aprecierea numărului lor. Astfel, pentru anul 1899, în bilanțul băncilor românești sunt înregistrate 73 de societăți⁹, în anul următor, 75 de bănci, deși pentru anul 1900 erau consemnate, în același organ de presă, „Revista economică”¹⁰, 81 de instituții financiare, pe când într-o lucrare a cunoscutului economist Nicolae Petra erau cuprinse 97 de instituții bancare, din care 66 de societăți pe acțiuni și 31 de însoțiri cooperatiste¹¹. În bilanțul băncilor române pe anul 1906 sunt înregistrate 123 instituții financiare, din care 98 societăți pe acțiuni și 25 de însoțiri¹², pentru ca în anul următor, 1907, să apară 237 de instituții financiare, din care 164 cu date complete în privința bilanțului și 73 cu date incomplete¹³. Pentru același an ne sunt însă furnizate informații că ar exista în afara băncilor propriu-zise, pe acțiuni, nu

⁵ *Compas românesc, Anuar financiar*, I, Sibiu, 1893, p. 8-17.

⁶ Nicolae N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, 1936, p. 31.

⁷ *Ibidem*, p. 34-35 și 39.

⁸ *Ibidem*, p. 41-52.

⁹ *Anuarul băncilor române*, II, Sibiu, 1901, p. 7.

¹⁰ *Revista economică*, III, 1901, nr. 5, p. 176; și IV, 1902, nr. 6, p. 45.

¹¹ Nicolae N. Petra, *Op.cit.*, p. 39.

¹² Eugen Brode, *Organizarea creditului prin băncile românești*, Arad, 1909, p. 11.

¹³ *Revista economică*, XI, 1909, nr. 5, p. 45.

mai puțin de 133 de însoțiri „sătești de credit și păstrare” de tip cooperatist¹⁴. În anul 1910, economistul Vasile C. Osvadă prezenta ca existente 154 de bănci și 70 de cooperative de credit sătești românești, deci, un total de 224 instituții financiar economice¹⁵, deși pentru același an, N. Petra-Petrescu, specialist în probleme financiare, consemnează un număr de numai 139 de societăți bancare pe acțiuni¹⁶. Pentru bilanțul anului 1914 apar destul de mari diferențe în statisticile folosite, condițiile de culegere a datelor fiind și mai dificile din pricina perturbărilor războiului mondial. Astfel, sunt amintite în unele lucrări a fi fost 272 instituții financiare¹⁷ (din care 168 bănci și 104 însoțiri cooperatiste de credit)¹⁸; în alt bilanț 154 de bănci și 64 însoțiri cooperatiste¹⁹. În sfârșit, într-o statistică referitoare numai la numărul societăților bancare pe acțiuni sunt consemnate 184²⁰. Deosebirea dintre aceste statistici este determinată de diferențele dintre datele cuprinse în Anuarul băncilor românești pentru anul 1914 și numărul practic existent al instituțiilor financiare la începutul războiului dar necuprinse în statisticile oficiale sau în presa economică românească a vremii.

Deși, substanțiale, prin motivațiile enumerate, diferențierile în aprecierea numărului instituțiilor de credit românești n-au o semnificație prea accentuată în raport cu valoarea totală a bilanțului operațiunilor financiare ale băncilor românești pentru anul 1914, care, îndeobște, se referă la situația celor 216 instituții, ce și-au anunțat datele (și pe care le vom folosi și noi în lucrare), întrucât societățile pe acțiuni, care reprezentau peste 95% din valoarea puterii financiare a întregului sistem de credit românesc, își făceau în permanență cunoscute bilanțurile, rămânând, astfel, în afara aprecierilor globale, o serie de cooperative de credit sătești cu o pondere foarte redusă în totalul operațiunilor bancare anuale.

În privința aprecierii numărului instituțiilor bancare românești constatăm că, după 1900, asistăm la un proces rapid de sporire a instituțiilor financiare românești, cu mențiunea că domină, prin numărul lor, băncile mijlocii și mici, însoțirile cooperatiste de credit, evidențiind, astfel, angajarea celei mai însemnate părți a elitei economice românești în sectorul financiar-bancar.

Distribuirea din punct de vedere geografic a numărului instituțiilor financiare românești în epoca modernă a fost relativ inegală. Dintre ele, două treimi se aflau în zona Transilvaniei istorice și doar o treime în părțile Banatului, Crișanei și Maramureșului, ultimelor două zone revenindu-le un număr mult mai mic de instituții financiare. Cele mai puternice și mai numeroase instituții financiare se situau pe văile Mureșului, Someșului și ale Crișurilor, pe terenurile cele mai propice pentru dezvoltarea intensivă a agriculturii, dar și cu multiple și lesnicioase

¹⁴ *Transilvania*, XL, nr. 15, din 11 aprilie 1909, p. 191.

¹⁵ *Revista economică*, XIII, 1911, nr. 5, p. 50.

¹⁶ Nicolae Petra-Petrescu, *Societățile financiare la românii din Ungaria*, Chișinău, 1918, p. 20-25.

¹⁷ Nicolae N. Petra, *Op.cit.*, p. 26-52.

¹⁸ I. I. Lapedatu, *Finanțele private în Ardeal, în Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul*, 1918-1928, vol. I, București, 1929, p. 562.

¹⁹ Sabin Cioranu, *Rolul băncilor românești din Ardeal în pregătirea Unirii*, în *Observatorul social-economic*, Brașov, nr. 2-3, 1944, p. 23.

²⁰ Nicolae Petra-Petrescu, *Op.cit.*, Chișinău, 1918, p. 10.

căi de circulație a produselor agrare și a mărfurilor în general. Luând ca unitate de măsură totalitatea operațiunilor financiare, raportul numeric pe zone este mult mai echilibrat decât raportul valoric. Astfel, băncilor din prima zonă le revenea în 1906 circa 75 de milioane de coroane; celor bănațene, 25 milioane coroane, iar celor din Crișana și Maramureș, 24 de milioane coroane²¹. Ținuturile Sibiului și Bistriței-Năsăudului aveau cele mai numeroase și mai bine organizate instituții bancare românești în raport cu numărul locuitorilor, care ofereau o mai mare amplitudine operațiunilor financiare și implicit o putere economică sporită elementelor conducătoare ale elitei românești. Situația era asemănătoare pentru băncile din comitatele Timiș și Caraș-Severin.

Apariția unui număr însemnat de instituții financiare, uneori câte două-trei (în Năsăud, Sibiu, Lugoj, Blaj erau câte cinci bănci sau filiale ale acestora) în localitățile mai însemnate sau în comune foarte apropiate (sunt cazuri ca în Cohalm unde existau trei bănci, iar în Agârbiciu două însoțiri cooperatiste), se datorește nu numai avântului economic, ci și unor cazuri de concurență în sânul burgheziei românești, a unor manifestări și tendințe partizane în viața economică, politico-națională sau confesională (vezi în această privință Clujul cu cele două bănci, „Economul” și „Vatra”) sau dorințelor evidente de sporire a veniturilor prin permanentizarea elementelor unui anumit grup în consiliile de conducere ale băncilor respective. Sesizate de economiști, precum C. Diaconovici, C. Pop, I. Lapedatu²², etc. criticate de presa națională²³ și de conducătorii celor mai însemnate bănci, asemenea aspecte de neconcordanță economică din activitatea bancară vor determina, ca reacție, o largă mișcare spre coordonarea intereselor tuturor societăților financiare prin reformarea și îmbunătățirea activităților lor, a delimitării unor cercuri zonale precise, în care fiecare bancă să-și extindă, cu precădere, sfera de influență etc. Noua orientare economico-bancară s-a concretizat prin permanentizarea conferințelor directorilor băncilor românești și, în sfârșit, cu întemeierea „Solidarității” ca asociație a instituțiilor financiare românești. „Solidaritatea” a căutat să intervină în disputele provocate de concurența dintre băncile românești, dar, mai ales, să stabilească o politică financiară unitară în raport cu oficialitatea dualistă, cu realitățile economice transilvănene, să exercite un control financiar riguros asupra activității pe ansamblu a acestora, în dorința de a generaliza cele mai rentabile și adecvate procedee și metode de conducere financiară a instituțiilor bancare, instituind în acest scop, prin consens, revizuirea periodică, cel puțin la doi ani, a contabilității băncilor prin revizori experți cu o vechime în activitatea financiară²⁴. În sfârșit, „Solidaritatea” se angaja să mijlocească afacerile de bancă cu alți parteneri la nivelul întregii Monarhii, să procure în condiții avantajoase credite, să se ocupe cu dezvoltarea afacerilor pe

²¹ Eugen Brote, *Op.cit.*, p. 8.

²² *Revista economică*, IX, 1907, nr. 18, p. 195.

²³ *Ibidem*, X, 1908, nr. 5, p. 50; *Gazeta Transilvaniei*, LXVI, nr. 36 din 15/28 februarie 1903, p. 1-2 și nr. 30 din 19 februarie / 4 martie 1903, p. 2.

²⁴ Mihai Drecin, *Înființarea Uniunii bancare „Solidaritatea” și sistemul bancar românesc din Transilvania în anii 1892-1907*, în *AIIA*, Cluj-Napoca, 1977, XX, p. 221-238.

efecte publice. În esența lor, fenomenele financiare, precum și evoluția băncilor românești în general, vor urma același curs și după întemeierea „Solidarității”, până la sfârșitul primului război mondial.

Concomitent cu ritmul de creștere al numărului instituțiilor de credit românești, asistăm la sporirea capitalului social al acestora, operațiune însemnată în definirea puterii financiare a băncilor, în extinderea operațiunilor lor ce cuprind, treptat, aproape toate localitățile Transilvaniei, chiar dacă între cele două fenomene nu poate fi pus semnul egalității sau al unei directe corelații, mai curând, al unor corecte determinări desfășurate în paralel. Creșterea capitalului social se efectuează în mai multe etape, pentru fiecare bancă în parte, în funcție de extinderea operațiunilor financiare și sporirea cuantumului sumelor realizate în bilanțul acestora, precum și determinat de interesele acționarilor și conducătorilor instituțiilor de credit. Regula generală în această privință este dată însă de amploarea afacerilor bancare, fără a exista și excepții, precum banca „Auraria” din Abrud, care are același capital social între 1892-1907, de 30.000 de florini sau 60.000 de coroane²⁵. La fel, „Corvineana” își menținea valoarea capitalului social de la înființare²⁶ până în 1914, fără nici un fel de ameliorare, în sumă de 35.000 de florini sau 70.000 de coroane²⁷. Banca „Albina” își va mări capitalul social de la 300.000 de florini, succesiv, în 1895 la 600.000 de florini²⁸, în 1907 la 2.400.000 de coroane, iar în 1912 la 6.000.000 de coroane²⁹, menținându-și pozițiile de cea mai însemnată și puternică bancă românească din Transilvania și una dintre marile bănci provinciale din Monarhia austro-ungară. Prin emisiuni succesive de acțiuni și-au sporit capitalul, până în 1914, la peste 1.000.000 de coroane alte patru bănci: „Victoria” la 2,5 milioane coroane, „Timișana” la 2 milioane coroane; „Bihoreana” la 1,7 milioane coroane; „Ardeleana” la 1 milion coroane³⁰, deși au pornit fiecare de la un capital de respectiv: 100.000 fl. (1887); 50.000 fl. (1886); 600.000 k. (1898) și 75.000 fl. (1885)³¹. Situația este asemănătoare și pentru bănci cu o capacitate financiară mijlocie, precum banca „Mureșeana”, care în perioada de la înființare (1886) până în 1910 își sporește de 5 ori capitalul social, de la 20.000 fl. la 240.000 k.³² (Din 1899 are loc preschimbarea florinilor în coroane, de regulă în calcule un fl. = două coroane)³³. Astfel, evoluția capitalului social total al băncilor

²⁵ *Compas românesc; Anuar financiar*, I, Sibiu, 1893, p. 40

²⁶ *Ibidem*, p. 40.

²⁷ A.S. Deva, *Fond Banca „Corvineana”*, dosar I, 1895-1923, p. 3; dosar 38/1907-1913, p.41.

²⁸ Nicolae Petra-Petrescu, *Monografia institutului de credit și de economii „Albina”, 1872-1897*, Sibiu, 1897, p. 63.

²⁹ *Revista economică*, IX, 1907, p. 101.

³⁰ *Revista economică*, XII, 1912, p. 44.

³¹ Nicolae N. Petra, *Op.cit.*, p. 60.

³² A.S. Mureș, *fond Banca „Mureșana”*, dosar 35, f. 4.

³³ Am menținut denumirile ambelor emisiuni monetare, ca și valoarea acestora, pentru fiecare epocă, din considerentul înlesnirii studierii surselor folosite, al păstrării adevăratului raport valoric între florini și coroane, în condițiile devalorizării treptate a coroanei, spre sfârșitul perioadei analizate, datorită crizelor economico-financiare de la începutul secolului XX. În această situație o transformare a florinilor în coroane sau invers, nu-și mai găsea corespondența valorică reală, de la începutul preschimbărilor respective. Această procedură este păstrată atât în calculele afacerilor financiare ale băncilor, ale funcționarilor și economiștilor vremii, precum și a istoricilor vieții economice transilvănene.

române este determinată, pe de o parte de sporirea lor numerică, iar pe de alta de întărirea lor economică prin creșterea valorii operațiunilor financiare. Dacă în anul 1888, la cele 17 bănci din 28 întemeiate, suma capitalului social se ridică la 956.953 fl.³⁴ în 1892 la cele 36 de bănci, valoarea capitalului social sporește la 1.510.068 fl.³⁵. În 1900, la un număr de 81 de instituții financiare, capitalul social ajunge la 9,6 milioane k.³⁶, iar în 1914 la cele 216 instituții bancare și cooperatiste capitalul social se ridică la 36,6 milioane coroane³⁷. Acest salt evidențiază creșterea forței economice a instituțiilor de credit, care sporește de circa 18 ori față de ritmul de creștere a numărului lor în aceeași perioadă, care este de circa 7,7 ori. Sporirea capitalului social a fost determinată nu numai de amploarea afacerilor bancare, ci și de „râvna de câștig” a conducătorilor băncilor, care au în vedere corelarea, direct proporțională, dintre mărirea capitalului social și numărul mai mare al acțiunilor cu suma beneficiului net, a dividendelor, supradividendelor, tantiemelor, mărcilor de prezență. Totodată, urcarea capitalurilor sociale ale instituțiilor de credit românești „oglindește sobrietatea și întărirea economică a păturilor sociale burgheze ale poporului român”³⁸.

Creșterea capitalului social, reflex direct al sporirii câmpului de activitate al afacerilor financiare ale băncilor românești, a presupus emiterea de noi acțiuni, la cumpărarea cărora vechii acționari aveau întâietate, în funcție de proporția acțiunilor anterioare și a celor noi emise, de obicei la paritate³⁹, mai rare fiind cazurile când vechii acționari aveau dreptul de a solicita cumpărarea unor acțiuni în plus⁴⁰. Din lipsa capitalului suficient în faza de pionerat a instituțiilor financiare românești transilvănene (situația menținându-se în bună măsură și după aceea, până la 1918), acestea au fost întemeiate ca societăți, ce au emis acțiuni în valoare de 50-100 fl. sau 100-200 k., a căror procurare, teoretic, o putea face orice persoană. În realitate aceste acțiuni au fost achiziționate, în principal, de elementele înstărite ale elitei românești, posesoare de capitaluri lichide, elemente grupate după afinități, orientări și interese teritorial-economice, comerciale, politice, confesionale și uneori chiar familiale. Astfel, în cadrul „Albinei” un grup destul de restrâns de acționari dețineau, încă de la înființare, un număr însemnat din acțiunile subscrise, influențând prin votul lor, ca și prin prezența în fruntea direcțiunii băncii orientarea principalelor activități ale acestui institut bancar⁴¹, deși în cazul acesta subscrierile au fost făcute de un număr foarte mare de acționari pentru a se constitui fondul ridicat al capitalului social, situație pe care celelalte bănci nu o vor mai înfrunța. Pe măsură ce va scădea cota valorică, minimă, admisă de lege pentru constituirea

³⁴ *Compas românesc. Anuar financiar*, I, Sibiu, 1893, p. 8-17.

³⁵ Nicolae N. Petra, *Op.cit.*, p. 34-35.

³⁶ *Revista economică*, IV, 1902, nr. 6, p. 45.

³⁷ Nicolae N. Petra, *Op.cit.*, p. 108.

³⁸ Eugen Brode, *Op.cit.*, p. 21.

³⁹ Nicolae Petra-Petrescu, *Op.cit.*, p. 63-64.

⁴⁰ A. S. Sălaj, *fond Tribunal, banca „Silvania”*, dosar 8/1906, p. 3-4.

⁴¹ Bujor Surdu, *Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei românești din Transilvania până la primul război mondial*, în AIIA, Cluj- Napoca, V, 1962, p. 184-185.

capitalului social se vor manifesta și mai pregnant tendințele de restrângere a participanților la întemeierea băncilor românești, fie ele mari sau mici (cu excepția însoțirilor cooperatiste cu sistem deschis de participare), precum și gruparea unui număr restrâns de elemente înstărite, dominatoare, prin numărul acțiunilor cumpărate. Spre exemplu, la banca „Timișana”, 8 acționari dețineau 254 de acțiuni, din totalul de 512 ale tuturor acționarilor prezenți la adunarea generală de constituire a acestei instituții, în fruntea lor numărându-se Alexandru, Antoniu și Eugen Mocioni, (cunoscuți magnați și personalități în viața publică), Traian Doda (20 acțiuni), Coriolan Brediceanu (20 acțiuni), Vicențiu Babeș și Emanoil Ungureanu (52 acțiuni) ca director executiv al băncii⁴². La „Bihoreana”, 141 de acționari dețineau peste 1800 de acțiuni din cele 3000 subscrise la întemeiere, fapt ce le permitea să dirijeze interesele acesteia în funcție de necesitățile grupului respectiv. O parte dintre acționari dominau practic activitatea băncilor prin numărul acțiunilor proprii sau al celor ce le erau încredințate de alți acționari datorită poziției lor sociale. Astfel, în anul 1897 Coriolan Pop, director executiv al „Bihorenei”, cumula 241 de acțiuni, din care proprii 85, Iosif Roman, membru în direcțiune, 75 de acțiuni, proprii 10, adv. Nicolae Jude, vicepreședintele băncii, 108 acțiuni, proprii 28, Iosif Vulcan, președintele băncii, 103 acțiuni, proprii 30⁴³. La banca „Silvania” se impuneau, încă de la întemeierea acesteia, membrii comitetului fondator, proprietari înstăriți, personalități cunoscute în viața politică printre care se remarcă George Pop de Băsești (25 acțiuni); Florian Cocian (20 acțiuni); V. Lucaciu (10 acțiuni), vicarul Olimpiu Barbulovici, memorandistul I. Nichita (20 acțiuni), Simeon Oros (50 acțiuni), Andrei Cosma, viitorul director al băncii și fratele lui Parteniu Cosma director al „Albinei” etc.⁴⁴ O situație asemănătoare ne oferă și banca „Economul”, membrii comitetului fondator în număr de 16, dintre care Iuliu Coroianu, Al. și Mihai Bohățelu, Aurel Isac, Baziliu Podoabă, I. Petreanu, Grigore Silași etc., reușesc să intre în direcțiune și să subscrie un număr suficient de acțiuni pentru a conduce și orienta activitatea acestei instituții⁴⁵. În cazul băncii „Mureșana”, un număr de 25 de acționari preluaseră un număr de 144 de acțiuni din cele 400 emise la întemeierea acesteia, printre ei numărându-se memorandistul Patriciu Barbu cu familia sa, 44 de acțiuni; protopopul Galateon Șagău, 20 acțiuni, avocatul și proprietarul Absolon Todea, 20 de acțiuni, proprietarii înstăriți Leon Lupu, Iosif Tincu etc.⁴⁶ Predominanța unui grup restrâns de acționari este și mai pregnantă în cadrul băncilor locale cu un cerc de activitate mai restrâns, unde relațiile familiale și grupurile de interese au fost mai puternic resimțite. Spre exemplu, la banca „Gorunul” din Aiud predominau acționarii proveniți din rândul preoțimii, 5 dintre aceștia numărându-se printre cei mai de seamă posesori de acțiuni, întrunind în total 141 din cele 421, prezentate cu

⁴² A.S. Timișoara, *fond banca „Timișana”*, dosar 1/1887, f. 4-5.

⁴³ A.S. Oradea, *fond banca „Bihoreana”*, dosar 7/1898-1900, f. 4-5.

⁴⁴ A.S. Sălaj, *fond Tribunal banca „Silvania”*, dosar 8/1887-1905, act 6/1887, p. 1-2.

⁴⁵ A.S. Cluj, *fond banca „Economul”*, registrul 4, 1885-1906, Convocarea, p. 1.

⁴⁶ A.S. Mureș, *fond banca „Mureșana”*, dosar 5, filele 20-26, 47.

ocazia adunării generale din 1915⁴⁷. La fel, la banca „Izvorul” din Ighiu, în 1910, din cei 76 de acționari prezenți la adunarea de constituire, 25 au peste 10 acțiuni și sunt posesori a peste 420 din cele 673 de acțiuni emise cu acea ocazie. Majoritatea dintre ei sunt prezenți în direcțiunea băncii⁴⁸. Este notabilă, pentru situația acestei bănci, existența unor grupări financiare realizate pe bază de rudenie precum familiile Todericiu (6 acționari), Muncașiu (din rândul căreia se alege președintele direcțiunii), Borza, Pop etc, posesoare a unui număr apreciabil de acțiuni și furnizoare a principalilor conducători ai băncii „Izvorul”⁴⁹. Tipică pentru acest fel de situații este și modalitatea de întemeiere și alegere a conducerii băncii „Codreana” din Băsești, care a luat ființă în 1905, ca urmare a sprijinului marelui proprietar și acționar de bănci George Pop de Băsești, el însuși cel mai mare posesor de acțiuni (80 acțiuni), și președinte al comitetului de direcție al băncii respective⁵⁰.

Recunoașterea unor asemenea procedee și stări de lucruri, instituționalizate și aprobate, tacit, în activitatea băncilor românești este ilustrată și de un act „de învoială” încheiat în 1914 între un grup de familii influente și posesoare a unui mare număr de acțiuni la banca „Bistrițeană” și direcțiunea acesteia. Remarcăm faptul că „Bistrițeană” se număra printre băncile cu un cerc de activitate însemnat și cu o putere financiară mijlocie, anul 1912 încheindu-1 cu un bilanț de peste 2,5 milioane k. și cu un profit de 12%, neprezentând astfel caracteristicile unei bănci locale⁵¹. Totuși, familiile Mihăilaș, Pop și Manu insistau asupra recunoașterii pretențiilor lor de permanentizare în conducerea băncii, deoarece, împreună cu „ramificațiile lor reprezintă și acum majoritatea capitalului acționar cu o sumă însemnată a depunerilor”, prin urmare și mari interese în dezvoltarea institutului, fapt pentru care, „e de lipsă ca reprezentanții lor să fie la conducerea și îndreptarea institutului”⁵². Conducerea băncii, presată de argumentele consistente, se învoiește ca la alegerile pentru direcție comitetul de supraveghere sau numirea de funcționari „în prima linie să fie aleși membrii familiilor noastre, (adică familiile Manu, Mihăilaș, Pop n.n.), iar dacă noi nu am avea reflectanți, numai atunci, să fie alese alte persoane, dar numai în înțelegere cu noi și cu învoirea noastră, respectiv a reprezentanților de pe vremuri ai familiilor noastre”⁵³. Ca angajament al respectării acestor condiții era obligația respectivului grup familial ca „în conducerea și rezolvarea lucrărilor institutului” să dea dovadă de „cea mai mare corectitate, realitate și onestitate”, poziții de altfel contrazise de exageratele pretenții și de tonul imperativ al înțelegerii⁵⁴.

Întrepătrunderea intereselor diferiților acționari dintr-o parte sau alta a

⁴⁷ A.S. Alba, *fond Institutul de credit și economii „Gorunul”*, Aiud, reg. 1/1915, proces-verbal din 25 martie 1915, f. 1.

⁴⁸ Idem, *fond „Izvorul”*, Casa de păstrare Ighiu, reg. 1, doc. 2.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ A.S. Sălaj, *fond Tribunal, Institutul de credit și economii „Codreana”*, Băsești, dosar 611/1905, act. 7497.

⁵¹ A.S. Bistrița, *fond banca „Bistrițeană”*, pach. 2-3/1912, p. 4.

⁵² Ibidem, pach. 1/1887-1914, „Învoială”/1914, f. 1.

⁵³ Ibidem, f. 1.

⁵⁴ Ibidem, f. 1.

Transilvaniei, prilejuită de participarea lor la subscrierea acțiunilor cu prilejul întemeierii și sporirii capitalului social al băncilor sau al finanțării acestora prin masive depuneri, reprezintă, o altă caracteristică a funcționării instituțiilor financiare românești. Este ilustrativ faptul că, printre cei care subscriu acțiunile „Albinei” sunt, în număr foarte mare, acționari din afara zonei și a orașului Sibiu, reprezentând principalele centre economice ale Transilvaniei⁵⁵. Situația se repetă în liniile sale esențiale și în cazul celorlalte bănci. La întemeierea „Timișanei” participă prin subscrieri elementele burgheziei și intelectualității din întreaga zonă a Banatului⁵⁶. Printre cei care subscriu acțiunile băncii sălăgene din Jibou se afla George Pop de Băsești, la acea dată președinte al băncii „Silvania” și ulterior președinte și al acestei instituții, apoi Andrei Cosma, director al băncii „Silvania”, Florian Cocian și Ioan Nichita, membrii ai direcțiunii aceleiași bănci, Emeric Pop de Băsești, fratele lui George Pop (viitor director al băncii), acționari din întreaga zonă a Sălajului și Bihorului⁵⁷. Legătura strânsă dintre băncile „Silvania”, „Sălăgeana”, „Codreana”, prin personalitatea lui G. Pop de Băsești este desigur o excepție sub raportul participării sale în organele lor de conducere, dar relațiile dintre aceste instituții sunt caracterizate de întrepătrunderea intereselor principalilor acționari cu o prezență sensibil egală la fiecare din instituțiile financiare amintite. Constituirea băncii „Bihoreana” a suscitât atenția și prezența unui mare număr de acționari, ca și în cazul „Timișanei”, „Ardeleni” sau „Victoriei”, subscriindu-se acțiuni nu numai din zona Crișanei, ci și a celorlalte părți ale Transilvaniei centrale sau sudice⁵⁸. De asemenea, printre exemplele care întăresc această caracteristică se impune și modalitatea de achiziționare a acțiunilor băncii „Mureșana” din Reghin, ai căror acționari sunt nu numai personalitățile locale, ci și cunoscuți întreprinzători în domeniul finanțelor din Transilvania ca: Ioan Mihu, directorul băncii „Ardeleana” din Orăștie, avocatul Nicolae Garoiu din Zărnești, consilierul Pavel Dunca din Sibiu și mulți alții⁵⁹. O asemenea stare de lucruri, generală la nivelul provinciei, este subliniată, direct, într-una din dările de seamă ale băncii „Mureșana” în care se preciza că, „marele interes ce-l poartă intelectualii români pentru institutele bancare românești înființate pe întreg teritoriul Ardealului se condiționează prin însuși faptul de a-i vedea cointeresați la aproape toate aceste bănci. Aproape aceleași nume le vom afla ca acționari la noi cât și la toate instituțiile bancare românești înființate în anii 1884-1912”⁶⁰. Mulțimea exemplelor de această măsură trebuie integrată în contextul general economic al Transilvaniei, impunându-se și nuanțările de cuviință, în raport cu puterea financiară a băncilor românești respective, a cerului lor de activitate, a varietății operațiunilor financiare, a legăturilor între diferitele bănci românești, precizând că participarea și

⁵⁵ Nicolae Petra-Petrescu, *Op.cit.*, p. 3

⁵⁶ A.S. Timișoara, *fond banca „Timișana”*, dosar 1/1998, f. 4-5.

⁵⁷ A.S. Sălaj, *fond Tribunal, banca „Sălăgeana”*, dosar 686 din 1897, f. 2-3.

⁵⁸ A.S. Oradea, *fond banca „Bihoreana”*, dosar 5/1897 și dosar 8/1898.

⁵⁹ A.S. Mureș, *fond banca „Mureșana”*, dosar 35, f. 10.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 10.

implicarea multilaterală în operațiunile bancare a multora dintre acționarii cunoscuți și cu disponibilități financiare se face nu numai datorită considerentelor platonice de „politică și solidaritate națională”, ci și din motivații economice, care urmăresc plasarea și valorificarea rentabilă a propriilor capitaluri, asigurarea intereselor lor economico-financiare.

Printre factorii activi, uneori chiar decisivi la întemeierea unor instituții de credit românești, s-au dovedit a fi băncile, mai vechi și cu o putere financiară mai mare. Astfel, „Albina” achiziționează un număr însemnat de acțiuni de la marea majoritate a instituțiilor bancare, numărându-se uneori printre principalii deținători de acțiuni ai acestora, precum în cazul băncilor: „Furnica”, „Silvania”, „Mureșana” etc. La rândul său, banca „Ardeleana” va subscrie jumătate din capitalul social de constituire a băncii „Șoimul” din Ocna Mureș, care va rămâne astfel legată de orientarea și interesele sale și considerată aproape ca o filială a acesteia⁶¹. De asemenea, băncile „Victoria”, „Timișana”, „Economul”, „Someșana”, „Silvania”, „Sentinela”, se află printre principalii și omniprezenții acționari și sprijinitori ai unor instituții de credit în faza lor de înființare în diverse zone ale Transilvaniei. Participarea acestor bănci, cu putere financiară mare și mijlocie, avea în vedere sentimentele întrajutorării, dar și considerentele asigurării unor interese financiare precise, procurându-se și pe această cale, în portofoliile proprii, efecte publice lombardabile. De asemenea nu de puține ori, căutau să-și impună propria lor politică economică, și să-și lărgască, indirect, cercul de activitate, în concurența cu băncile celorlalte burghezii naționale, uneori chiar în dauna unor bănci conaționale din imediata lor vecinătate. De aceea, putem constata, că în ciuda legăturilor diverse dintre acționarii instituțiilor financiare românești, apar uneori și divergențe, ca urmare a intereselor contradictorii, fără ca această situație să caracterizeze atmosfera generală a proceselor financiar-bancare desfășurate de instituțiile de credit românești. Urmările unor dispute de natură economică, orientare politică sau confesională în actualitatea unor bănci precum: „Patria”, „Lumina” (Sibiu), „Plugarul” (Blaj), „Vatra” (Cluj) este, ca expresie a intereselor proprii ale cercurilor clericale de a-și rotunji veniturile și de a-și extinde influența lor și în sfera financiară n-au reușit să provoace perturbații de fond la nivelul cercurilor bancare românești. Mai mult chiar în cazul băncilor patronate de elementele clericale ale celor două confesiuni s-a asigurat, în primul rând, controlul preoțimii asupra conducerii lor, debitorii și deponenții fiind acceptați fără a li se face vreo anumită discriminare.

În rândul acționarilor se numără elemente provenite din diverse păături sociale precum: proprietari mijlocii (numărul proprietarilor mari peste 1000 de iugăre, fiind nesemnificativ în statistica economică a românilor transilvăneni), intelectuali (avocați, preoți, învățători, medici, funcționari etc), meșteșugari și negustori, burghezia satelor, țărani înstăriți, instituțiile cultural-naționale, majoritatea dintre ele formând structura elitei românești. În cazul intelectualității

⁶¹ I. I. Lapedatu, Monografia institutului de credit și de economii „Ardeleana”, societate pe acțiuni în Oraștie, 1885-1910, Sibiu, 1912, p. 75.

participante la activitatea băncilor specificăm că elementele respective se implică ca și acționari, în marea lor majoritate, în calitatea pe care le-o conferă titlurile de proprietari de imobile, în general de terenuri agricole însemnate, de pe urma cărora aveau posibilitatea obținerii unor sume de capital lichid, folosite eficient prin intermediul operațiunilor financiare. Astfel, este cunoscută capacitatea economică a unor elemente ale elitei românești în calitatea lor de avocați și de însemnați proprietari de pământ ca: Ioan Mihu, Iuliu Maniu, Aurel Vlad, Patriciu Barbu, Andrei Cosma, Absolon Todea, Coriolan Pop, Alexandru Vaida, Mihail Bohățelu etc., dar care fuseseră posesori ai unor realități imobiliare, moștenite, înainte de a deveni acționari activi și de a-și mări proprietățile personale prin activitatea depusă în fruntea băncilor românești. Aceeași situație este valabilă și în cazul învățătorilor, profesorilor, medicilor posesori ai unui număr însemnat de acțiuni la instituțiile bancare, care le asigurau pe lângă prestigiul social al profesiei, prezența în fruntea băncilor românești. Date precise asupra numărului acționarilor, a profesiei și provenienței lor sociale de la toate băncile românești nu avem, întrucât bilanțurile publicate nu au cuprins asemenea referințe, iar organele de presă economice, existente în epocă, nu s-au preocupat decât tangențial de asemenea precizări. Nici documentele din arhivele băncilor nu dau o imagine completă și sintetică în privința structurii social-economice a acționarilor, cu excepția unora din conducătorii lor. Menționăm și faptul că fruntașii vieții financiare românești, care întocmeau bilanțurile băncilor nu aveau interesul de a face publicitate operațiunilor și capacității economice a acestora, în fața opiniei autorităților de stat suspicioase, a unei prese oficiale conservatoare, ostile evoluției economice a elitei românești. O estimare globală, chiar cu riscul de a părea subiectivă, a numărului acționarilor o putem face, apreciind ca medie 75 de acționari la fiecare din cele circa 150 de societăți bancare pe acțiuni existente în anul 1914, care ne-ar da un număr total de circa 11.250 de membrii de diferite categorii sociale, număr care îl socotim destul de apropiat de realitate⁶². Desigur, dintre acești acționari, o minoritate au avut posibilități materiale care să le permită subscrierea sau cumpărarea ulterioară a unui număr mai mare de acțiuni și care vor reuși să-și consolideze pozițiile economice și să acapareze conducerea băncilor.

În sprijinul evaluării numărului de acționari prezentăm una din rarele situații de statistică pe care o face „Anuarul băncilor române” pentru anul 1908, în care se menționează că la un număr de 135 de societăți pe acțiuni și 5 însoțiri cooperatiste erau, în direcțiile băncilor un număr de 1120 membrii, iar în comitetele de supraveghere alți 680 de acționari⁶³. În sprijinul aprecierii,

⁶² Banca „Albina” la înființare avea 1098 de acționari, iar banca „Mureșana” în anul 1910 avea un număr de 153 de acționari. La fel, celelalte mari bănci întruneau un număr apreciabil de acționari proveniți din întreaga zonă a Transilvaniei.

⁶³ *Revista economică*, X, 1908, nr. 48, p. 448. Gruparea membrilor direcțiilor și comitetelor de supraveghere ale băncilor românești după ocupație, pe baza statisticii *Anuarului băncilor române din 1909*, care cuprindea date de la 135 de bănci și 5 cooperative de creditare.

Direcțiuni:

1. Preoți

Comitete de supraveghere:

total 1120	total 680
290	181

aproximative, a numărului acționarilor la băncile românești vine valoarea capitalului social al băncilor pe anul 1914, apreciat la 35.530.322 k., care împărțit la valoarea nominală a unei acțiuni cu o medie de 150 k., poate indica existența a peste 236.000 de acțiuni nominale. Pe cap de acționar ar reveni, la acceptarea totalului de 11.250 de acționari, circa 21 de acțiuni. Dar majoritatea sutelor și sutelor de acționari erau posesori ai unui număr redus de acțiuni ce oscilau de regulă între 1-5 acțiuni, rămânând un număr suficient de mare pentru principalii acționari și conducători ai băncilor românești⁶⁴.

Sporirea numărului băncilor românești, precum și amplificarea operațiunilor lor financiare, a contribuit, efectiv, la dezvoltarea unui corp funcționăresc implicat și specializat în rezolvarea operațiunilor bancare, a unor specialiști în problemele economiei financiare. În perioada de după 1900, cererea de funcționari cu studii economico-financiare sau cunoscători prin practica efectuată a acestora a sporit, în așa măsură, încât băncile mici, nou întemeiate aveau posibilități reduse de angajare a unui personal cu o pregătire economică adecvată. Totuși, în 1904 numărul funcționarilor era apreciat la 424⁶⁵, pentru ca în anul 1912 calendarul portativ al funcționarilor români să consemneze 695 de funcționari⁶⁶, iar în 1918 N. Petra-Petrescu să aprecieze numărul acestora la peste 1000, cu fondul de pensii de circa 22 milioane coroane⁶⁷. O parte a funcționarilor, prin poziția lor socială și însărcinările primite din partea conducerii băncilor, vor avea posibilitatea să pătrundă în rândul elementelor burgheziei înstărite prin participarea efectivă la operațiunile financiare respective. Chiar dacă marea majoritate a funcționarilor nu-și vor depăși statusul social-economic, nu vor rămâne în afara acțiunilor băncilor românești, susținând, în calitate pe care o au, orientările social-economice și adeseori politice ale elementelor burgheziei, fiind prin poziția lor apropiați, uneori chiar asimilați diverselor grupuri ale elitei românești.

2. Țărani	202	120
3. Proprietari	157	32
4. Avocați	134	44
5. Învățători	70	68
6. Comercianți	60	42
7. Funcționari de bancă	56	95
8. Notari comunali	40	23
9. Medici	34	10
10. Funcționari de stat	33	18
11. Profesori	21	22
12. Industriași	20	15
13. Alții	3	10

⁶⁴ În statistica efectuată pe baza recensământului din anul 1910, numărul conducătorilor băncilor românești, totalizat cu cel al comercianților, era de 3822, vezi *Revista economică*, XX, 1918, nr. 25, p. 279. Reflectând o asemenea situație, N. Petra-Petrescu amintea că: „Acțiunile se dau pentru suma de la 10 la 200 k. ca să poată fi semnate (cumpărate) și de gospodarul cel mai de rând, și de fapt, milioanele capitalurilor de fond sunt semnate, în mare parte, de simplii gospodari de la sate”. Vezi Nicolae Petra-Petrescu, *Societăți financiare la românii din Ungaria*, Chișinău, 1918, p. 9-10

⁶⁵ *Revista economică*, VI, 1904, nr. 42.

⁶⁶ Idem, XX, 1918, nr. 8, p. 76-77.

⁶⁷ Nicolae Petra-Petrescu, *Op.cit.*, p. 10.

În ciuda existenței unui număr însemnat de bănci românești nevoia de capital nu a fost pe deplin acoperită în domeniul agrar și nici înfăptuită ideea unei organizații financiare sistematice și puternice românești, care să cuprindă apoi sectorul comercial, să pătrundă eficace în domeniul industrial, să rezolve multiplele probleme sociale ale marii majorități a țărănimii, să impună un sistem cooperatist la nivel sătesc. De asemenea, numărul băncilor românești, ritmul de creștere al acestora oglindește numai relativ evoluția capitalului național și dezvoltarea elitei românești, în raport cu propria sa stare dinaintea întemeierii instituțiilor de credit, întrucât, în comparație cu evoluția instituțiilor similare ale burgheziilor maghiare și săsească, situația economică era, încă, defavorabilă. Astfel, în 1900, cele 81 de bănci românești reprezentau doar 2,85 % din cele existente în întreaga zonă de activitate a guvernului maghiar. În Transilvania ele reprezentau 7,86% din numărul total al instituțiilor financiare. De asemenea, capitalul social era doar de 9,6 milioane coroane față de 609 milioane coroane al celorlalte bănci din Ungaria, reprezentând deci 1,57% din suma totală a capitalului acestora⁶⁸. În Transilvania istorică din cele 153 de bănci: 90 erau ale burgheziei maghiare (circa 59%) cu valoarea împrumuturilor de 121.598.700 coroane; 46 erau ale burgheziei românești (30%) cu împrumuturi de 40.192.700 coroane și 17 ale celei săsești (11%) cu împrumuturi în valoare de 127.742.500 k.⁶⁹ În 1906 situația și proporția la nivelul împrumuturilor acordate și al capitalului social al băncilor românești cu celelalte bănci ale burgheziilor din Transilvania rămânea aceeași, cu excepția sporirii rentabilității capitalului social care la băncile românești era de 12% față de 9,4%, ceea ce nu era un fapt prea încurajator pentru soarta debitorilor⁷⁰. Față de băncile săsești, care în 1914 erau de 47, numărul celor românești de 147, ar părea mulțumitor la nivelul raportului ponderii populației în Transilvania, însă raportat la cifra bilanțului total ne arată o situație cu totul favorabilă băncilor săsești, al căror bilanț se ridică la 429,2 milioane k., față de cele românești cu operații financiare de 245 milioane k.⁷¹ În comparație cu instituțiile financiare existente în Monarhia dualistă băncile românești, cu excepția „Albinei” (21% din totalul capitalului social al tuturor băncilor românești), „Victoriei” (10% din capitalul social), „Ardeleniei”, „Luceafărului”, „Someșanei”, „Economului”, „Silvaniei”, se integrează în tipul societăților de credit cu o putere financiară mijlocie spre mică, cu toate că 53 dintre ele vor avea la începutul primului război mondial un activ de cel puțin 1 milion de coroane⁷². În raport cu situația în care acționa burghezia română, care resimțea politica naționalistă a guvernelor dualiste, numărul și capacitatea economică a instituțiilor financiare întemeiate de către aceasta reprezenta, un succes al politicii de formare și definire a unei economii naționale proprii, corespunzătoare

⁶⁸ *Revista economică*, IV, 1902, nr. 6, p. 45.

⁶⁹ Bodor Antal, *Az erdelyreszi penzintezetek* (Instituțiile financiare din părțile Transilvaniei), în *Kozgazdasi Szemle*, decembrie 1904, Budapest, 1904, p. 12.

⁷⁰ *Revista economică*, X, 1908, nr. 19, p. 214.

⁷¹ Nicolae Petra, *Op.cit.*, p. 2.

⁷² Aurel Loșonți, Vasile M. Ungureanu, *Sursele de finanțare și creditare ale agriculturii din Transilvania în perioada dezvoltării capitalismului 1848-1914*, în *Terra Nostra*, vol. III, 1973, p. 377.

necesităților și mai ales a aspirațiilor românilor transilvăneni într-o formulare programatică, distinctă, în contextul unei conjuncturi politice defavorabilă dezvoltării națiunilor nemaghiare.

Orientarea băncilor românești cu precădere spre domeniul agrar, fără a exclude posibilitatea sprijinirii și implicării lor în afaceri comerciale sau industriale este expusă, explicit, în statutele de întemeiere ale acestora care, definind scopul instituțiilor de credit românești au în vedere, dorința „de a deștepta spiritul de economie în toate clasele societății, prin punerea de depuneri spre fructificarea și prin deschiderea de credite sociale” - așa cum se preciza în statutul „Albinei” - pentru, „a înlesni orice lucrare onestă pe terenul agriculturii, industriei, comerțului și altor afaceri de economie” în folosul poporului țăran⁷³. În aceeași notă caracteristică concepției economice doctrinare a elitei naționale românești sunt enumerate, scopul, și intențiile celorlalte bănci românești, cu deosebirea că, se limitează, în general, la o arie mai restrânsă de activități financiare. Spre exemplu, „Economul” își motivează întemeierea sa în sensul ajutorării și mijlocirii „poporului econom (formulare foarte vagă n.n.) în câștigarea creditului de lipsă și să dea impuls la dezvoltarea spiritului de economie”⁷⁴, limitând și definitivând operațiunile în nivelul unei case de păstrare și de economii, decât al unei bănci capitaliste propriu-zise. Tot așa, de generale, în formulare, erau statutele băncii „Bistrițana”, care își propuneau, pe lângă dezvoltarea spiritului de economisire, „sprijinirea poporului țăran agricol” pentru procurarea „capitalurilor și creditelor de care va avea trebuință”⁷⁵. În aceeași manieră sunt formulate statutele unor bănci cu un cerc de activitate mai restrâns⁷⁶, obligate de a desfășura, în primul rând, operațiuni financiare exclusiv la nivelul posibilităților economice restrânse ale categoriilor sociale din lumea satelor. Sunt cazuri, când se fac specificații mai nuanțate asupra activității băncii respective, precum, la banca „Gorunul” (Aiud), unde se adaugă formulărilor amintite specificația că, instituția va sprijini „valorificarea și cumpărarea produselor economice”⁷⁷ (din agricultură n.n.). La băncile cu cercuri mai largi de activitate și în zone de intens trafic comercial, respectiv cu o putere financiară sporită, precum băncile „Victoria”, „Timișana”, sau „Bihoreana”, se înscriu preocupări mai largi, adiacente, sau direct implicate în viața comercială sau industrială, chiar dacă, aceste intenții rămân în afara posibilităților și acțiunilor financiare concrete, pe care le desfășoară cu precădere instituțiile bancare respective. Implicarea băncilor române în operațiuni propriu-zis industriale a fost timidă, în ciuda existenței câtorva proiecte, precum și a conștiinței doctrinare economice a burgheziei românești asupra necesității dezvoltării sectoarelor industriale în viața economică națională, întrucât lipseau nu numai

⁷³ Nicolae Petra-Petrescu, *Monografia institutului de credit și de economii „Albina”. 1872-1897*, Sibiu, 1897, p. 129-185.

⁷⁴ A.S. Cluj, *fond banca „Economul”*, reg. 4/1886-1905, Proiecte de statute, p. 39.

⁷⁵ A.S. Bistrița, *fond banca „Bistrițeană”*, pach. 1/1887-1914, p. 1.

⁷⁶ A.S. Alba, *fond banca „Sebeșana”*, reg. 1/1886, Apel de constituire, p. 1; A.S. Deva, *fond banca „Progresul”*, dosar 2, Statute p. 3.

⁷⁷ A.S. Alba, *fond banca „Gorunul”*, reg. 1/1912, Prospect pentru înființare, p. 1.

fondurile necesare pentru desfășurarea unor activități de anvergură în acest domeniu însemnat al vieții economice, ci și experiența în asemenea sferă a operațiunilor economice sau specialiștii pregătiți, de valoare, la nivelul imperativelor reducerii decalajului pe care îl consemnează, viața social-economică românească în raport cu a celorlalte națiuni din Imperiu. „Cu afaceri industriale - remarcă, un bun cunoscător al situației N. Petra-Petrescu - se îndeletnicesc numai câteva bănci, care însă șchiopătează cu afacerile; pentru daraverile acestea lipsesc specialiști”⁷⁸. Unele dintre instituțiile de credit financiare au mijlocit, cu precădere, mărunte acțiuni pentru întemeierea unor întreprinderi industriale locale, strâns legate și de buna gospodărire a localităților respective. Astfel, banca „Ardeleana” a cumpărat acțiuni ale unei întreprinderi de electricitate locale, iar banca „Sebeșeana” a sprijinit, cu dobânzi reduse, locuitorii Sebeșului doritori de a introduce curentul electric. Acțiuni ale unor întreprinderi industriale se aflau, sub forma efectelor publice, în portofoliile băncii „Albina”, „Timișana” sau „Victoria”. De asemenea, banca agricolă din Hunedoara se preocupa cu mijlocirea comerțului de cereale. Cea mai însemnată bancă românească, „Albina” nu a intrat decât sporadic și pentru scurtă vreme în afaceri industriale, participând la întemeierea societății „Concordia” la sfârșitul veacului al XIX-lea sau la subvenționarea împrumutului consorțiului pentru construirea căii ferate Sibiu-Turnu Roșu cu 250 de mii de florini⁷⁹, precum și la constituirea unui consorțiu la Brașov, în 1899, al cărui principal acționar era, implicat în cumpărarea și comercializarea cerealelor din România, participarea băncii fiind de 25 de mii de florini din totalitatea capitalului de 43 de mii fl⁸⁰.

4.2. Desfășurarea operațiunilor financiare ale băncilor românești

Calitatea activității și diversitatea operațiunilor financiare adoptate de băncile transilvănene au fost, în epoca modernă, influențate de condițiile social-economice și politice ale afirmării burgheziei și intelectualității românești în contextul relațiilor generale existente în Imperiul austro-ungar, al solicitărilor de capital în domeniul agrar, al intensificării schimburilor de produse agricole și al necesităților stringente de modernizare și raționalizare a producției agrare. Prezența și penetrația capitalului bancar în satele Transilvaniei va crea, la rândul său, condiții noi pentru evoluția economiei capitaliste, deschizând, într-o reciprocă influențare, căi tot mai largi de pătrundere a operațiunilor financiare ale băncilor în cele mai depărtate zone ale mediului rural.

Desfășurarea activităților financiare ale băncilor românești a fost influențată și de capacitatea economică, mai slabă a elitei românești, de posibilitățile mai reduse, mai anevoioase de constituire a capitalurilor sociale necesare întemeierii instituțiilor de credit și de capacitatea forței lor financiare, majoritatea fiind de mărime mijlocie și mică, respectiv de data înființării acestora, multe dintre ele

⁷⁸ Nicolae Petra-Petrescu, *Societăți financiare la românii din Ungaria*, Chișinău, 1918, p. 11,

⁷⁹ *AS. Sibiu*, vol. VIII. Proces verbal XXIII, din 23 septembrie 1890, concluzul 184.

⁸⁰ Idem, volumul XI, *Proces verbal X*, din 11 iunie 1899, concluzul 104.

având activitate relativ scurtă în comparație cu sfârșitul perioadei studiate (1914-1918). Adăugăm, la aceste considerente, rolul pe care l-au avut conjuncturile economico-financiare fluctuante, zona geografică ca mediu propice sau nepropice producției agricole sau uneia sau alteia din ramurile de economie agrară, a situării proprietăților la interferența căilor de acces favorabile schimburilor comerciale și a piețelor de desfacere a produselor agrare, în special, și în sfârșit, orientarea și preferințele principalilor acționari ai băncilor respective, care impuneau un anume regim operațiilor financiare în funcție de interesele și scopurile lor economice. Socotind multitudinea factorilor care au grevat asupra căilor de pătrundere a capitalului bancar românesc în mediul rural și au dimensionat, totodată, caracterul și sfera de acțiune a operațiunilor financiare, se impune, cu precădere, tratarea și descifrarea caracteristicilor, a specificului și condițiilor de acordare a împrumuturilor destinate agriculturii. Așa cum, activitatea financiară a instituțiilor de credit românesc implicate în sfera agrară va purta semnul specificității relațiilor din acel domeniu economic, diferențiindu-se, tranșant, de activitatea băncilor cu o orientare precumpănitor industrială, chiar dacă aveau în principiu aceleași criterii de funcționare, deoarece vor adopta o conduită conformă economiei rurale. Nu vor lipsi din activitatea concretă a băncilor românești valorile mișcării naționale, chiar dacă, acestea, din motive lesne de înțeles, nu erau declarate, fiind însă regăsite în formulările programatice de structurare a unei economii naționale proprii românești.

Principalele operațiuni financiare ale băncilor românești cuprinse, cu mici diferențieri, în statutele de înființare au avut în vedere următoarele activități:

- a) Primirea de depuneri spre „fructificare”;
- b) Acordarea de credite pe cambii;
- c) Acordarea de credite cambiale cu acoperire ipotecară;
- d) Acordarea de credite ipotecare;
- e) Acordarea de credite pe obligațiuni personale sau prin caventați;
- f) Acordarea de credite pe efecte publice și alte „hârtii de valoare”;
- g) Afaceri de comision și cumpărarea de efecte publice și eventuala lor lombardare;
- h) Cumpărarea, arendarea și vinderea de terenuri agricole și alte bunuri imobile.

La acestea se adaugă, pentru unele bănci, posibilitatea de întemeiere a unor unități cooperatiste de credit, reuniuni sau însoțiri agricole, în limbajul curent al epocii, printre acestea numărându-se: „Albina”, „Economul”, „Timișana”, „Bihoreana”, „Progresul” (Ilia Mureșana), „Lumina” (Sibiu), „Plugarul” (Blaj) etc. De asemenea, s-a încercat emiterea de scrisuri funciare pe care, în practică, a reușit să le activeze, cu succes, doar banca „Albina”⁸¹ Sunt puține instituții financiare

⁸¹ Intenții asemănătoare în această privință a avut și banca „Economul” în anul 1902, fără nici o urmare concretă, întrucât nu a avut suficient capital pentru desfășurarea acestui gen de operațiuni financiare. Vezi A.S. Cluj, *Fond „Economul”*, registrul 15, *Procese verbale ale direcțiunii 1902-1906*, *Proces verbal din 19 martie 1902*, p. 5.

românești care au acordat împrumuturi pe produse agricole și animale, precum „Agricola” (Hunedoara) sau „Progresul”, ce s-au ocupat de întemeierea și sprijinirea, prin experți economiști, a magazinelor de cereale sau au mijlocit comerțul cu produse agrare, așa cum acționa „Făgeteana” (Făget), „Bistrițeană” etc. La fel, filiala „Albinei” din Brașov, proprietară a unui magazin de mărfuri, a încurajat împrumuturile pe cereale, lână, „sau pe produse brute în general”⁸².

Băncile românești și-au axat însă, cu prioritate, activitatea asupra primelor patru operațiuni financiare, enumerate mai sus, în ordinea amplitudinii și volumului lor, acordând însemnătate uneia sau alteia dintre ele, în funcție de conjunctura economică a momentului, de starea și posibilitățile financiare concrete și directe ale fiecărei instituții, deși, nu întotdeauna, aceste situații s-au corelat cu cerințele și interesele celor care solicitau creditele. Limitarea operațiunilor financiare a majorității băncilor românești la depuneri, acordarea de credite pe cambii, ipotecări, credite personale sau țărănești și arareori, doar la marile instituții de credit, la împrumuturi în cont-curent, pe efecte sau scrisori de valoare, vânzări - cumpărări de imobile, etc. este consecința nu numai a insuficienței puteri financiare, ci și a lipsei de specialiști, (economiști, contabili), a provenienței clientelei, în majoritatea sa țărănească, evident, a specificului economiei rurale și uneori a spiritului de exagerată prevedere a conducătorilor instituțiilor de credit dornici să obțină beneficii fără eforturi sau riscuri deosebite, păstrând tradițiile și mentalitățile obișnuite de funcționare ale instituțiilor financiare. N-au lipsit, dintre cauzele ce au limitat operațiunile financiare ale băncilor, motivațiile de ordin politic ale regimului, care a suspectat și urmărit, iar uneori, a încercat să împiedice normala activitate a acestora.

În marea lor majoritate băncile românești s-au orientat spre împrumuturile cambiale, menținând această operațiune pe primul loc în portofoliul lor, chiar și în cazul instituțiilor financiare cu o putere economică mare, care au reușit, pe parcurs, să introducă, cu succes și alte activități bancare. Unele, ca „Victoria”⁸³, „Bihoreana”⁸⁴, au păstrat această caracteristică, până în 1918, în ciuda prosperității lor financiare, datorită frecvenței schimburilor comerciale de produse agrare din acele zone. Piețele comerciale ale Ardealului și Oradiei fiind cele mai mari și mai puternice din zona de răsărit a Monarhiei austro-ungare. De regulă, însă, băncile cu un capital social mai modest, sau în perioada de început a activității lor, altele determinate de limitele zonei restrânse de activitate, au avut în portofoliul operațiunilor financiare, precumpănitor, împrumuturile pe cambii. Au făcut excepție de la această regulă cvasigenerală trei instituții financiare. „Oravițeană” (Oravița)⁸⁵, care avea precumpănitor în bilanțuri împrumuturile ipotecare, iar, prin natura statutelor lor, Casele de împrumut și păstrare din Năsăud⁸⁶ („Aurora”) și

⁸² A.S. Brașov, „Albina”, Brașov, dosar 2/1882, f. 14 și f. 17.

⁸³ *Tribuna*, X, nr. 24 din 4/17 februarie 1906, p. 8.

⁸⁴ A.S. Oradea, *Fond „Bihoreana”*, dosar 34/1905, f. 4-6.

⁸⁵ *Vezi Revista Economică*, XI, nr. 3 din 1909, p. 23; *Idem*, XI, nr. 7 din 1909, p. 99.

⁸⁶ Nicolae Drăganu, *Monografia Societății de împrumut și păstrare „Aurora” din Năsăud (1873-1923)*, Cluj, 1923.

Săliște⁸⁷, ce-și asociau creditele ipotecare și creditele cu garanție personală sau cu garanția caventilor. O politică financiară echilibrată sub raportul acordării diverselor împrumuturi o vor avea și unele bănci din zonele preponderent agricole, precum „Târnăveana” (Sighișoara), „Mureșana” (Reghin), „Racoșana” (Șeica Mare), „Plugarul” (Lugoj), „Vulturul” (Târnăveni), „Silvania” (Șimleul Silvaniei), etc. Banca „Economul”, una din cele mai vechi și însemnate instituții financiare din zona centrală a Transilvaniei, a prezentat, multă vreme, în bilanțurile sale anuale, doar două forme de credit: cambial și fix, deși sub aceste denumiri în portofoliul său s-a executat o gamă mai diversificată de operațiuni financiare. Totuși, pentru mărirea lichidității capitalului acestei bănci, conducerea sa a luat, ca măsură preventivă, în 1900, transformarea unei bune părți din fondurile de credite fixe în credite cambiale⁸⁸. Desigur, în această direcție au acționat și factori economici locali. În zonele de deal și de munte, unde precumpănitoare erau activitățile de creștere a animalelor sau locuitorii se îndeletniceau cu exploatarea forestieră, băncile au dezvoltat, cu precădere, operațiunile financiare mobile, cambiale sau cu obligații simple, apropiindu-se de necesitățile economice ale clienților. Amintim, în această grupă de bănci, cu putere financiară mică spre mijlocie, instituțiile „Hațegana” (Hațeg), „Brădetul” (Orlat), „Parsimonia” (Bran), „Zărăndeana” (Boița), „Crișana” (Brad), „Venețiana” (Veneția inferioară), parțial „Auraria” (Abrud), „Doina” (Câmpeni), „Fortuna” (Radna), „Mielul” (Poiana Sibiului), etc. Trebuie să precizăm că au existat reale fluctuații și adeseori inadvertențe în privința categorisirii împrumuturilor de către conducerile băncilor, a adoptării unor principii ferme în definitivarea bilanțurilor sau folosirii unor terminologii financiare unanim acceptate pentru toate instituțiile de credit românești. Deși, băncile au avut ca model general de organizare și activitate banca „Albina”, iar mai târziu a intervenit în acest sens și „Solidaritatea”, neclaritățile au persistat în bună măsură din lipsa experienței conducătorilor instituțiilor de credit românești, a specialiștilor în materie de finanțe și a prezenței în calitate de funcționari, adeseori de directori, a unor persoane necalificate, prea puțin cunoscătoare a complexelor mecanisme financiare (preoți, avocați, învățători, proprietari agricoli, foști funcționari de stat, etc).

Adeseori, în portofoliul cambiilor au fost încorporate cambiile cu acoperire ipotecară și uneori chiar împrumuturile ipotecare. Este concludent cazul băncii „Corvineana” care cerea, pe lângă contractul ipotecar, semnarea unor documente tipic cambiale, direcțiunea acesteia precizând „că pentru acest gen de împrumut și pe viitor să se reguleze numai pe lângă cambii”⁸⁹. La banca „Sebeșana”, în portofoliul împrumuturilor ipotecare figurau și creditele pe obligațiuni personale, folosindu-se o formulă nouă, dar incorectă față de terminologia financiară admisă în epocă, de „împrumuturi ipotecare cu obligațiuni”⁹⁰. Confuzii de această natură,

⁸⁷ Ioan Lupaș, *Casa de păstrare din Săliște*, Sibiu, 1918.

⁸⁸ A.S. Cluj, fond. cit., Registrul 4, Procese verbale 1889-1902, Proces verbal din 21 martie 1900, p. 556-557.

⁸⁹ A.S. Deva, *Fond „Corvineana”*, dosar 42, *Protocoloalele direcțiunii 1909-1913*, *Protocolul din 6 iunie 1991*, concluzul 4.

⁹⁰ *Arhivele Statului Alba*, *Fond banca „Sebeșana”*, Registrul 3, *Protocolul din 2 februarie 1909*.

voite sau nu, apar și la băncile românești mai mari. Spre exemplu, „Victoria” înscrisa la împrumuturile cambiale și operațiuni financiare garantate de averea imobiliară, ceea ce ne îndreptățește a le socoti cel puțin împrumuturi cambiale cu acoperire ipotecară. La banca „Timișana” la titlul de împrumuturi ipotecare sunt prezente credite acordate pe trei-șase luni⁹¹, pe de altă parte valoarea multora dintre ele, luate în parte, este mai mică decât valoarea împrumuturilor cambiale cu acoperire ipotecară, apropiindu-se astfel de creditele cu obligațiuni personale. Se folosea o asemenea formulare și mai ales procedeu pentru asigurarea împrumutului deoarece, apreciem că banca nu avea un capital aparte pentru creditele personale. De asemenea, „Victoria” nu avea portofoliu pentru creditele cambiale cu acoperire ipotecară⁹², iar la „Bihoreana” împrumuturile ipotecare „cu amortizare” fac un capitol special, nemaîntâlnit în practica operațiunilor financiare curente ale băncilor românești⁹³. La banca „Ardeleana” creditele ipotecare sunt împărțite în două categorii aparte, unele cu anuități, altele fără nici un fel de specificare⁹⁴. Este de presupus că sub denumirea creditelor ipotecare de la „Timișana” se integrau adeseori cambiile cu acoperire ipotecară, iar la „Bihoreana”⁹⁵ nefigurând, întotdeauna, în portofoliu, la bilanțurile anuale un astfel de capitol se înglobau aceste împrumuturi altor operațiuni financiare. Pe de altă parte, atât „Ardeleana”, cât și „Bihoreana”, urmând procedeele folosite de „Albina”, acordau credite ipotecare cu rate plătibile trimestrial și nu anual. Nici banca „Economul” nu a scăpat de asemenea neglijențe financiare, adunând în portofoliul creditelor fixe, până la începutul secolului XX, sumele unor veritabile împrumuturi ipotecare împreună cu cele ale unor credite și obligații personale garantate de caventași⁹⁶. Remarcăm că, inadvertențele ivite în portofoliile băncilor, confuziile făcute uneori din pricina subiectivității unor conduceri în acordarea creditelor nu au periclitat existența și buna lor funcționare, n-au împiedicat dezvoltarea afacerilor bancare, fără a exclude cu totul unele efecte negative, ce s-au manifestat prin îngustarea artificială a posibilităților de acțiune ale unor instituții de credit, cu repercusiuni asupra situației economice a debitorilor. N-au fost deschise îndeosebi căile de finanțare și mai ales de patronare a unor activități de valorificare și comercializare a produselor agrare din mediul rural decât sporadic și într-o măsură valorică aproape neglijabilă, în raport cu nivelul potențialului economiei agrare transilvănene.

Activitatea băncilor în acordarea creditelor a fost de la început riguros organizată, solicitanților cerându-li-se date precise asupra averii mobile și mai ales imobile pe care o posedau. De asemenea, prin agenții lor, așa-numiții „bărbați de

⁹¹ *Arhivele Statului Timișoara, Fond banca „Timișana”, dosar 1/1896, p. 129- 152.*

⁹² *A.S. Arad, Fond banca „Victoria”, dosar 1/1892, f. 1.*

⁹³ *A.S. Oradea, Fond „Bihoreana”, dosar 54/1910, f. 3-4.*

⁹⁴ I. I. Lapedatu, *Monografia institutului de credit și de economii „Ardeleana”, societatea de acții în Orăștie, 1885-1910*, Sibiu, 1912. Vezi anexa cu tabelul final al operațiunilor bancare.

⁹⁵ *A.S. Oradea, Fond „Bihoreana”, dosar 36/1905, f. 3 și dosar 46/1908, f. 34.*

⁹⁶ *A.S. Cluj, Fond „Economul”, Registrul 4, Procese verbale ale direcțiunii 1889-1902, Proces verbal din 2 noiembrie 1889, p. 8 și Proces verbal din 3 februarie 1890, p. 302.*

încredere”, băncile obțineau informații clare, suplimentare, asupra posibilităților economice ale viitorilor debitori controlându-se veridicitatea declarațiilor acestora. Numai după îndeplinirea acestor formalități, uneori anevoioase și desigur costisitoare pentru debitori, băncile acordau creditele, ținând cont, în stabilirea cuantumului acestora, de caracterul creditului (cambial, ipotecar, cont curent, etc), de capacitatea economică a solicitantului. Nu sunt rare cazurile, când băncile resping cererile de împrumut ale solicitanților pe considerentul lipsei de garanție materială și a perspectivei insolvabilității lor. Băncile „Albina”, „Victoria”, „Bihoreana”, „Ardeleana” etc., anual respingeau sute de cereri neacoperibile de averea solicitanților sau nejustificabile sub raportul eficienței economice, care ar fi îngreunat recuperarea creditelor acordate. Tot, din motivele sporirii garanției împrumutului, băncile impuneau viitorilor debitori, mai ales în cazurile creditelor mari, declarații privind folosirea acestora pentru ca banca respectivă să aibă posibilitatea să aprecieze rentabilitatea investiției, în ideea evitării, cel puțin teoretice, a unor eventuale riscuri. Totodată, cererile de împrumut, de orice natură, cu excepția unor credite pe obligații personale și în număr mic, se cereau a fi întărite de semnăturile și angajarea juridică și economică a două-trei persoane, în calitate de cavenți sau giranți⁹⁷, și deci de responsabili direcți cu averea lor proprie în caz că debitorul nu-și putea achita la timp obligațiile sau nu reușea nici cu averea proprie să asigure pe deplin împrumutul primit. Debitorii împrorocesați sau executați pe cale judecătorească pentru neplătirea creditelor la timp, de obicei nu mai primeau sprijinul financiar al băncii respective⁹⁸, iar uneori nici al altora care aveau informații asupra insolvabilității unor asemenea persoane. Este adevărat, că de la această regulă existau și excepții, pentru acei care garantau cu averea lor mai însemnată în continuare, credibilitatea unor noi împrumuturi. Băncile mari și mijlocii cu o intensă activitate economică, cu relații mai ample la nivel teritorial, au avut un număr însemnat de agenți și avocați subvenționați, care le mediau și le urmăreau operațiunile financiare. În vederea ușurării și îmbunătățirii activității agenților bancari unele, dintre instituțiile de credit românești le-au pregătit instrucțiuni speciale, pe lângă dispozițiile statutare, pentru lămurirea naturii fiecărui gen de împrumut și facilitările expansiunii economice a instituțiilor bancare în diferite zone ale Transilvaniei, a sporirii clientelei acestora. Astfel, filiala „Albinei” din Brașov, cu o arie largă de acțiune și un număr de agenți mare, și-a tipărit broșura „Instrucțiune pentru bărbații de încredere ai Institutului de credit și de economii „Albina”, în care se stipulau precizări, detaliate, privind acordarea împrumuturilor, se fixau taxele perceptibile, etc.⁹⁹

Pe lângă instrucțiunile și regulamentele de efectuare a diverselor operațiuni

⁹⁷ A.S. Maramureș, *Fond banca „Răureana”*, dosar 15/1904, paragraful 10. La banca „Răureana” în cazul unor împrumuturi destul de modeste, de câteva sute de coroane, se cerea adeseori garantarea acestora de un număr mai mare de cavenți, de obicei între 3-5 giranți pentru debitor.

⁹⁸ A.S. Sibiu, *Fond „Albina”*, vol. III, *Proces verbal XIII* din 31 mai 1876, concluzul 74.

⁹⁹ Vezi *Instrucțiune pentru bărbații de încredere ai institutului de credit și de economii „Albina”, filiala Brașov*, Brașov, 1915.

financiare, conducătorii băncilor dădeau dispoziții suplimentare privind condițiile de împrumut, în funcție de conjunctura financiar-economică, de numărul cererilor, cerințele și garanția economică a solicitanților. Astfel, „Albina” îndruma filiala sa din Brașov, în 1884, să-și mobilizeze agenții pentru a face cunoscute condițiile de acordare a creditelor cambiale cu acoperire ipotecară - nou introduse în portofoliul băncii - și să-și recruteze un număr mai mare de debitori pentru acest gen de împrumut¹⁰⁰, să se intereseze, cu mai multă atenție, asupra averii mobiliare a debitorilor țărani din zonă, cunoscuți ca posesori ai unui număr însemnat de animale. Formele de acordare a împrumuturilor, cu rare excepții, erau însoțite de o serie de taxe luate de agenții băncilor sau de funcționarii acestora pentru mijlocirea și întocmirea formularelor de solicitare și de acordare a împrumuturilor respective. De asemenea, instituțiile de credit, îndeosebi, în faza lor de întemeiere ca și în condiții de criză financiară, percepeau odată cu acordarea creditelor așa-numita „proviziune” - în fapt o taxă suplimentară pe împrumut -, a cărei valoare oscila între 1 și 5% din aceea a împrumutului. Băncile „Albina” și „Victoria” au încasat această taxă la împrumuturile ipotecare mai greu amortizabile, dar de obicei băncile au perceput „proviziunea” de la aproape toate categoriile de credit acordate fără deosebire de mărimea lor.

Chiar „Economul”, care era o bancă cu poziție financiară solidă, solicita în mod obișnuit o taxă de „proviziune” de 2-3%, uneori chiar 4% în anii de criză financiară¹⁰¹. De asemenea, banca „Corvineana” avea în portofoliul bilanțului său din 1905 peste 13.500 coroane cu titlu de proviziuni¹⁰². Cu taxele de acest gen băncile amortizau o parte din suma împrumuturilor acordate, adăugându-se, îndeobște, la fondurile de rezervă anume constituite pentru preîntâmpinarea eventualelor situații financiare critice. Impunerea proviziunilor s-a efectuat și în funcție de mărimea împrumuturilor. Astfel, pentru creditele mai mari se încasau taxe de proviziune mai mici, iar pentru anumite sume se renunța cu totul la acestea, favorizând marile operațiuni financiare de capital și prin acestea elementele înstărite ale burgheziei și intelectualității românești. De regulă, această măsură era respectată și de către băncile mijlocii¹⁰³ sau mici, de filialele instituțiilor mari românești. Băncile puternice recurgeau în mai mică măsură la proviziuni sau, atunci când le impuneau, încasau procentaje mai reduse în raport cu împrumutul¹⁰⁴. Spre exemplu, „Albina” avea în 1902 sub titlul de proviziuni numai 51.241,96 k¹⁰⁵, pe când banca „Corvineana”, în anul 1900, avea ca proviziuni 12.141,87 k, deși capacitatea financiară a acesteia din urmă era indiscutabil mai redusă decât a celei mai mari bănci românești.

¹⁰⁰ A.S. Brașov, *Fond „Albina” - Brașov*, dosar 5/1884, f. 26.

¹⁰¹ A.S. Cluj, *Registru 40, Procesele verbale ale direcțiunii din 1906-1908, Creditele cambiale cu acoperire ipotecară*, vol. 1, p. 22, 27, 40-43 și 278-283.

¹⁰² A.S. Deva, *Fond „Corvineana”*, dosar 10/1905, p. 106.

¹⁰³ *Ibidem*, dosar 42, *Protocolul ședinței din 23 august 1910*, concluzul 2.

¹⁰⁴ A.S. Cluj, *Registru 66, Procesele verbale ale direcțiunii 1909-1912, Proces verbal din 9 august 1909*, concluzul 7, p. 19.

¹⁰⁵ A.S. Brașov, *Cea de-a treizecea adunare generală a Institutului... „Albina” pe anul 1902*, Sibiu, 1903, p. 13; *Arhivele Statului Deva*, dosar 10/1900, p. 43.

Atunci când băncile românești renunțau la proviziuni se luau de la debitori taxe indirecte prin impunerea așa-numitor „interese anticipative”, - în fapt, se prelua dobânda odată cu acordarea împrumutului rețrased, ca și proviziunile, odată cu acordarea creditului din suma ce urma să o încaseze debitorul. Uneori, aceste interese „anticipative” erau de mărimea dobânzii, alteori mai mici, dar substanțiale la împrumuturile mari. Astfel, la banca „Victoria”, la împrumutul de 200.000 coroane acordat lui Veres Karolyne, în 1909, s-a reținut ca interese anticipative suma de 8.600 k¹⁰⁶ în asemenea condiții, de creditele acordate de către bănci puteau beneficia persoanele cu o oarecare avere, iar din mediul rural acestea nu puteau fi decât din rândul țăranimii înstărite, burgheziei rurale, moșierimii mijlocii, în mai rare cazuri din grupul țăranimii cu gospodării modeste.

Politica de dobânzi a băncilor românești era, firește, în strânsă legătură cu puterea financiar-economică a fiecărei instituții de credit în parte, cu sfera de influență, diversitatea afacerilor financiare, fluctuațiile cererii-ofertei creditelor, a perturbațiilor financiar-economice din perioada crizelor. În acest fel, la începutul existenței lor băncile românești au avut o rată mai ridicată a dobânzilor: „Albina” 10%, „Bihoreana”, „Timișana”, „Economul”, „Victoria” 8-9%, pentru ca, ulterior, acestea să scadă la 7% și chiar la 5%, la „Albina”, „Victoria” și „Bihoreana”, etc. Oricum, diferența dintre dobânzile acordate pe depuneri și cele de la împrumuturi nu va depăși la băncile românești, de regulă, valoarea a 3 procente¹⁰⁷.

Instituțiile de credit atrăgeau în repetate rânduri atenția „bărbaților de încredere” din zonele mai greu controlabile direct de conducerea băncii, să manifeste exigență în recomandările solicitanților, având ca bază, deopotrivă, garanția economică precum și „punctualitatea indivizilor”. De asemenea, să urmărească și să stimuleze replătirea la termen a creditelor deja distribuite¹⁰⁸. În dorința atragerii clientele băncile, îndeosebi cele mari și mijlocii, în concurență cu cele ale burgheziilor maghiară și săsească, au acționat pentru reglementarea taxelor și menținerea acestora la un nivel scăzut, mai ales a celor primite de agenții sau funcționarii lor, căutând să preîntâmpine încercările de abuz, să înlăture unele nereguli ivite în această fază sensibilă a acordării împrumuturilor. De aceea, periodic, au stabilit tarife precise pentru agenții lor. În acest sens sunt semnificative reglementările efectuate de cea mai puternică bancă românească „Albina”, care hotăra ca avocatul său să fie cel ce efectuează cererile „de întăbulare pe obligațiuni”, împrumuturile ipotecare sau de credite fixe, pentru a împiedica specularea neștiinței țăranilor, „de către indivizi care iau pe această lucrare taxe exagerate, prin care, apoi, împrumutul lor se scumpește, iar această scumpire

¹⁰⁶ A.S. Arad, *Fond „Victoria”*, dosar 1/1897- 1915, acte 1909, f. 1. Pentru a releva sistemul de acordare a creditelor cambiale, prezentăm modul de acordare a unui împrumut de către banca „Ardeleana” prin intermediul băncii „Progresul” (Ilia Mureșeana), locuitorilor din Dâncolin, în anul 1906, în sumă de 11.200 coroane. Din acestea banca a rețrased, ca interese, pe șase luni, 448 coroane, ca timbru de obligație 35 coroane, spese de comision 21,50 coroane. Se adaugă cheltuielile de întăbulare cu proviziune în valoare de 130.15 k. Aceste cheltuieli se trăgeau automat din împrumutul acordat locuitorilor, lor revenindu-le 10,565,325 k. Vezi *Arhivele Statului Deva, Fond banca „Progresul”*, 1/1906, f. 1.

¹⁰⁷ A.S. Timișoara, *Fond banca „Timișana”*, 1/1896, f. 72-78 și f. 80-93.

¹⁰⁸ A.S. Sibiu, *Fond „Astra”*, vol. III, Procese verbale ședința Xm, din 31 mai 1876, concluzul 74.

îngreunează familiarizarea agricultorilor cu acest ram de credit, singur corespunzător referințelor lor”¹⁰⁹. Urmărind aceeași politică financiară, celelalte bănci românești au elaborat, la rândul lor, instrucțiuni periodice cu un conținut similar sau apropiat¹¹⁰. Evident, reglementările de această natură variau de la o bancă la alta, în funcție de puterea economică a acestora, de interesele acționarilor, de mărimea numărului cererilor, de preferințele băncii pentru un anume fel de împrumut socotit mai rentabil pentru interesele sale și ale debitorului.

Băncile românești au desfășurat o vie activitate pentru extinderea operațiunilor lor financiare pe întreg teritoriul provinciei transilvane, în dorința sporirii numărului clientelei și a cifrei de afaceri în zonele mai îndepărtate din sfera lor de influență, în concurență și uneori chiar în detrimentul băncilor burgheziei maghiare și săsești. Este elocvent că încă din primii ani de activitate ai filialei băncii „Albina” din Brașov, conducerea acesteia acționa, energic, în vederea lărgirii ariei de acțiune în ținuturile secuiești, din zona Sfântu Gheorghe și de pe valea superioară a Oltului, prin numirea unor agenți competenți și cunoscători ai problemelor locale, ce trebuiau să facă propagandă favorabilă intereselor băncii și să sporească astfel acțiunile acesteia într-un teritoriu considerat, până atunci, accesibil doar băncilor maghiare¹¹¹. De asemenea, conducerea sibiană a „Albinei” cerea filialei sale din Brașov să numească și un sas, ca agent pentru clientela săsească, întrucât afacerile sale din Brașov se desfășurau într-o zonă dens locuită de această populație¹¹². Caracteristică, pentru disputa și concurența economică dintre băncile transilvănene a fost și acțiunea filialei „Albina” din Brașov pentru contracararea activității băncii maghiare, „Prima bancă transilvană”, îndreptată spre acapărarea proprietarilor de vite ca și clientela permanentă. „Albina” a depus eforturi sistematice pentru atragerea viitorilor debitori, prezentându-și activitatea prin răspândirea unor prospecte¹¹³ special editate, oferind solicitanților împrumuturi rezonabile din punct de vedere economic. Spre exemplu, filiala „Albinei” din Brașov acorda săcelenilor (proprietari de vite) împrumuturi cambiale și credite personale în plină criză economică, în anul 1899, deși centrala sibiană insista să se restrângă asemenea gen de operațiuni financiare¹¹⁴.

Activitățile financiare au fost influențate de crizele economice financiare din anii 1893, 1894, 1899, 1907 și 1911-1913, ultima provocată de tensiunile politicii internaționale din preajma războiului, fără însă a pune sub semnul incertitudinii existența instituțiilor bancare românești. Efectul crizelor s-a repercutat în restrângerea valorii unor genuri de împrumuturi, în ridicarea etalonului dobânzilor la depuneri și, concomitent, la împrumuturi, în sporirea exigenței la operațiunile de acordare a debitelor, în înmulțirea actelor de împrumut a debitorilor. Astfel,

¹⁰⁹ Idem, vol. IV, Proces verbal al ședinței XIII din 15 mai 1880, concluzul 85.

¹¹⁰ A.S. Cluj, Fond „Economul”, Registrul 4, *Procese verbale ale direcțiunii 1889-1902, Protocolul din 3 iulie 1886*, p. 113-120; *Arhivele Statului Alba Fond „Sebeșana”*, Registrul 3, *Protocolul din 15 august 1914*.

¹¹¹ A.S. Brașov, Fond banca „Albina”, Brașov, dosar 2/1882, f. 3-4 și dosar 3/1883, f. 49.

¹¹² *Ibidem*, dosar 8/1887, f. 153.

¹¹³ *Ibidem*, dosar 3/1883, f. 37, 41 și 43.

¹¹⁴ *Ibidem*, dosar 13/1899, f. 29-30.

banca „Albina” a sistat, în 1894, creditele pe obligații personale (împrumuturile țărănești), deși le introdusese cu puțin timp înainte în practica sa bancară, tocmai pentru a facilita acordarea unor împrumuturi mici categoriilor sociale mai modeste, mărin în schimb valoarea creditului ipotecar, care oferea o acoperire mai sigură pe averea imobiliară a debitorilor¹¹⁵. În principiu, aceleași măsuri le lua în timpul crizei din 1899 și banca „Economul”¹¹⁶, care generalizează și mărește taxele de proviziune la toate creditele acordate, se asigură pentru împrumuturile date anterior, condiționează prelungirea termenelor de rambursare a creditelor de plățirea a 10-20% din valoarea acestora, acționează spre urgentarea protestării și împrimesuării restanțierilor insolvari¹¹⁷. La „Timișana” numărul proceselor atinge în timpul crizei financiare din 1899 un număr record față de anii care au urmat, iar dobânda cambiilor este ridicată de la 8 la 9%¹¹⁸ din lipsa numerarului. Spre deosebire de acțiunile băncii „Albina”, banca „Timișana” a sistat acordarea de noi împrumuturi ipotecare, „fiindcă, după acest soi nu numai că ar fi adus cel mai mic câștig, ci doară pierdere”, efectuându-se cu exigență controlul replătirii creditelor¹¹⁹. Astfel, politica financiară a băncilor românești în timpul crizelor nu a fost cu totul unitară, aspectele comune fiind evidențiate doar la sporirea dobânzilor, a taxelor de proviziune și mai puțin a mijloacelor concrete de redresare financiară, adoptate de fiecare bancă în raport cu felul de credite, cu interesele și pregătirea personalului de conducere a fiecărei instituții în parte.

Dacă instituțiile financiare românești n-au înregistrat decât stagnări sau scăderi nesemnificative sub raportul valorii afacerilor, consecințele crizelor economico-financiare s-au repercutat cu mai multă gravitate asupra debitorilor. Pe de altă parte, pentru menținerea și atragerea clientelei, mai ales a celei țărănești, băncile românești au fost obligate să acționeze cu multă flexibilitate în perioadele de calamități naturale (inundații, secetă, grindină, epidemii în rândul animalelor), acordând prelungirea împrumuturilor peste datele fixate, nu atât pentru menajarea debitorilor din considerente filantropice, cât pentru sporirea încrederii și numărului acestora în perspectiva evoluției ascendente a vieții economice a instituțiilor financiare. Astfel proceda banca „Albina” în anul 1877, prelungind perioada preluării ratelor la împrumuturile ipotecare, ca urmare a unor calamități naturale, iar în 1902, amânând data scadențelor pentru restanțele debitorilor loviți de epizootie, „care a atras după sine și oprirea târgurilor, singurul mijloc care da țăranului posibilitatea de a-și acoperi neazul”. „Cu considerarea la această calamitate elementară - se preciza în darea de seamă a băncii „Albina” - am fost nevoiați să fim indulgenți cu debitorii și să le acordăm respirați extraordinari”¹²⁰.

¹¹⁵ A.S. Brașov, *Fond banca „Albina”- Brașov*, dosar 4, *A doua zecășidoua adunare generală... pe anul 1894*, Sibiu, 1895, p. 3-5.

¹¹⁶ *Ibidem*, dosar 23, *Acte directorate din 1899*, f. 32-33.

¹¹⁷ A.S. Cluj, *Registrul 4, Procesele verbale ale direcțiunii 1889-1902, Proces verbal din 20 decembrie 1899*, p. 542.

¹¹⁸ A.S. Timișoara, *Fond „Timișana”*, dosar 1/1899, f. 33-42.

¹¹⁹ *Ibidem*, dosar 1/1899, f. 4.

¹²⁰ A.S. Brașov, *Fond banca „Albina”-Brașov*, dosar 20, *A treizecea adunare generală ... pe anul 1902*, Sibiu, 1903, p. 3.

Datorită răspândirii brucelozei și sistării târgului de vite în zona băncii „Sebeșana”, conducerea acesteia acorda în 1911 unele amânări debitorilor pentru creditele primite¹²¹. La fel acționa și banca „Bihoreana”, în anul 1913, facilitând returnarea creditelor clientelei lovite de inundații chiar în condițiile manifestării crizei financiare¹²².

Activitatea băncilor românești la sfârșitul veacului XIX și începutul celui următor s-a desfășurat în condiții normale, fără a se înregistra prejudicii, cu mici excepții, care să le perecliteze în mod real existența, până în perioada primului război mondial, când principalele operațiuni financiare au fost afectate aproape în totalitatea lor, excepție făcând de la această situație, creditele ipotecare care s-au menținut la nivelul anului 1914. Instituțiile de credit românești au adoptat o politică financiară conformă capacității lor economice în timpul conflagrației mondiale. Abundența de numerar, ca urmare a inflației, a permis lichidarea multora din creanțele cambiale ale debitorilor, dar au impus, totodată, conducerea băncilor, o atenție sporită pentru asigurarea capitalurilor prin menținerea unui curs înalt al împrumuturilor ipotecare. Oglindind această situație critică, conducerea băncii „Timișana” remarcă consecințele inflației asupra reducerii „afacerilor de credit ale băncilor”, precum și faptul că proprietarii de vite sau producătorii agricoli, beneficiind de creșterea prețurilor, „având mai mulți bani” și-au achitat în bună măsură datoriile¹²³. Totodată, această bancă înregistra, pentru prima dată, în bilanțul său, în anul 1917, o valoare mai mare a împrumuturilor ipotecare și creditelor cambiale cu acoperire ipotecară decât a celor cambiale propriu-zise. În fața sporirii masei monetare banca „Sebeșana” acționa prin cumpărarea de scrisuri funciare de la băncile săsești, în anul 1917, în valoare de până la 120.000 de coroane¹²⁴. Din aceleași motive, banca „Sălăjana” depunea banii la „Albina” (127.629 k), Ustrednny Bank (105.123,24 k), și la o bancă maghiară din Oradea 272.154,50 k.¹²⁵ Această orientare este și mai evidentă la nivelul băncilor mici și mijlocii, care dezvoltaseră până atunci cu precădere împrumuturile cambiale, iar în timpul războiului creditele cambiale cu acoperire ipotecară sau chiar ipotecare. Totodată, băncile mai mici au început să plaseze numerarul excedentar la băncile mai mari românești, dar și maghiare, săsești, cumpărând efecte publice. A crescut, exagerat de mult, în portofoliul băncilor românești capitalul de efecte publice și din cauza deținerii, de către acestea, a unui număr însemnat de bonuri ale statului pentru împrumuturile de război impuse tuturor instituțiilor financiare. De asemenea, au sporit operațiunile în cont-curent, realizate ca urmare a cererilor de credite ale comercianților, la rândul lor expuși fenomenelor inflaționiste și a

¹²¹ A.S. Alba, Fond „Sebeșana”, Registrul 3, protocolul din 11 februarie 1911.

¹²² A.S. Oradea, Fond „Bihoreana”, dosar 65/1913, f. 18.

¹²³ A.S. Timișoara, Fond „Timișana”, dosar 1/1917, f. 31.

¹²⁴ A.S. Alba, Fond „Sebeșana”, Registrul 3, procesul din 16 iulie 1917.

¹²⁵ A.S. Sălaj, Fond Tribunalul Sălaj, banca „Sălăjana”, dosar 686, act. 64/1918, f. 2-3. În același sens amintim situațiile tipice de la banca „Gorunul” Aiud (vezi A.S. Alba, Fond „Gorunul”, Registrul 3/1916, p. 1), banca „Vulturul” din Tășnad (vezi A.S. Sălaj, Fond Tribunalul Sălaj, banca „Vulturul”, dosar 1.295/1917), banca „Bistrițeană” (vezi A.S. Bistrița, Fond „Bistrițeană”, dosar 5/1918-1920, p. 4).

implicării băncilor în vânzările-cumpărările de produse agricole destinate populației urbane confruntată de altfel acut, cu lipsa aproape permanentă de produse alimentare¹²⁶.

4.3 Consecințele activității băncilor românești în domeniul agrar

Activitatea băncilor românești în viața agrară a românilor transilvăneni a fost considerabilă în privința înlesnirii și afirmării manifestărilor economice capitaliste, a stratificării social-economice în lumea satului și mai ales, în procesul de structurare a elitei economice românești, îndeosebi a unei pătri de proprietari fermieri cu proprietăți mijlocii între 100-500 de iugăre. Prezența activă a băncilor s-a resimțit în prelucrarea, mai intensivă, a pământului, prin înlăturarea consecințelor nefaste ale cămătăriei și salvarea, pe această cale, a țărănimii de la ruinare și înstrăinare a proprietăților mici. De asemenea, băncile românești au contribuit substanțial, prin natura creditelor acordate clientelei sale, predominant rurale, la transferurile de proprietăți în lumea satelor transilvănene, alături cu celelalte instituții de creditare ale burgheziilor maghiară și germană, însă în scopuri și sensuri total divergente raportate la politica de stat, de oprimare națională și socială. Băncile românești și-au propus premeditat, deși această intenție nu au declarat-o explicit, din motive lesne de înțeles pentru acea vreme, să întărească și să îmbunătățească structura vieții economice a populației românești, în primul rând, a elitei românești, prin modernizarea și sporirea proprietăților funciare deținute de proprietarii români, ca și prin încurajarea activităților destinate cultivării intensive a pământului, sprijinirea altor domenii colaterale sectorului agrar, ca: meșteșugurile țărănești, comercializarea și valorificarea produselor agrare, inclusiv impulsionearea vieții comerciale și a celei industriale, slab reprezentate în viața națională a românilor transilvăneni.

Desigur, activitatea bancar-financiară a instituțiilor de credit românești n-a fost și nici n-a putut fi, în împrejurările lumii capitalului, limitată numai la elementele românești și nici nu a creat un sistem părtinitor pentru debitorii de altă naționalitate, în primul rând maghiari, destul de numeroși, mai puțin sași, care aveau instituții de credit mai puternice și mai vechi decât ale burgheziei românești și maghiare și reușeau să satisfacă cerințele conaționalilor lor. De asemenea, aceleași considerații sunt valabile pentru cercul de activitate al băncilor maghiare și săsești, cu precizarea, că ele aveau foarte mulți debitori români, în ținuturile românești chiar și numai din motivul preponderenței majoritare a populației românești din Transilvania, precum și datorită faptului că băncile românești n-au reușit, în această perioadă, să facă față tuturor solicitărilor.

Activitatea instituțiilor de credit românești transilvănene în procesul transferurilor de proprietăți în mediul rural nu este singulară și nici nu pornește din determinări subiective sau preconcepute, chiar dacă a existat permanent dorința burgheziei românești, a elementelor înstărite, de a-și mări proprietatea funciară, de

¹²⁶ A.S. Alba, Fond „Sebeșana”, Registrul 5, protocolul din 11 martie 1915.

a spori numărul proprietarilor moșieri cu peste 100 de iugăre, fenomen socotit indispensabil afirmării pe planul vieții economice și politice a națiunii române în cadrul statului dualist. Asemenea năzuință nu era străină nici celorlalte burghezii naționale sau moșierimii latifundiare austriece și maghiare, cu deosebire că aspirațiile respective au fost sau nu susținute de evoluția obiectivă a relațiilor economice din agricultura Monarhiei austro-ungare de la sfârșitul veacului XIX și începutul celui următor, afectate și influențate, ca de altfel și la nivelul altor state europene, puternic de prezența și concurența produselor agrare americane, canadiene sau rusești mult mai ieftine și mai competitive. O asemenea stare de lucruri, conjugată cu situația internă a evoluției capitalului în mediul rural, va contribui la ruina multor producători chiar din rândul marii moșierimi conservatoare. Adăugăm, la această situație, orientarea unora din marii proprietari agrari spre investițiile industriale sau comerciale de amploare, concomitent cu grevarea proprietăților rurale de impozite fiscale sau de povara marilor datorii la băncile capitaliste în bună măsură neplătibile din cauza slabei rentabilități a pământului, uneori a cheltuielilor excesive, neproductive, de consumație, etc. În acest sens sunt edificatoare însăși exemplele oferite de oficialități, care apreciau valoarea împrumuturilor ipotecare în zona transleitană, în anul 1903, la suma de 2,033 miliarde coroane¹²⁷, care, în anii următori, împreună cu sarcinile publice se va ridica la 4,111 miliarde k., reprezentând 26,17 % din valoarea întregii suprafețe arabile, a pădurilor și a pășunilor existente¹²⁸.

Deși sarcinile ipotecare afectau în număr mai mare gospodăriile mici țărănești, parțial și ale țăranimii înstărite, în comparație cu proprietățile satești, a proprietarilor mijlocii cu peste 100 de iugăre, așa cum arăta o statistică din 1904, care preciza că proprietatea mică este grevată de diferite sarcini ipotecare în proporție de 57%, în privința raportului valoric al datoriilor situația era radical schimbată, întâietatea având-o tocmai proprietarii cu suprafețe mari de pământ. În aceeași statistică se arăta că marea proprietate era grevată cu 2,390 miliarde coroane (circa 58 % din total), în comparație cu 1,720 miliarde coroane datorii ale proprietății mici (socotită, de obicei, de oficialități până la 50 de iugăre, alteori chiar până la 100 de iugăre)¹²⁹.

Din documentele vremii, din lucrările de specialitate, se constată și în Transilvania efectul unui dublu proces de ruinare și de transformare a proprietății mici, care nu-și micșorează, pe ansamblu, numărul și nici suprafața, iar pe de altă parte de diminuare a proprietății de peste 1000 de iugăre, care urmează un proces de destrămare treptată prin vindere și parcelare, concomitent cu sporirea proprietarilor fermieri cu suprafețe mijlocii¹³⁰.

În general, scăderea potențialului economic al unei părți însemnate de proprietari agrari, de la țărani la moșieri, va facilita schimburile de proprietăți fie

¹²⁷ Mod Aladár, *400 év küzdelem az önnallo Magyarorszagert*, Budapest, 1954 p. 361.

¹²⁸ *Revista economică*, VII, nr. 17 din 1905, p. 157.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 158.

¹³⁰ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Editura Dacia, Cluj 1973, p. 162 și 164-167.

prin vinderea benevolă a acestora din cauza nerentabilității sau neacoperirii datoriilor, în cazul moșierilor, fie prin vinderea silită, la licitație, ca urmare a imposibilității suportării sarcinilor fiscale sau a nerambursării împrumuturilor contractate - cazuri mai frecvente - pentru situația proprietarilor mici. Instituțiile financiare, inclusiv cele românești, au înlesnit, într-o atare conjunctură, prin mijloacele de care dispuneau, pe de o parte depozitarea sau vinderea unor proprietăți agrare, pe de altă parte, cumpărarea lor de către alți proprietari cu o situație economică mai bună, acomodată relațiilor sistemului de exploatare și cultivare modernă a pământului. Băncile românești au contribuit la transferurile de proprietăți în Transilvania prin implicarea directă sau indirectă în operațiunile de vânzare-cumpărare a unor moșii falimentare sau prin procesul urmăririi propriilor debitori insolvabili, obligați a-și vinde bunurile la licitație, respectiv prin cumpărarea acestor proprietăți în vederea revinderii lor pentru acoperirea împrumuturilor și obținerea unor noi beneficii.

4.4. Rolul și activitatea băncilor românești în cumpărarea proprietăților rurale moșierești

Prezența instituțiilor de credit românești în procesul transferurilor de proprietate prin cumpărarea unor întinse suprafețe de pământ are un caracter specific în comparație cu activitatea similară a băncilor maghiare și săsești. Specificitatea acestei participări a fost determinată de situația repartiției proprietății agrare din Transilvania în raport cu etnicitatea populației, românii fiind, în mediul rural, printre posesorii cei mai numeroși ai micilor proprietăți, dar având un număr redus de proprietari burghezi mijlocii și foarte redus de moșieri și mari latifundiași¹³¹. Astfel, participarea instituțiilor de credit românești la cumpărarea de mari bunuri imobiliare agrare s-a făcut, aproape exclusiv, pe seama moșierimii de naționalitate maghiară, fără ca acestea să fie unicele și direct responsabile ale acestui fenomen de ruinare, așa cum încercau, denaturat, să prezinte fenomenul, oficialitățile și presa guvernamentală a vremii, reflectând interesele marii moșierimi latifundiare conservatoare din Monarhie. Este demonstrat faptul că proprietățile achiziționate erau revândute, cu foarte rare cazuri, proprietarilor de naționalitate română, care formau majoritatea populației transilvănene, fără a mai lua în evidență alte considerente de ordin subiectiv, care îndeobște sunt ne semnificative, întrucât proprietățile marilor moșieri maghiari se găseau de obicei în zonele predominant locuite de populația românească. Am menționa, în plus, că la parcelarea marii proprietăți participau deopotrivă băncile maghiare și săsești, mai mult, acest proces era efectuat în ținuturile cu o majoritate românească pe seama acestei populații, fapt evidențiat cu regret și de către adversarii activității băncilor românești. Desigur, au fost și s-au manifestat și anumite preferințe de ordin național ale băncilor românești, în condițiile în care oficialitățile recurgeau, în mod obișnuit, la măsuri discriminatorii, înființând instituții financiare speciale

¹³¹ *** *Destrămarea Monarhiei austro-ungare 1900-1918*, Editura Academiei, București 1964, p. 32-33.

pentru salvarea moșierilor, a „elementului proprietar exclusiv maghiar”, precum banca „Altruistă” cu scopuri de colonizare în zonele transilvane locuite cu precădere de români, urmare directă a politicii oficiale șovine în viața economică¹³². De regulă, au găsit credit, atât proprietarii români, cât și cei maghiari și germani, în funcție de disponibilitățile relativ modeste ale băncilor românești, în comparație cu cele maghiare și săsești. Totodată, se impune, ca un fapt real, sprijinul financiar-economic, aproape exclusiv al băncilor românești, fie prin parcelarea unor moșii în regie proprie, fie prin acordarea unor împrumuturi, în aceleași scopuri, locuitorilor români înstăriți din satele transilvănene capabili de a-și cumpăra noi proprietăți agricole, fenomen frecvent întâlnit la începutul veacului al XX-lea, când oficialitățile alarmate de amploarea transferului de proprietate de la moșierii maghiari spre populația românească au luat o serie de contramăsuri pe linie economică, urmate, îndeaproape, și de luările de poziție ale instituțiilor financiare particulare. Astfel, în anul 1911, băncilor românești nu mai le este admis reescontul la băncile de stat ale Ungariei, ele fiind susținute de Banca Națională a României printr-o intervenție financiară de circa 5 milioane lei. În acest sens, elementele elitei bancare românești aveau dreptate considerând băncile „ca cetăți tari de apărare în lupta grea”¹³³, economică, din monarhia dualistă, ca pe puținele instituții viabile în procesul de emancipare social-economică și națională.

Băncile românești au intervenit în transferul general de proprietăți agrare nu atât prin executarea juridică ca debitori, a unor moșieri maghiari, întrucât aceștia se aflau în număr mic printre clientela lor, cât mai ales, prin participarea la vânzările, silite sau nu de împrejurări, a unor moșii întregi, aflate în vatra satelor locuite preponderent de o populație românească sau cu o populație mixtă. De regulă, aceste operațiuni se efectuau la cererea expresă a unor consorții de locuitori, în special proprietarii înstăriți, care semnalau băncilor cazurile de vânzări de moșii, furnizau informații asupra condițiilor vânzării, a prețului, a calității proprietăților propuse spre vânzare, odată cu cererile lor spre instituțiile de credit respective pentru a interveni în favoarea cumpărării proprietăților marilor moșieri. În acest mod, băncile erau scutite de eventualele pierderi prin cumpărarea proprietăților, întrucât aveau cumpărători asigurați și în prealabil chiar verificați în privința capacității lor economice. De pildă, în anul 1882, la cererea unui consorțiu de 66 locuitori din comuna Mihai Viteazul (de lângă Sighișoara), banca „Albina” cumpără la licitație moșia contelui Francisc Haller, cu 54.600 fl., o dată cu dreptul de crâsmărit, de 4.400 fl., pentru a o revinde solicitanților, cu 66.500 fl., plătibili în 30 de ani, în 60 de rate semestriale, cu 8% interese, rezervându-și dreptul arendării „regaliilor” de cârciumărit pe următorii trei ani¹³⁴. La fel acționa „Albina” în 1889, răspunzând cererilor consorțiului condus de Nicolau Deac, din comuna Calvasăr (de lângă Mediaș), cumpărând, în numele acestora, la licitație publică, pășunea de

¹³² Ioan Luca Ciomac, *Despre stările agrare în Transilvania*, București, 1931, p. 76,79-81.

¹³³ *Tribuna*, X, nr. 34 din 18 februarie / 3 martie 1906.

¹³⁴ A.S. Sibiu, *Fond Banca „Albina”*, vol. VI, *Proces verbal al ședinței LI din 8 noiembrie 1882*, concluzul 279 și *Proces verbal al ședinței LIX din 24 decembrie 1882*.

228 iugăre și 1252 stâneni, pentru a o revinde cu același preț plus 3% proviziunea și dobânda de 8% solicitanților¹³⁵. În același mod acționează proprietarii și banca „Ardeleana” în 1898, când cumpără în numele celor 59 de locuitori din localitatea Balomir¹³⁶ moșia lui Kerekes Janos, sau banca „Economul”, care cumpără în numele unui consorțiu din Feiurd realitățile puse în vânzare în acea comună¹³⁷.

Adeseori tranzacțiile la care participau băncile românești erau perfectate de proprietarii comunelor respective cu moșierii maghiari în lipsă de alți cumpărători. Spre exemplu, cei 32 de locuitori din Ocna (Sibiului), în anul 1881, aveau consensul moșierului Pavai Elek pentru cumpărarea unei părți din moșia acestuia¹³⁸. Alteori moșierii înșiși, interesați în vânzarea cât mai rentabilă a proprietăților lor, girau, împreună cu cumpărătorii, împrumuturile acordate de băncile românești. Un asemenea caz și nu singular, dar semnificativ, era consemnat în 1888, când Basiliu Podoabă, membru al direcțiunii și viitor director al „Economului”, ca și proprietarii înstăriți Ioan și Teodor Mihalcea, se hotărâu să cumpere moșia marelui proprietar Bethlen Gergely din Feleac, de 1.572 de iugăre, având ca și girant al împrumutului, pe lângă avocatul Iuliu Coroianu (directorul „Economului”), pe însuși proprietarul realității puse în vânzare¹³⁹. Erau și cazuri, mai puține, când proprietarii, moșieri de naționalitate maghiară, erau dispuși să vândă direct unor bănci românești puternice, cunoscute pentru dorința lor de cumpărare și mai ales dispuse să acorde prețuri acceptabile, așa cum întâlnim, în anul 1881, oferta baronesei Laura Horvath spre banca „Albina” de a-și vinde domeniul din Cristur de 229 de iugăre, plus casele de locuit, anexele gospodărești și drepturile regaliene¹⁴⁰. Băncile românești au participat la cumpărarea de moșii și în condițiile solicitării unui singur proprietar înstărit cunoscut pentru situația sa economică bună. Așa, „Albina” intervenea în favoarea lui Simion Popovici Desseanu, fratele proprietarului și cunoscutului deputat bănățean Ioan Popovici Desseanu, pentru a-i facilita vinderea-cumpărarea unei moșii de 324 de iugăre în familie avansându-i un împrumut de 27.000 fl. cu 5% proviziune și 8% dobândă, plățibili în 30 de ani (ceea ce aducea băncii numai ca dobândă, interese în sumă de 35.674,50 fl.)¹⁴¹. Băncile românești cumpărau proprietăți ale moșierilor scoase la licitație și din proprie inițiativă, având la bază doar informațiile primite prin intermediul agenților răspândiți în zona limitrofă sau, în cazul „Albinei”, pe întreg teritoriul Transilvaniei. Asemenea acțiuni aveau ca obiectiv obținerea unor însemnate câștiguri rezultate prin revinderea proprietăților altor proprietari și, în primul rând, prin cunoscutul proces de parcelare în contul țărânimii înstărite din satele transilvănene. Agentul „Albinei” din Turda, Ioan Rațiu, era împuternicit, în

¹³⁵ *Ibidem*, vol. VIII, *Proces verbal al ședinței IV din 12 februarie 1889*, concluzul 22.

¹³⁶ I. I. Lapedatu, *Monografia institutului de credit și economii „Ardeleana” societate cu acții în Orăștie. 1885-1910*, Sibiu, 1912, p. 45.

¹³⁷ A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul IV, *Procese verbale 1886- 1902*, *Proces verbal din 20 aprilie 1908*, p. 43 și 450.

¹³⁸ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. IV, proces verbal al ședinței XXVI din 4 aprilie 1881, concluzul 67.

¹³⁹ *Idem*, vol. VII, *Proces verbal al ședinței XXXVI din 9 noiembrie 1888*, concluzul 271.

¹⁴⁰ *Idem*, vol. IV, *Proces verbal al ședinței XLI, din 30 noiembrie 1881*, concluzul 222.

¹⁴¹ *Idem*, vol. IV, *Proces verbal al ședinței V, din 10 februarie 1882*, concluzul 43.

1882, să cumpere moșia lui Dionisie Dindar din Poiana Arieșului, de 304 iugăre și 675 stânjeni, apreciată a se vinde prin parcelare cu un profit sigur de cel puțin 3000 fl.¹⁴² La rândul său, banca „Ardeleana” execută în regie proprie, în 1907, parcelări ale moșiei lui M. Schmidt, din comuna Bințiți, precum și în localitățile din apropierea Hunedoarei¹⁴³. Operațiuni de parcelare efectuau, în mai mică măsură și băncile mijlocii, uneori și cele mici. Banca „Progresul”, din Ilia Mureșeană, achiziționase, încă din al doilea an de activitate, o moșie pe care, în regie proprie, o va împărți țăranilor, sperând ca „să aibă un câștig bun”, iar pe de altă parte, să susțină că a ajutat țăranimea din zonă¹⁴⁴. De asemenea, „Auraria” (Abrud) cumpără, în 1910, cea mai mare moșie de lângă această localitate, în suprafață de 600 de iugăre, în scopul de a o parcela țăranimii din împrejurimi¹⁴⁵. Cu sprijinul băncilor mai mari unele cooperative de credit s-au lansat în afaceri de împărțire a unor suprafețe de pământ însemnate în zona lor de activitate. Spre exemplu, Cooperativa de credit „Buna” din Macicașiu primea un credit de reescont mărit la 80.000 k¹⁴⁶. din partea băncii „Economul”, pentru cumpărarea moșiei lui Bartha Miklós pe care o va împărți, până în 1914, cu 500 de coroane iugărul¹⁴⁷. În 1910, la Stupini (Brașov) s-a alcătuit o tovărășie denumită „Stuparul”, care a arendat o parte din moșiile orașului Brașov, în suprafață de 1250 de iugăre, pentru a le cultiva cu legume¹⁴⁸.

Fenomenul cumpărării moșiilor și transferării acestora prin parcelare țăranilor devenise atât de amplu, încât cunoscuta publicație „Tovărășia”, încurajând și apreciind aceste operațiuni economice, scria că: „Fruntașii satelor noastre ajutați și luminați de frunțașii băncilor noastre trebuie să folosească prilejurile ce li se îmbie ori de câte ori este vreo moșie de vânzare, ori chiar și numai de arendare - și să îndrume sătenii, ca ei pentru ei să facă parcelarea și arendarea”¹⁴⁹, fapt pentru care insistă să se organizeze tovărășii de acest gen. Chiar și în timpul războiului, când acțiunile de cumpărare a proprietăților imobiliare au fost îngrădite de o măsură restrictivă, direct îndreptată spre diminuarea activității economice a elitelor naționalităților asuprite, fenomenul nu a putut fi împiedicat și restrâns, întrucât o serie din băncile românești aveau în proprietatea lor suprafețe de teren gata a fi propuse spre parcelare dacă piața economică ar fi fost favorabilă. Astfel, „Timișana” avea nu mai puțin de trei mari moșii: în Toager, de 590 iugăre, care valora 550.000 k., în Laudantanya de 124 iugăre, apreciată să se vândă cu 150.000 k., în Cireș, cu o suprafață evaluată la 320.000 k. Moșiile respective împiedicau rularea unor fonduri bănești ale băncii, dar mai ales nu era rentabil în condițiile

¹⁴² Idem, vol. IV, *Proces verbal al ședinței II, din 11 ianuarie 1882*, concluzul 20.

¹⁴³ I. I. Lapedatu, *Op.cit.*, p. 72.

¹⁴⁴ A.S. Deva, *Fond banca „Progresul”*, Dosar III/1908, *Raport anual și încheierea conturilor pe al II-lea an de gestiune, 1908*, Orăștie, 1909, p. 5.

¹⁴⁵ *Revista economică*, XIII, nr. 5 din 1911, p. 50.

¹⁴⁶ A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul LXVI, *Procese verbale 1909- 1912, Proces verbal din 28 ianuarie 1911*, p. 137.

¹⁴⁷ *Ibidem*, Registrul 20 *Procese verbale 1912-1915, Proces verbal din 3 aprilie 1914*, p. 165.

¹⁴⁸ *Revista economică*, XIII, nr. 5 din 1911, p. 50.

¹⁴⁹ *Tovărășia*, I, nr. 20 din 20 decembrie 1906, p. 1.

războiului să fie exploatate în arendă¹⁵⁰.

Oglindind aploarea fenomenului parcelărilor efectuate direct de către băncile românești, amintim și ofertele făcute de proprietarii moșieri în stringentă nevoie de bani, pe care uneori instituțiile de credit îi refuzau din lipsa fondurilor, sau datorită consecințelor acestor operațiuni la nivelul oficialităților, alarmate deja de o propagandă ultranaționalistă, ce acuza acțiunile de cumpărare-vânzare a proprietăților moșierești, de lezare a stabilității economice a „elementului maghiar” la nivelul monarhiei¹⁵¹. Astfel, „Economul” refuza în 1910 cumpărarea moșiei baronului Rudyanszky din Codor, „ce ni se oferă cu 580.000 k. pentru parcelare”¹⁵², mai mult din lipsă de fonduri financiare. Precizăm că asemenea cazuri au fost relativ puține, iar când una dintre bănci n-a avut mijloacele financiare suficiente făcea apel la celelalte instituții românești de credit, mai mari, prin intermediul „Solidarității”, după întemeierea acestei asociații bancare sau, de obicei, al „Albinei”¹⁵³. De asemenea, pentru a rezolva aceste situații, băncile românești se înțelegeau între ele, asociindu-se și participând cu fonduri comune la cumpărarea unor moșii mai mari. Astfel procedau „Economul”, „Vatra” (Cluj) și „Albina”, atacate violent în presa conservatoare maghiară pentru cumpărare, împreună, a moșiei lui Florian Gerő din Nușeni¹⁵⁴. În 1917, „Economul”, „Victoria”, „Patria” și „Bihoreana” erau dispuse a face ofertă de cumpărare pentru moșia lui Wenkheim, din Santău, de 4000 iugăre, sondând posibilitățile, pentru același fel de tranzacție, și în cazul moșiei lui Tischler din Popești¹⁵⁵. După aprecierile unei lucrări de statistică agrară, neoficială, dar prezumțios intitulată „Eladó ország” (Țara de vânzare), întocmită de Tokay László (secretarul „Reuniunii economice transilvănene” cu sediul la Cluj, ce grupa marea moșierime maghiară din Ardeal), în perioada unui deceniu, 1903- 1912, numai în teritoriul Transilvaniei istorice, băncile românești ar fi cumpărat și parcelat în regie proprie moșii, în suprafață de 8.938 de iugăre¹⁵⁶. Pe comitate situația se prezenta astfel: comitatul Alba: „Sebeșana” - 128 iugăre, „Auraria” - 173 iugăre, „Șoimul” - 400 iugăre, „Patria” - 300 iugăre; comitatul Bistrița-Năsăud: „Coroana” - 800 iugăre; comitatul Cluj: „Albina” - 2000 iugăre; comitatul Hunedoara: „Crișana” - 300 iugăre, „Agricola” - 439 iugăre, „Progresul” - 80 iugăre, „Ardeleana” - 50 iugăre; comitatul Solnoc-Dăbâca: „Coroana” - 994 iugăre, „Țibleșeana” - 300 iugăre; comitatul Târnava Mare: „Albina” - 1200 iugăre, „Mugurul” - 154 iugăre;

¹⁵⁰ A.S. Timișoara, *Fond banca „Timișana”*, Dosar I/1917, f. 58.

¹⁵¹ *Revista economică*, X, nr. 21 din 1908, p. 122.

¹⁵² A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul LXVI, *Procese verbale 1909-1912*, *Proces verbal din 23 septembrie 1910*, p. 96.

¹⁵³ A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul XC, *Procese verbale 1912- 1915*, *Proces verbal din 30 noiembrie 1912*, p. 64-65.

¹⁵⁴ Idem, Registrul LXVI, *Procese verbale 1909-1913*, *Proces verbal din 13 februarie 1912*, p. 232; Moșia lui Gerő în suprafață de 1040 iugăre a fost achiziționată de „Banca Altruistă” cu 920.000 k. și a fost parcelată, în ciuda statutelor acestei bănci, și unui număr de țărani români din localitate. Cf. Tokaji László, *Op.cit*, p. CXI.

¹⁵⁵ Idem, Registrul CXIV, *Procese verbale 1916-1921*, *Proces verbal din 2 august 1917*, p. 146-147.

¹⁵⁶ Tokaji László, *Op.cit*, Tabelele de la II-CXLIII; Sabin Cioranu, *Rolul băncilor românești din Ardeal în pregătirea Unirii*, extras din *Observatorul social-economic*, Brașov, nr. 2-3 /1944, p. 33-34.

comitatul Târnava Mică: „Albina” - 1008 iugăre. Datele sunt de altfel incomplete, întrucât în aceeași zonă sunt semnalate cumpărări de moșii suplimentare. Astfel, în 1910 „Auraria” cumpăra lângă Abrud o moșie de 600 iugăre, iar banca „Agricola” achiziționa în comuna Cerna moșia lui Csernay Domokos tot de 600 iugăre (în lucrarea lui Tokay Laszlo aceasta era de numai 310 iugăre), pe care le-au parcelat țăranilor din zonă¹⁵⁷. Parcelările efectuate de băncile românești au fost un izvor de beneficii substanțiale, avându-se în vedere diferența între prețurile de cumpărare și cele realizate din vinderea acestora în suprafețe mai mici. Dacă în cazul cumpărării unor moșii media iugărului de pășune era apreciată la 10-20 de fl. sau 20-40 k., a iugărului de pădure între 40-50 fl. sau 70-80 k., a iugărului de teren arabil între 70-80 fl. sau 150-200 k., în cazul parcelării marilor suprafețe același iugăr, pe categoria de teren respectivă, se revindea la dublul sau chiar triplul valorii sale amintite mai sus. Aprecierile sunt făcute ținând cont de valoarea ipotecilor băncii „Albina”, care se realizau cu destulă exigență și ne arată că un iugăr de teren de categorie mijlocie era socotit la 70-78 fl. sau la circa 190 de coroane¹⁵⁸. (În cazul vânzărilor la licitații a moșiilor sau a proprietăților mici prețurile acestora coborau mult sub valoarea aprecierii făcute de către bancă la ipotecă). În zona Banatului, unde terenurile erau mai fertile, valoarea lor se estima la dublul celor din Ardeal¹⁵⁹. De asemenea, în timpul războiului prețul pământului a cunoscut o creștere însemnată.

Numeroasele exemple de parcelare a moșiilor de către bănci ne relevă, în mod concludent, avantajele acestei operațiuni economice pentru instituțiile financiare respective. În anul 1882, „Albina” cumpără la licitație averea lui Iosif Haller, din Dăișoara, cu 25.000 fl., revânzând jumătate din aceasta unui consorțiu de locuitori din comună cu 26.475 fl., plătibili în 20 de ani în 40 de rate semestriale, egale, cu 8% interese, scoțând în acest fel cheltuielile plus beneficiile dobânzilor numai din jumătatea moșiei cumpărate, cealaltă constituind beneficiul net al operațiunii de parcelare¹⁶⁰. Un caz asemănător ni-l oferă și procesul parcelării moșiei lui Herman Klein de 2.505 iugăre (fânețe, pădure și arabil) cumpărată cu 32.480 fl., care se acordă unui consorțiu de 400 locuitori din comunele Hondol și Certejul de Sus, cu taxele de transcriere, plus 10.000 fl. pretențiile băncii și 5% proviziuni, deci în jur de circa 55.000 florini¹⁶¹. Găsind posibilități noi de câștig banca a schimbat contractul și a vândut jumătate din această moșie familiei Piso, proprietari în Săcărâmb, cu prețul de 39.861,70 fl., depășind numai prin această sumă cheltuielile de cumpărare ale întregii proprietăți achiziționate¹⁶². În anul 1917, în Tășnad, banca „Economul” obținea de la una din

¹⁵⁷ *Revista economică*, XIII, nr. 5 din 1911, p. 50.

¹⁵⁸ *AS. Brașov Fond banca „Albina”- Brașov*, Dosar 20, *A treizecea adunare generală ...pe anul 1902*, Sibiu, 1903, p. 5.

¹⁵⁹ *AS. Timișoara, Fond banca „Timișana”*, Dosar 1/1893, f. 1-3 Valoarea medie a unui iugăr ipotecat era de 130 fl., iar după 1900 de cca. 500-700 k.

¹⁶⁰ *AS. Sibiu, Fond banca „Albina”*, voi VI, *Proces verbal al ședinței XII din 9 aprilie 1885*, concluzul 72.

¹⁶¹ *Idem*, vol. XI, *Proces verbal al ședinței VIII din 24 mai 1899*, concluzul 85.

¹⁶² *Idem*, vol. XI, *Proces verbal al ședinței XIV din 11 septembrie 1889*, concluzul 136.

parcelările efectuate în regie proprie un câștig triplu la iugărul parcelat, apreciat la 900 k., în comparație cu cel cumpărat de circa 275 k.¹⁶³ La aceste operațiuni economice erau trimiși directorii de bancă, experți sau persoane care aveau experiență în aprecierea calității și valorii pământului. Astfel, adeseori îi vedem participând la licitații pe Visarion Roman, Partenie Cosma, Ilie Dăianu, Amos Frâncu, Teodor Mihaly, George Pop de Băsești, etc, ultimul fiind solicitat de băncile din nordul Transilvaniei sau chiar de către „Albina” ca unul din cei mai cunoscuți și mai competenți specialiști în operațiunile de cumpărare-vânzare, în calitatea sa de mare proprietar cu o concepție modernă despre cultivarea pământului. Astfel, numai în anul 1886, George Pop de Băsești este trimis ca expert al băncii „Albina” în problemele împrumuturilor ipotecare, în vederea achiziționării de moșii pentru aprecierea realităților și a garanțiilor solicitanților¹⁶⁴. Combătute de presă și în parlamentul de la Budapesta, băncile românești se vor simți stingherite în activitatea de parcelare a marilor proprietari așa cum doreau s-o facă, fiind astfel obligate să sprijine prin împrumuturi ipotecare consortiile de locuitori interesate în operațiunile de vânzare-cumpărare a moșiilor, să acționeze prin intermediari, de obicei, prin membrii din Direcțiune, mai rar, dar semnificativ, împrumutând unor persoane particulare, înstărite, cu garanții economice mari, capabile să ramburseze la timp creditele. Operațiunile de parcelare efectuate prin aceste procedee s-au făcut fără diminuarea prea mare a beneficiilor băncilor creditoare, care au, astfel, o acoperire formală a activității lor financiare în procesul de transferare a proprietăților rurale. Cei mai mari acționari ai băncilor, mulți dintre ei cunoscuți în viața politică și economică, deseori agenți ai băncilor în diferite zone ale Transilvaniei, vor participa activ la licitățile marilor proprietari, vor culege informații privind capacitatea economică a viitorilor debitori din cadrul „consorțiilor” sau a persoanelor private dornice a cumpăra noi suprafețe de terenuri agricole. Adeseori fruntașii băncilor achiziționau terenuri în calitatea lor de persoane private și nu în numele băncilor creditoare. În această manieră acționau personalități cunoscute precum George Pop de Băsești în zona Sălajului, Maramureșului, Sătmăruului, Ioan Mihu, Iuliu Vulcu și Victor Bontescu în zona Hunedoarei, Nicolae Zigre în zona Oradiei, Man Gavril în zona Dejului, Iuliu Coroianu și Iuliu Maniu în zona Albei și Clujului, Vasile Lucaciu, Aurel Vlad, Coriolan Brediceanu, Ladislau Papp, Amos Frâncu și Ilie Dăianu (pentru „Economul” sau „Albina”), chiar și Ioan Rațiu, președintele P.N.R. se implica, indirect, în aceste activități bancare, ca și mulți alții, evidențiindu-se și prin asemenea fenomene strânsa legătură între viața economică și mișcarea politică de emancipare națională a românilor transilvăneni.

Nu arareori persoanele private au efectuat cumpărările-vânzările în interesul direct al băncilor creditoare, care-și camuflau în acest mod o parte din acțiunile de

¹⁶³ A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul CXIV, *Procese verbale 1915- 1921, Proces verbal din 2 august 1917*, p. 144.

¹⁶⁴ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. VI, *Proces verbal al ședinței XVI din 30 noembrie 1886*, concluzul 399 și *Proces verbal al ședinței XLVII din 31 decembrie 1886*, concluzul 446.

parcelare. Oficialitățile, deși au sesizat acest fapt, nu au fost în posesia unor date precise și nici a unor argumente suficiente pentru a interveni, acuzând, doar la modul general, o asemenea practică. În acest sens acționau, printre alții: Ioan Mihu (după ce nu a mai fost director la „Ardeleana”), Iuliu Maniu pentru „Șoimul”, Victor Bontescu, mare proprietar și mare acționar la băncile „Corvineana” și „Agricola”; Iuliu și Ioan Vulcu precum și Gheorghe Măcelariu proprietari din Hațeg în interesul băncilor din zona Hunedoarei¹⁶⁵. Cu sprijinul direct al băncii „Victoria”, principala beneficiară, Ștefan Cicio-Pop, soția sa, Ciobanu Aurel și Deheleanu Victor au cumpărat și parcelat imensa moșie a contelui Latour de 6037 iugăre, de lângă Lipova, banca punându-le la dispoziție suma de 900.000 k., cu adevărat „cel mai mare împrumut contractat de vreo bancă românească” până la 1918¹⁶⁶. În aceeași manieră banca „Economul” acționa, prin agentul său avocatul Valentin Poruțiu, în anul 1912, pentru achiziționarea unei moșii din Feiurd, pusă la licitație, acordându-i credit de până la 400 k. pe iugăr¹⁶⁷. În anul 1907, moșia lui Dezideriu Banffy, din Zalău, de 2600 iugăre, era cumpărată de un consorțiu de români, cu 500-600 k. iugărul, cu sprijinul băncilor românești¹⁶⁸.

În epoca de până la 1918 se va întâlni, frecvent, în practica băncilor românești finanțarea persoanelor private, a elementelor burgheziei sau micii moșierimi românești interesată direct în achiziționarea unor noi proprietăți. Unii dintre aceștia fiind și ei membrii ai conducerii băncilor, în direcțiunile și consiliile de administrație, mari acționari, sau funcționari ai instituțiilor de credit, dar și elemente care erau mai puțin angajate direct în activitatea bancară¹⁶⁹. Astfel, găsim proprietari români care acționau cu sprijinul băncilor românești nu numai pentru achiziționarea unor terenuri agricole în folosință proprie, ci și în afacerile de parcelare, pe cont propriu, fără angajarea directă a instituțiilor de credit. Spre exemplu, în anul 1900 Ioan N. Vulcu, cunoscut comerciant în Săliște, efectua cu sprijinul băncii „Victoria”, prin intermediul cumnatului său Ioan Comșa, care-i împrumutase 60.000 k., o afacere de parcelare a unei moșii în zonă¹⁷⁰. Asemenea acestuia, primeau credite mari de la banca „Economul” și „Albina” cunoscuții fruntași politici Iuliu Coroianu și Iuliu Maniu, care deveniseră adevărați specialiști

¹⁶⁵ Sabin Cioranu, *Rolul băncilor românești din Ardeal, în pregătirea Unirii*, p. 34. În statistica lui Tokaji László, numai în perioada 1903-1912, în comitatul Hunedoara, Ioan Mihu, mijlocise și participase la cumpărarea unor proprietăți ce însumau circa 4.000 iugăre de pământ, în valoare de 2 milioane k. (vezi Tokaji László, *Op.cit*, p. XXVII-XXXVI); La fel acționau și comerciantul Ioan Vuicu și avocatul Iuliu Morariu, care ocupându-se cu parcelarea proprietăților moșierești cumpăraseră, în aceeași perioadă, fiecare, proprietăți ce însumau circa 3.100 iugăre. (vezi *Ibidem*, p. m, V, VI-DC, XI).

¹⁶⁶ Bethlen István, *Az olahok birtokvasarlasai Magyarországon az utolsó 5 évben*, Budapest, 1912, p. 24; *Revista economică*, XIII, nr. 5 din 1911, p. 50. În articolul care se referea la transferul de proprietate mijlocit de Ștefan Cicio Pop, în Lipova, moșia era apreciată la peste 10.000 de iugăre.

¹⁶⁷ A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul 66, *Procese verbale 1909-1912, Proces verbal din 6 ianuarie 1912*, p. 219.

¹⁶⁸ Bethlen István, *Op.cit*, p. 18.

¹⁶⁹ Astfel, Petru Mihalț din Sărăseu primește, în 1889, un împrumut cambial cu acoperire ipotecară de 20.000 fl., cu 7% interese, de la banca „Albina”, pentru achitarea datoriei contractate cu ocazia cumpărării averii lui Brenner Karoly din Budapesta. (A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol.XI, *Proces verbal al ședinței XIII din 2 septembrie 1899*, concluzul 129).

¹⁷⁰ A.S. Arad, *Fond banca „Victoria”*, dosar 1/1898-1903, scrisorile din 25-IV- 1901 și din 11-X-1901.

în afacerile de vânzare-cumpărare a moșiilor, de exploatare a pădurilor, sporindu-și în același timp propriile proprietăți. De la banca „Economul” ei primeau 100.000 de coroane garantate de moșia din Năprade, iar de la „Albina”, în anul 1904, un împrumut în cont-curent de 60.000 k cu 6% interese, suplimentat, în 1905, cu unul ipotecar, de 140.000 de coroane, întăbulat pe moșiile lor din Hălmagel și Baia de Arieș¹⁷¹. În avântul general al procesului de parcelare au fost implicați și funcționari ai băncilor (care de obicei erau obligați de conducerile acestora să nu se implice în operațiunile financiare, de orice natură), angajând instituțiile de credit, uneori fără cunoștința acestora, așa cum procedau cei de la filiala „Albinei” din Mediaș care au mijlocit, în anii 1912-1913, operațiuni de parcelare în Corpade, Micăsasa și Suhatu, deși „Albina” avea un regulament foarte sever privind activitatea funcționarilor¹⁷².

Sprijinirea consorțiilor de locuitori prin împrumuturi ipotecare pentru achiziționarea de noi proprietăți cu ocazia vânzării moșiilor din acele zone, a fost o altă formă prin care instituțiile de credit au contribuit la transferurile de proprietate. Dealtfel, cu această destinație sunt acordate majoritatea împrumuturilor din portofoliile băncilor românești, întrucât și cererile în această privință sunt numeroase. Sprijinul financiar al băncilor era în asemenea cazuri mai mare decât împrumuturile acordate persoanelor private. Astfel, banca „Albina” credita în 1906 locuitorii din Răpsig cu 360.000 k.¹⁷³, iar în 1913 consorțiul lui Octavian Vasu, din zona Făgărașului, cu 430.000 de k.¹⁷⁴, precum și locuitorii din Sânpetru (Lugoj), cu 400.000 de k.¹⁷⁵, în vederea cumpărării unor suprafețe de teren din localitățile respective. Celelalte instituții de credit, chiar dacă nu ajungeau să crediteze consorțiile de cumpărători cu valori atât de mari, aveau în portofoliul lor numeroase împrumuturi acordate unor obști țărănești, în localități care depășeau adeseori cercul lor de activitate, în acest sens, „Ardeleana” sprijinea în 1906 două comune din Banat, Bertinești și Rădmănești cu 200.000 k. pentru cumpărarea de „mari suprafețe de pământ”¹⁷⁶, iar „Economul” avansa împrumuturi unor solicitanți din cercul de activitate al „Someșenei”, sprijinind țărani din Călacea cu 50.000 k.¹⁷⁷ pentru cumpărarea moșiei lui Somodi István, sau pe locuitorii din Tășnad, deși aceștia aveau în localitate banca „Vulturul” cu o bogată activitate

¹⁷¹ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, volum XIV, *Proces verbal al ședinței XX din 19 decembrie 1904*, concluzul 177 și *Proces verbal al ședinței VIII din 6 mai 1905*, concluzul 74. În 1909, Iuliu Coroianu și Iuliu Maniu mediau cumpărarea unei moșii în Hălmagiu Mic de 2.258 iugăre pădure a proprietarului Weber Eva unui consorțiu de 145 de proprietari români din localitate cu suma de 200.000 k. (Baroth József, *Magyar Föld, Roman Kezén*, 1940, p. 44).

¹⁷² A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. XVIII, *Proces verbal al ședinței II din 24 ianuarie 1913*, concluzul 10.

¹⁷³ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. XV, *Proces verbal al ședinței IV din 5 februarie 1906*, concluzul 15.

¹⁷⁴ *Ibidem*, vol. XVIII, *Proces verbal al ședinței II din 7 februarie 1913*, concluzul 31.

¹⁷⁵ *Ibidem*, vol. XIX, *Proces verbal al ședinței XXX din 25 august 1914*, concluzul 223.

¹⁷⁶ I. I. Lapedatu, *Monografia Institutului de credit și economii „Ardeleana”, societate cu acții, în Orăștie. 1885-1910*, Sibiu, 1912, p. 67.

¹⁷⁷ A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul 66, *Procese verbale 1909- 1912*, *Proces verbal din 14 iulie 1909*, p. 10.

financiară¹⁷⁸. O însemnată moșie din Cârțișoara, de 300 iugăre, 30 locuri de casă și o moară cu trei pietre era achiziționată de un consorțiu de 46 țărani, în anul 1900, cu 68.000 k., cu sprijinul unei bănci românești din zonă („Furnica” din Făgăraș)¹⁷⁹. Asemenea operațiuni economice sunt prezentate și în raportul băncii „Silvania”, cu prilejul aniversării a 30 de ani de existență, consemnându-se sprijinirea țăranimii, din cel puțin 24 de comune, pentru cumpărarea de „moșii extinse”, a căror valoare bănească sporise de la data cumpărării lor de 3-4 ori, împrumuturile fiind în bună măsură rambursate de debitori¹⁸⁰. Uneori, ca și în cazul parcelărilor în regie proprie, băncile își coordonau activitatea, asociindu-se pentru a face față cererilor de împrumuturi solicitate de cumpărători spre a achiziționa averi imobiliare. Astfel, banca „Ardeleana” împreună cu „Șoimul” finanțau cumpărarea unei moșii de câteva sute de iugăre în Copand de către un grup de locuitori din această localitate¹⁸¹.

Instituțiile de credit românești au intervenit adeseori pentru satisfacerea cererilor locuitorilor satelor transilvănene, nu numai pentru achiziționarea de noi proprietăți, ci și pentru recuperarea celor avute în proprietate înainte de reglementările agrare ce au urmat Patentelor imperiale din anii 1853-1854, sau a suprafețelor de pământ care intraseră prin diverse procedee juridice dubioase și părtinitoare în proprietatea moșierilor locali. În 1887, „Albina” cumpără în numele „foștilor coloni” a lui Pekri Sandor din Doboli de Jos realitățile acestuia, de 150 de iugăre arabil și livezi de „prima clasă” și o moară cu patru pietre, care se aflau și înainte în posesia celor 24 de familii, cu suma de 32.000 fl.¹⁸² De asemenea, „Albina” intervenea, în anul 1906, pentru salvarea realităților celor 121 „foști urbanialiști” din Buia, cărora li se vindeau prin licitare o parte din proprietăți, banca cumpărându-le și redându-le acestora, cu 3.000 de coroane mai mult, plus 5% previziune (realitățile se licitaseră cu 25.000 k. și se revindeau cu 28.000 de k.)¹⁸³. Uneori băncile interveneau în sprijinul țăranimii deposedate de proprietăți ca urmare a unor hotărâri judecătorești, ce lăsau deschisă însă răscumpărarea pământului în cazul aprobării acestei tranzacții de către moșierii proprietari¹⁸⁴. Împrumuturile acordate de băncile românești prin intermediari, fie aceștia persoane private sau asociații de proprietari, în vederea achiziționării de noi proprietăți, au fost valoric mai mari decât fondurile bănești folosite pentru aceleași acțiuni economice în regie proprie, chiar dacă o strictă și exactă limitare a lor nu poate fi efectuată cu precizie.

Preocupate de fenomenul ruinării moșierimii, cercurile politice oficiale au investigat și apreciat, în afara exagerărilor de limbaj și a motivațiilor subiective,

¹⁷⁸ Idem, Registrul 114, *Proces verbal 1915-1921, Proces verbal din 2 august 1917*, p. 144, și p. 146-147.

¹⁷⁹ Călimdarul poporului pe anul 1902, XVII, Sibiu, 1901, p. 117.

¹⁸⁰ *Revista economică*, XX, nr. 7, din 1918, p. 58.

¹⁸¹ Idem, XIII, nr. 5 din 1911, p. 50.

¹⁸² A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. VII, *Proces verbal al ședinței XLII din 29 decembrie 1887*, concluzul 442.

¹⁸³ *Ibidem*, vol. XIII, *Proces verbal al ședinței I din 3 ianuarie 1902*, concluzul 3 și *Proces verbal al ședinței IV din 10 martie 1902*, concluzul 32; *Proces verbal al ședinței X din 31 mai 1902*, concluzul 85.

¹⁸⁴ Idem, vol. VI, *Proces verbal al ședinței XV din 31 martie 1886*, concluzul 128.

prin date statistice, apropiate de realitate, implicațiile instituțiilor de credit românești în fenomenul transferurilor marilor proprietăți agrare prin sprijinirea cu credite a proprietarilor interesați să cumpere terenuri agricole, fără a se reuși să se precizeze exact numărul și mai ales valoarea împrumuturilor. Premeditat și exagerat orientate, numai spre evaluarea rolului băncilor românești în mediul rural și tangetial doar al instituțiilor financiare ale maghiarilor și sașilor din Transilvania, lucrările oficiale au însă meritul de a oferi câteva repere de sprijin, în lipsa altor date statistice cumulative asupra modului de activitate a instituțiilor de credit românești. Astfel, a fost efectuat pentru zona Transilvaniei istorice, în perioada anilor 1903-1912, un sondaj privind natura împrumuturilor destinate cumpărării suprafețelor de teren mai mari de peste 50 de iugăre atât de către bănci cât și prin intermediari¹⁸⁵. La loc de frunte figura „Albina”, cu circa 40 de împrumuturi, fără a lua în considerare creditele acesteia din zona Sibiului și Brașovului¹⁸⁶ (unde nu s-au efectuat cumpărări de proprietăți ale moșierilor maghiari), urmată fiind, de banca „Silvania”, cu 11 împrumuturi, de „Vatra” cu 8 împrumuturi¹⁸⁷, etc. socotite direct responsabile pentru procesul ruinării moșierimii și al subminării intereselor statului maghiar.

Desigur, băncile românești au investit, în perioada de până la 1918, sume mari în cumpărarea de proprietăți arabile (folosind în acest scop nu numai împrumuturile ipotecare sau cambiale cu acoperire ipotecară ci uneori și pe cele cambiale cu valori mari) de la moșierii ruinați economic sau în stringentă nevoie de capital pentru alte investiții, deși aceste afaceri economice au fost, în epocă, pe cât posibil păstrate în anonimat, parțial tăgăduite de conducătorii băncilor în fața atacului presei și cercurilor oficiale. Mai târziu, după 1918, valoarea acestor operațiuni a fost exagerată pe baze și informații verbale, ce nu mai pot fi controlate. În tot cazul, transferurile de proprietate în folosul burgheziei și a unei părți din țărănimea înstărită românească de la marii proprietari de naționalitate maghiară, uneori săsească, direct sau indirect, prin intermediul băncilor românești este o realitate unanim acceptată, atât de apologeții, cât și de detractorii acestora care au analizat acest fenomen. Ceea ce rămâne însă în cumpănă, este aprecierea volumului acestor transferuri, întrucât nici oficialitatea și nici conducătorii băncilor n-au reușit din motive total divergente să stabilească o cifră apropiată de realitate pe întreg teritoriul Transilvaniei și mai ales pentru întreaga epocă dualistă. Tokay László aprecia că transferurile de proprietăți de peste 50 iugăre în deceniul 1903-1912, se ridică numai la nivelul Transilvaniei istorice la 265.816 iugăre, afectând un număr de 918 moșii (o mică parte din ele fiind și sub 50 de iugăre). Dintre acestea, se aprecia că au intrat în posesia proprietarilor români 719 moșii, cu o suprafață de 166.394 iugăre, în valoare de 57.548.556 k.¹⁸⁸ Acestora li se adaugă transferurile de proprietăți sub 50 de iugăre (deși și aici autorul este inconsecvent, introducând

¹⁸⁵ Tokaji László, *Op. cit.*, p. II-CXLIII.

¹⁸⁶ Sabin Cioranu, *Op.cit.*, p. 33-34.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 33-34.

¹⁸⁸ Tokaji László, *Op. cit.*, Tabelul I.

unele proprietăți de peste 50 de iugăre, fără a schimba însă valoarea principală a datelor), la care au participat numai proprietari români și maghiari; primii obținând 22.327 iugăre, iar ceilalți numai 9.472 de iugăre (deci un total de 21.079 de iugăre) a căror valoare a fost apreciată la circa 11.163.500 iugăre (media iugărului pentru acest fel de schimburi fiind de 500 de k.)¹⁸⁹. Autorul socotea că transferurile de proprietate cuprind cu aproximație circa 300.000 iugăre (exceptând schimburile proprietăților mici ale locuitorilor sași cu maghiarii și cu românii care n-au intrat în calcule), din care aprecia a fi rămas în posesia proprietarilor români 643 de proprietăți în suprafață de 112.808 iugăre, la categoria suprafețelor de peste 50 de iugăre, plus 12.855 iugăre la categoria proprietăților mărunte de sub 50 de iugăre, în total 125.663 iugăre, în valoare de 58.823.579 k.¹⁹⁰ Pentru aceeași perioadă, Bethlen István, mare latifundiar și autor al mai multor lucrări privind problema agrară, prezenta achizițiile funciare efectuate de proprietarii români la 269.677 iugăre¹⁹¹, adăugând că numai între 1907-1911 s-au transferat proprietăți de 266.603 iugăre (96.191 arabil și 70.412 iugăre, pădure), în valoare de aproximativ 70 milioane k.¹⁹² Cele mai mari transferuri de proprietate moșierească se apreciază că ar fi avut loc în comitatele Arad (36.503 iugăre), Bihor (19.508 iugăre), Sălaj etc, suprafața terenurilor deținute de marii proprietari maghiari micșorându-se cu 6,6% la nivelul întregii Transilvanii (în unele comitate ca Târnava Mare, Bistrița-Năsăud și Maramureș cu 26%, 22,2% și respectiv 20%).¹⁹³ De pe aceleași poziții tendențioase Ladislau Buday aprecia că câștigurile proprietarilor români, între 1905-1917, s-ar ridica la 68.700 hectare (circa 118.448 iugăre) pentru zona Transilvaniei istorice.¹⁹⁴

Analiza documentelor arhivistice și a datelor edite în publicațiile românești ale vremii, chiar dacă nu ne oferă o imagine globală privind fenomenul transferurilor de proprietate - conducătorii băncilor românești și economiștii epocii ferindu-se să facă asemenea bilanțuri -, ne relevă operațiuni financiar-economice care vin să confirme, în mare măsură, aserțiunile de ordin cantitativ ale oficialităților sau lucrărilor autorilor amintiți. Am avansa părerea că transferurile de proprietate efectuate și înlesnite de băncile românești sunt chiar mai mari decât cele cuprinse de oficialități, întrucât, aprecierile acestora, care oglindeau opiniile cercurilor moșierești conservatoare s-au efectuat pe baza unor sondaje sau rapoarte ale reuniunilor de agricultură sau oficiilor judecătorești, incomplet alcătuite, nefiind rezultatul unei cercetări amănunțite de specialitate, pe lângă care se adaugă o doză mare de subiectivism în interpretarea acestui fenomen economic. Din studierea arhivelor băncii „Albina” (cele mai bine conservate) pentru perioada anilor 1880-1891 și 1895-1899, deci timp de 17 ani, s-a constatat achiziționarea directă sau prin intermediar a 11.273 iugăre de teren arabil, fânețe, pășuni, livezi,

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. CXLIV-CXCV.

¹⁹⁰ *Ibidem*, Tabelul II.

¹⁹¹ Ștefan Béthlen, *Op. cit.*, p. 14.

¹⁹² *Ibidem*, p. 36.

¹⁹³ Baróthi József, *Op. cit.*, p. 45.

¹⁹⁴ Ladislau Buday, *La Hongrie apres la traite de Trianon*, Paris, 1922, p. 93.

păduri (cifra care totalizează numai proprietățile de peste 100 de iugăre)¹⁹⁵. De asemenea, pentru aceeași perioadă, calculându-se împrumuturile acordate de la 10.000 fl. în sus, cu specificația expresă a destinației lor privind cumpărarea unor terenuri agricole de la moșieri, eliminând din calcule numeroasele credite în sume însemnate a căror folosință n-a fost specificată, s-a obținut o sumă de peste 800.000 florini. Apreciind media iugărului în valoare de 75 de fl. - deși uneori prețul la cumpărarea moșiilor era mai scăzut, ca de altfel la terenurile de pășune, fânețe și pădure - rezultă, cu mică aproximație față de realitate, o suprafață suplimentară de circa 10.666 de iugăre, care se adaugă celor de mai sus, obținând un total de aproximativ 21.939 iugăre transferate prin creditările „Albinei” proprietarilor români¹⁹⁶.

Procedând asemenător pentru anii 1900-1907 și 1908-1914, deci pentru circa 15 ani, am constatat o diminuare a creditelor destinate participării directe la licitarea moșiilor, concomitent cu specificarea suprafeței proprietăților achiziționate, care în total sunt numai de circa 1.450 de iugăre, în schimb cealaltă categorie a împrumuturilor acordate consorțiilor sau proprietarilor particulari pentru cumpărarea unor averi imobiliare (au fost luate în considerare numai împrumuturi de la 50.000 k. în sus), s-a ridicat la aproximativ 2.6000.000 k.¹⁹⁷ Apreciind media valorilor iugărului de teren cumpărat la 150 k. obținem o suprafața echivalentă cu 17.333 iugăre, deci un total de transfer de proprietate de aproximativ 19.000 iugăre.

Specificăm că n-au fost incluse în calcule împrumuturile ipotecare sau cambiale care n-au fost însoțite de explicația folosirii lor în interesul tranzacțiilor funciare, deși nu ne îndoim că multe dintre acestea, îndeosebi cele în valori mari, au fost investite în cumpărările de noi proprietăți agrare. De asemenea, trebuie să precizăm că operațiile „Albinei” au fost, de departe, cele mai însemnate, în comparație cu ale celorlalte bănci, care, însă, nici ele n-au ezitat atunci când li s-au oferit situații favorabile de participare la activitățile de cumpărare a proprietăților moșierești. Asemenea acțiuni, firește, au fost cele care au contribuit, cel mai mult, la dezvoltarea economică a elitei economice românești și la implicarea, directă, a acesteia în mediul rural, fie prin transformarea unei însemnate părți a acesteia în proprietari rurali cu suprafețe de terenuri întinse, fie, mai ales, prin ridicarea din rândul proprietarilor rurali înstăriți în rândul burgheziei fermiere cu proprietăți de peste 100 de iugăre.

¹⁹⁵ Vezi pentru aceasta A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, volumele IV-VIII, și X-XL

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ A. S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. XII, XIII, XIV, XV, XVIII, XIX. Vezi Mihai Drecin, *Contribuții la istoricul transferului proprietății funciare din Transilvania din mâna nobilimii maghiare în mâna burgheziei române. Rolul băncii „Albina” în acest proces (1872-1918)*, în *Lucrări științifice, seria B, Istorie, Oradea*, 1976, p. 41-53; Idem, *Banca „Albina” din Sibiu*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 145-162.

4.5. Băncile românești și transferul micilor proprietăți rurale

În activitățile de transferare a proprietății imobiliare rurale prin mijlocirea băncilor românești intrau și cele efectuate pe seama și prin intermediul propriilor debitori, puși în situația insolabilității și al execuțiilor judiciare prin licitarea și vinderea realităților lor pentru acoperirea datoriilor contractate. Se cuvine să precizăm, că băncile românești au avut, în măsură mult mai mică, debitori cu mari suprafețe de pământ și, cu atât mai puțin, dintre aceștia, în situația insolabilității, care să le pericliteze averea, în comparație cu numărul și suprafața terenurilor achiziționate direct sau indirect de către instituțiile de credit prin licitație de la terți proprietari, ce nu intrau în rândurile clientelei lor. În această privință, putem aprecia că traviul cumpărărilor și revânzărilor efectuate de băncile românești pe seama propriei clientele viza îndeobște, a proprietăților mărunte ale debitorilor proveniți cu precădere din clasa țăranimii, mai rareori a burgheziei sătești, n-au avut însemnătatea valorică a operațiunilor de parcelare în regie proprie sau prin consorțiile de cumpărători. Apoi, instituțiile de credit românești nu interveneau la licități pentru cumpărarea, pe seama lor, a proprietăților propriilor debitori insolabili, decât în condițiile când nu era asigurată redobândirea împrumutului acordat sau în situațiile când averea respectivelor realități era „atacată” și de alți creditori. O atare poziție era exprimată, cu claritate, într-unul din rapoartele direcțiunii băncii „Timișana”, unde se preciza că: „Institutul a fost nevoit să intervină la licități pentru a-și apăra interesele” și „fără voia și intenția premeditată a le cumpăra”¹⁹⁸. Uneori băncile românești au fost puse și în situația de a cumpăra averile imobiliare ale unor debitori înstăriți insolabili. Astfel, „Albina”, în 1897, cumpără la licitație averile fraților Stoianovici din Cireșu cu 124.030 florini¹⁹⁹, pentru o datorie contractată în 1881, pe care le va revinde, în anul 1903, (timp în care au fost arendate locuitorilor din comună) lui Nicolau cavalier de Kozmița, locuitor din Wiesbaden cu 325.000 k.²⁰⁰, banca obținând un beneficiu net de circa 80.000 de k. plus sumele din timpul celor 6 ani de exploatare prin arendă. Cu aceleași intenții, de obținere a unor beneficii, înainta spre vânzare, în 1887, moșia lui Simion Popovici Desseanu, care o cumpărase cu sprijinul „Albinei” în 1882, cerând pe iugăr 130 de fl., adică în total 35.620 de fl., deși o achiziționase cu 27.400 de fl. și obținuse în răstimpul anilor dobânzile aferente.²⁰¹ Pentru datorii, în contul băncii „Economul”, se cumpără proprietatea din Feneșul săsesc cu 25.429,8 k., pe care conducerea acesteia o arendează până în 1906, pentru a o revinde unui consorțiu de locuitori cu suma dublă de 52.000 k.²⁰² în portofoliul fiecărei bănci mari și mijlocii exista, de obicei, un număr însemnat de fonduri provenite din cumpărările și revânzările la licitații ale propriilor debitori, precum și din mijloace

¹⁹⁸ A.S. Timișoara, *Fond banca „Timișana”*, dosar 1/1900, *Raportul direcțiunii pe anul 1900*, f. 1.

¹⁹⁹ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. X, *Proces verbal al ședinței XV din 13 iulie 1897*, concluzul 103.

²⁰⁰ *Ibidem*, vol. XIII, *Proces verbal al ședinței VII din 22 mai 1903*, concluzul 82 și 85.

²⁰¹ *Ibidem*, vol. VII, *Proces verbal al ședinței VI din 11 februarie 1887*, concluzul 54.

²⁰² A.S. Cluj, *Fondul banca „Economul”*, Registrul 15, *Procese verbale 1903-1906*, *Proces verbal din 18 mai 1906*, p. 479-480.

financiare parțial blocate de proprietățile achiziționate și nevândute, dar arendate, din cauza negăsirii unor cumpărători care să le acopere cheltuielile efectuate și să le aducă beneficii. Spre exemplu, banca „Silvania” cumpărase numai în anul 1905 la licitații publice, pentru „asigurarea pretențiunilor” sale, realități de la foștii debitori, la prețul de 150.002,28 k., vânzând din averile imobiliare, în preț de numai 24.343,37 k., rămânând în portofoliu cu proprietăți apreciate la 100.000 de k., plus valoarea a 4 case²⁰³. Asemenea, banca „Timișana” avea însemnate proprietăți pe care le exploata în regie proprie²⁰⁴, ca și „Victoria”, care avea, în anii 1912-1914, o vie în Șilindia²⁰⁵.

Arendarea proprietăților cumpărate de la debitori pe seama instituțiilor de credit, deși nu era o activitate care să aducă beneficii în proporția celorlalte afaceri bancare - spre exemplu rentabilitatea rentelor și chiriilor pentru totalitatea imobilelor aflate în proprietatea băncilor românești în anul 1903 era de numai 4,17% - a fost preferată în portofoliile unor bănci (în afara cazurilor lipsei cumpărătorilor), fie pentru situații de excepție a rentabilității lor, fie din motive de speculație economică, așteptându-se urcarea prețului terenurilor achiziționate. Astfel, banca „Economul”, deși nu poseda mijloace financiare excedentare, între anii 1900-1904 avea în portofoliul său 10 realități (suprafețe de pământ și case), a căror arendă nu era rentabilă (unele dintre ele aduceau venituri de numai 2,5%), pe care încearcă să le revândă în condiții care să-i sporească veniturile²⁰⁶. În anul 1905, vindea cu 5.000 de k. proprietatea din Fodora maghiară, care fusese cumpărată cu 2.000,62 k.²⁰⁷ Menținerea imobilelor în portofoliul băncilor românești a fost, cu rare excepții, a unor mari suprafețe de terenuri, temporară, arendarea lor nu a devenit o caracteristică a operațiunilor financiar-economice desfășurate de către acestea. Deținerea de suprafețe de pământ arabil, păduri sau pășuni, case ale foștilor debitori însemna blocarea unor importante capitaluri, pentru o perioadă mai îndelungată de timp, care, nerulate, nu puteau să contribuie la ridicarea beneficiului net al instituțiilor financiare, cu atât mai mult, cu cât fondurile disponibile pentru achiziționarea unor noi proprietăți sau subvenționarea unor debitori erau reduse. De regulă, în asemenea situații, instituțiile acționau spre revinderea realităților achiziționate la licități pe seama propriilor debitori într-o perioadă cât mai scurtă de timp. Această operațiune, care în principal se referă la suprafețe mici de terenuri, era efectuată de avocații, agenții sau funcționarii băncilor participanți la licități în vederea apărării intereselor instituțiilor de credit, aproape imediat după terminarea execuției, având în prealabil și avizul conducerii băncilor respective și grija de a acoperi datoriile spre a obține beneficii. În cazul

²⁰³ A.S. Sălaj, *Fond Tribunalul Sălaj*, Banca „Silvania”, dosar 8/1905, *Raportul direcțiunii pe anul 1905*, p. 3.

²⁰⁴ A.S. Timișoara, *Fond banca „Timișana”*, dosar 2/1902, f. 59-60 și dosar 1/1917, f. 58.

²⁰⁵ A.S. Arad, *Fond banca „Victoria”*, dosar 5/1905. Au rămas de la aceste activități listele cu lucrătorii și plățile pentru munca efectuată la vie, precum și numele supraveghetorilor numiți de către bancă. În 1915 supraveghetorul era părintele Chirilă Axente.

²⁰⁶ A.S. Cluj *Fond banca „Economul”*, Registrul 15, Proces verbal 1903-1905, Proces verbal din 5 februarie 1904, p. 17.

²⁰⁷ *Ibidem*, Proces verbal din 5 mai 1905, p. 164-165.

băncii „Albina”, care avea debitori de pe întreg cuprinsul Transilvaniei, oficiile de participare la licitații le îndeplineau fie agenții proprii, avocații din zonele respective sau unii dintre angajații altor băncii. Astfel, pe lângă directorii Visarion Roman, Partenie Cosma sau avocatul institutului, pretențiilor „Albinei” erau asigurate de cunoscuți avocați ca: Absolon Todea în zona Reghinului și Mureșului superior, Eugen Rezei (Lugoj), Man Gavrilă (Dej), Eugen Pătăceanu (Turda), Ioan Popa (zona Sibiului), Dionisie Roman (Târnave), Iosif Pușcaru și Emil Dan (zona Brașovului și Sfântu Gheorghe) și mulți alții, care, adeseori, obțineau în interesul propriu câștiguri însemnate. Celelalte instituții de credit românești, în aceste cazuri, făceau apel, pe lângă membrii conducerii, la preoții sau proprietarii înstăriți din zonă în calitatea lor de „bărbați de încredere” și informatori ai băncilor respective.

Documentele băncilor relevă că marea majoritate a proprietăților transferate în mediul rural, prin procedeele licitațiilor și execuțiilor, pe seama propriilor debitori, se referă la categoria proprietăților mărunte de până la 15 iugăre, mai rar între 15-30 de iugăre și foarte rar peste această suprafață de teren²⁰⁸. De asemenea, cumpărătorii care achiziționează proprietățile mărunte, deși oferă o garanție mai bună decât foștii datornici, nu provin neapărat numai din rândul țăranimii înstărite și al burgheziei sătești, care au astfel prilejul să-și rotunjească proprietățile, ci aceștia sunt țăranii mijlocași, care se angajau la achiziționarea de mici parcele arabile. În acest sens, deși se oferă un teren mai amplu și mai propice pentru sporirea și întărirea economică a elementelor înstărite din mediul rural, acest fenomen nu se poate limita și explica numai prin ruinarea proprietarilor țărani săraci sau mijlocii, al căror număr în perioada studiată nu cunoaște o diminuare, ci dimpotrivă, o ușoară creștere fapt ilustrat și de statisticile agrare ale vremii²⁰⁹. Proprietățile burgheziei rurale se rotunjesc nu numai pe seama țăranilor săraci ruinați, ci, concomitent, și în mod mai substanțial, prin cumpărările efectuate ca urmare a parcelărilor marilor moșii cu terenuri agricole de calitate, în majoritate comasate și mai adecvate exploatării agricole moderne de tipul fermei capitaliste. Parcelele minuscule și răsfirate, slab rentabile, ca cele ale majorității foștilor debitori ai băncilor românești, nu puteau reprezenta obiectul unor tranzacții rentabile și atrăgătoare pentru activitatea elementelor înstărite rurale. În transferurile de proprietăți, ca urmare a „protestării” creditelor și a licitațiilor au intrat și imobilele unor proprietari țărani înstăriți sau elemente ale burgheziei sătești, care nu au reușit întotdeauna să-și valorifice împrumuturile acordate și să le ramburseze la timp. Chiar dacă fenomenul n-are amploarea celui similar pentru

²⁰⁸ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. IV, *Proces verbal din ședința XII din 9 iunie 1885*, concluzul 132, și volumul XII, *Proces verbal al ședinței XVII din 31 octombrie 1900*, concluzul 192 și 193; A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul 4, *Procese verbale 1886-1902*, *Proces verbal din 20 iunie 1900*, p. 569 și 574; A.S. Deva, *Fond banca „Corvineana”*, dosar 42/1909-1013, *Protocolul ședinței din 7 decembrie 1909*, concluzul 3 și *Protocolul ședinței din 4 ianuarie 1910*, concluzul 3; A.S. Deva, *Fond banca „Progresul”*, dosar 3/1917, f. 1; A.S. Arad, *Fond banca „Victoria”*, dosar 1/1897, f. 1.

²⁰⁹ *** *Destrămarea Monarhiei austro-ungare. 1900-1918*. Editura Academiei, București, 1964, p. 29 și 32-33; I. Kovács, *Formarea proprietății funciare burgheze în Transilvania după desființarea iobăgiei în 1848*, în *S. U.B.B. Series História*, 2/1966, p. 77-100; *** *Relații agrare și mișcări țărești în România, 1908-1921*, Editura politică, București, 1967, p. 92-93.

categoriile țăranimii cu posibilități economice reduse, aceste cazuri nu pot fi neglijate atât datorită frecvenței lor, cât mai ales prin valorile substanțiale ale bunurilor disputate cu asemenea prilejuri, ce cuprind suprafețe mari de teren, avantajoase economic și substanțial valorificabile în perspectivă de către băncile românești. Tocmai din acest motiv, acestea intervin în asemenea cazuri, de fiecare dată, la licitațiile deschise pentru a rămâne proprietare și a le revinde cu însemnate beneficii. Desigur, sporita inițiativă a instituțiilor de credit trebuie să fie interpretată prin prisma grijei, manifestată de altfel și în cazul debitorilor mărunți, pentru asigurarea recuperării datoriilor, și plasarea rapidă a bunurilor licitate cu ocazia execuțiilor, așteptându-se momente propice și cumpărători competitivi pentru acoperirea cheltuielilor efectuate în asemenea activități economice. Amintim, între sutele de cazuri înregistrate la „Albina”, pe cel al lui Bazil Milan din Abrud, căruia pentru 3.000 de fl. împrumut ipotecar și 1.000 fl. cambii scadente i se cumpărau realitățile cu 6.663,50 fl., cotându-se acest act, în portofoliul băncii, cu 13.273,58 fl., în care intrau totalitatea cheltuielilor, dobânzilor și taxelor efectuate de bancă. Negăsind cumpărători pentru asemenea proprietăți, banca arendează bunurile agentului băncii până la proxima lor vânzare²¹⁰. În același mod, acționa în cazul realităților lui Isac Rădulescu din Crușova, licitate în 1900 pentru datoria de 2.600 fl., achiziționate cu 1.764,62 fl., atenționând agentul băncii Elia Godeanu, să le revândă la un preț minim de 9.850 k., pentru a obține banca un profit net de 3.125 k.²¹¹. Alteori „Albina”, în lipsa agentului, ca și pentru o mai mare siguranță, plasa realitățile spre a fi vândute unor instituții de credit românești mai mici din zonă, la rândul lor interesate de a obține, în calitate de intermediar, unele beneficii. Astfel, imobilele lui Pan Miclea și soția, din Sânpetru de Câmpie, achiziționate de avocatul băncii cu 7.134,82 fl. erau predate băncii din localitate pentru revânzarea lor²¹². În același mod, acționau și celelalte instituții financiare în condițiile lipsei de cumpărători imediați, ca și în privința asigurării beneficiilor. Uneori, pentru a-și recupera mai rapid datoriile, instituțiile bancare au recurs la împărțirea bunurilor cumpărate la licitații la 2-3 cumpărători, dispuși a le achiziționa prin parcelarea terenului, operațiunea în cauză fiind suportată de cumpărători²¹³. Fie pentru a-și menaja și atrage clientela, fie din lipsă de cumpărători, instituțiile de credit românești recurgeau, nu arareori, la revinderea bunurilor luate prin licitație vechilor proprietari în condițiile în care aceștia aveau o situație economică relativ bună, mărindu-le, prin acest procedeu, datoriile, ca urmare a acordării unor noi împrumuturi sau prin adăugarea dobânzilor de amânare, a taxelor ocazionate de împrumuturi sau chiar de licitare. Astfel, banca „Albina” se vedea nevoită să revândă în 1888 mai multe imobile din localitatea Cut

²¹⁰ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. XIII, Proces verbal al ședinței VII din 23 aprilie 1902, concluzul 59.

²¹¹ *Ibidem*, vol. XII, Proces verbal al ședinței VII din 23 iunie 1900, concluzul 96.

²¹² *Ibidem*, vol. XII, Proces verbal din 23 iunie 1900, concluzul 96.

²¹³ A.S. Timișoara, *Fond banca „Timișana”*, dosar 4/1899, f. 3. În comuna Toager i se vindeau bunurile lui Gliga Oprea de 12 iugăre lui Vichenție Radivoi 5 iugăre, iar restul, nepoților lui Oprea.

foștilor proprietari numai cu suma pe care a dat-o Institutul la licitație²¹⁴. Adeseori, însă, se scoteau venituri însemnate pe seama debitorului, ca în cazul lui Ilie Marcu din Băsărăbeasca, căruia pentru împrumutul de 300 fl. nerambursați i se cumpără realitățile cu 2 fl., pe care banca i le revinde tot proprietarului, obligat să-și plătească pe loc interesele și jumătate din datoria ridicată de 1.100 k., iar restul pe 5 ani cu 7% interese²¹⁵. Asemenea procedee foloseau și celelalte instituții de credit românești, care acordau împrumuturi ipotecare. Astfel, „Timișana” îi oferea unuia din debitorii săi, Ilie Speriosu din Ozora, după ce-l executase pentru datoria de 2.280 fl. de întreaga sa avere, proprietățile cu 10.362 k. în rate, pe 15-20 de ani cu 8% interese²¹⁶, condiții împotriva cărora fostul debitor adresa o antologică plângere băncii, ce-i impunea dobânzi mari, cerând scăderea pretențiilor acesteia la 5.000 de k.²¹⁷ Erau situații, când instituțiile de credit, precum banca „Economul”, foloseau și procedeul arendării „realităților” (proprietăților n.n.) cumpărate de la foștii debitori, până când aceștia își plăteau datoriile, concomitent cu arenda, urmând ca după aceea să reintre în proprietatea lor²¹⁸. În anumite condiții, vânzările erau efectuate de bănci rudelor apropiate ale debitorilor (soție, copii, frați, nepoți), interesate în menținerea proprietăților pe seama familiei, transferându-se, cu această ocazie, datoriile printr-o procedură obișnuită, iar vânzarea-cumpărarea pe seama fostului debitor fiind o simplă formalitate juridică. Pentru ilustrarea acestui mod de acțiune al instituțiilor bancare amintim, printre alte multe cazuri, tranzacția efectuată în Vadverem (Aiud) în 1902 prin care se cumpărau de către bancă proprietățile lui Teodor Nistor cu 3 k. pentru datoria de 3.100 fl. și se revând lui Emil Nistor, cu 8.200 k. și 6% dobânzi, plătibile în 10 ani (profitul băncii era de 2.100 k. plus dobânda de 2.700 k.)²¹⁹. Prin aceste procedee băncile își sporeau garanțiile creditării prin extinderea datoriilor pe noi imobile ipotecate.

Vânzările-cumpărările la licitații efectuate de băncile românești au fost socotite de către conducătorii acestora și ca un indiciu al posibilităților economice ale proprietarilor dintr-o localitate sau alta, al aprecierii valorilor și siguranței bunurilor ipotecate. Un număr exagerat de falimente economice ale proprietarilor dintr-o anumită zonă dovedea slaba competitivitate economică a acestora și deci, periclitarea recuperării împrumuturilor chiar și prin efectuarea de execuții judiciare. Un asemenea caz, semnificativ prin proporțiile sale, ni-l oferă situația mai multor proprietari țărani din Cergăul Mare, îndatorați „Albinei”, puși în imposibilitatea rambursării împrumuturilor, care la rândul său, după operațiile de licitare și execuție nu găsea cumpărători pentru acoperirea valorilor datoriilor restante, constatându-se că ipotecile din acea comună „nu dau destulă garanție pentru

²¹⁴ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, volumul VII, *Proces verbal al ședinței XXVIII din 30 iunie 1888*, concluzul 183.

²¹⁵ *Ibidem*, vol. XII *Proces verbal al ședinței VI din 27 aprilie 1900*, concluzul 68.

²¹⁶ A.S. Timișoara, *Fond banca „Timișana”*, dosar 3/1898-1900., f. 50.

²¹⁷ *Ibidem*, f. 55.

²¹⁸ A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul 4, *Procese verbale 1886-1902*, *Proces verbal din 3 septembrie 1898*, p. 472.

²¹⁹ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. XIII, *Proces verbal al ședinței VII din 23 aprilie 1902*, concluzul 59.

acoperirea împrumuturilor, iar poporul a sărăcit, ca atare se sistează acordarea de orice împrumuturi noi în acea comună²²⁰. Asemenea situații sunt înregistrate și în activitatea altor bănci, ca „Furnica”, în cazul satului Grind, sau a băncii din Vad, unde locuitorii își periclitează situația proprietăților datorită împrumuturilor nerațional efectuate și cheltuite de către un număr restrâns de acționari, dornici să obțină beneficii cât mai substanțiale²²¹.

Fenomenul vânzării-cumpărării prin licitare a proprietăților propriilor debitori, numai prin intermediul băncilor românești, exceptând terțe persoane sau instituții, a fost o caracteristică permanentă a activității acestora, nu lipsită de fluctuații - mai amplă în anii de criză, mai redusă în anii economici normali - dar în general cu o evoluție ascendentă până în 1918. Datele lacunare, uneori vădit acoperite de conducerile instituțiilor de credit, nu ne pot da imaginea unui raport cifric concret, pentru o comparație mai exactă a consecințelor operațiunilor financiare în această direcție. Sondajele efectuate la banca „Albina” ne-au relevat că această însemnată instituție a efectuat, numai prin centrala ei, în lunile noiembrie-decembrie ale anului 1903, un număr de 33 vânzări pe seama debitorilor săi; în anul 1904 înregistra 76 de asemenea cazuri, iar în 1905 consemna 71, pentru ca în anul 1906 să aibă numai 52 de cazuri²²².

Procesul cumpărărilor și vânzărilor la licitație ca și acela al cumpărărilor și parcelărilor moșiilor unor mari proprietari a permis elementelor din conducerea băncilor (mari acționari, funcționari, agenții acestora) să fie principalii beneficiari ai acestui fenomen, nu numai prin implicarea lor directă în asemenea afaceri economice, ci adeseori prin facilitarea premeditată a condițiilor de procurare și alegere a unor proprietăți în folosul lor, precum și prin asigurarea avantajoasă și în orice moment a împrumuturilor necesare achiziționării terenurilor aflate în stadiul de cumpărare. Dintre numeroasele exemple spicuim câteva mai semnificative, Astfel, din „realitățile” licitate de „Albina”, cumpără în 1880 Coriolan Brediceanu²²³, iar în 1885 Pavel Rotaru (viitor director al „Timișanei”) proprietățile băncii din jurul Timișoarei, pentru care era creditat cu un împrumut de 300 fl., cu 8% dobândă, plătibili în 5%²²⁴. În anul 1888, fostul avocat al „Albinei”, Ioan Popa era preferat la cumpărarea proprietăților acesteia din Alțâna²²⁵, iar în 1889 avocatul Absolon Todea (cunoscut acționar al „Mureșanei” și om de încredere al „Albinei”) achiziționa averile „Albinei” din Orșova (Reghin) și Toplița, plătind doar prețul inițial al evaluării lor și cheltuielile de transcriere, fără

²²⁰ *Ibidem*, vol. VII, *Proces verbal al ședinței XIV din 24 mai 1888*, concluzul 134.

²²¹ *Gazeta Transilvaniei*, LXVI, nr. 39 din 19 februarie / 4 martie 1903, p. 2; nr. 40 din 20 februarie / 5 martie, p. 3; nr. 31 din 21 februarie / 6 martie, p. 1.

²²² *A.S. Sibiu, Fond banca „Albina”, vol. XIII, Proces verbal din 28 noiembrie 1903*, concluzul 151 și din 30 decembrie 1903, concluzul 135; volumul XIV, anul 1904, concluzul 39, 60, 72, 115, 147, 157; volumul XIV, anul 1915, concluzul 9, 37, 56, 65, 83, 98, 114, 121, 138, 166, 182, 210; volumul XV, an 1906, concluzul 27, 28, 70, 71, 107, 133, 134.

²²³ *Ibidem*, vol. IV, *Proces verbal al ședinței I din 16 ianuarie 1880*, concluzul 13.

²²⁴ *Ibidem*, volumul VI, *Proces verbal al ședinței IV din 25 februarie 1885*, concluzul 37.

²²⁵ *Ibidem*, volumul VII, *Proces verbal al ședinței XVII din 30 noiembrie 1888*, concluzul 282.

alte taxe sau competențe ale băncii²²⁶. În 1904, proprietățile băncii „Albina” din comuna Bergseu, în total 52 de iugăre erau cumpărate de directorul băncii „Timișana”, Romulus Cărăbaș, cu 24.000 de k. cu numai 5% interese anticipative²²⁷. De asemenea, în 1906 lui Ilie Beu, membru în conducerea băncii „Albina”, i se arenda pe trei ani moșia acesteia din Micăsasa de 258 de iugăre, pentru suma anuală de numai 1.200 k., rezervându-i-se dreptul de a reflecta asupra cumpărării ei cu modesta sumă, față de nivelul prețurilor, de 31.000 k. (adică în medie 120 k. iugărul)²²⁸. În 1912, directorul filialei „Albina” din Brașov, Nicolae Vecerdea, cunoscut și ca publicist în probleme economice, este admis să cumpere cu prețul licitației, sau să gireze cum va dori o parte din proprietățile lui G. Kochner din Chilieni, învaloare de 76.500 k., asumându-și doar obligația să achite în termenele fixate ratele împrumutului și dobânzile de 6%²²⁹.

La banca „Economul”, unde regulamentele interioare nu au fost așa de riguroase ca la „Albina”, membrii din conducerea băncii ca și funcționarii acesteia se bucurau de un regim preferențial în achiziționarea bunurilor cumpărate prin licitare. Ilie Dăianu, membru al Direcțiunii, și după 1905 vicepreședinte al „Economului”, era preferat ca și cumpărător al moșiei Gogăneștilor din Feiurd, licitată chiar de dânsul, pentru care primea și împrumutul de 46.000 de k. pentru acoperirea prețului acesteia²³⁰. De asemenea, directorul executiv Basiliu Podoabă, pe lângă sprijinul băncii pentru facilitarea acordării împrumutului ipotecar de către „Albina” pe seama achiziționării unor proprietăți în Feleac, primea în arendă, cu ușurință, unele realități aflate în posesia băncii, din Feneșul Săsesc. În același an, juriconsultul „Economului” Amos Frâncu, viitor director executiv, primește, la rându-i, în arendă, proprietatea institutului din Topa-Deșartă, iar casierului V. Pop banca îi arendează grădina casei Albertfly, pe când practicantului N. Goga i se aprobă achiziționarea unei proprietăți din Someșeni în cazul licitării și execuției debitorului²³¹. În același fel proceda în 1899 banca „Timișana”, arendând avocatului Ioan Pinciu, „bărbat de încredere” al acesteia, realitățile institutului din comuna Banloc²³². Beneficiarii acestor afaceri au fost, pe lângă cei din conducerea instituțiilor de credit sau din imediata lor apropiere, un cerc mult mai larg de proprietari înstăriți, fenomenul în cauză evidențiind și mai mult contribuția băncilor la structurarea directă a unei păтури a burgheziei rurale ale cărei interese se împletesc și se condiționează reciproc în domeniul bancar și în cel agrar, cu consecințe și implicații în dezvoltarea unei concepții doctrinare economice, specifice, care premerge curentului țărănist din România independentă. Prin acțiunile deosebit de energice în lumea rurală, băncile românești au fost în mijlocul

²²⁶ *Ibidem*, volumul VŪI, *Proces verbal al ședinței XXVI din 31 octombrie 1888*, concluzul 316 și 317.

²²⁷ *Ibidem*, volumul XTV, *Proces verbal din 30 noiembrie 1904 al ședinței XVIII*, concluzul 157.

²²⁸ *Ibidem*, volumul XIV, *Proces verbal al ședinței XVII din 11 septembrie 1905*, concluzul 147.

²²⁹ *Ibidem*, volumul XVIII, *Proces verbal al ședinței XXIII din 31 octombrie 1912*, concluzul 215.

²³⁰ A.S. Cluj, *Fond banca „Economul”*, Registrul 15, *Procese verbale 1903-1906*, *Proces verbal din 23 noiembrie 1903*, p. 106 și 108-110.

²³¹ *Ibidem*, *Proces verbal din 14 septembrie 1904*, p. 134, 136 și *Proces verbal din 2 martie 1905*, p. 160.

²³² A.S. Timișoara, *Fond banca „Timișana”*, dosar 4/1899, f. 20.

operațiunilor de transferuri de proprietate funciară, nu numai de la moșierii maghiari spre elita românească, ci chiar în rândurile populației românești din Transilvania. Efectele s-au dovedit negative îndeosebi pentru păturile sărace, care nefiind în stare să facă față condițiilor de creditare, nu arareori au fost obligate să-și vândă proprietățile la licitație și, în consecință, să fie sărăcite sau definitiv ruinate de către instituțiile de credit românești. O apreciere a numărului proceselor debitorilor care nu-și puteau achita datoriile sau deveneau complet insolvabili este riscant de a se face, întrucât băncile n-au făcut din acestea, din motive lesne de înțeles, un obiect de publicitate, iar pe de altă parte, prin studierea unor statistici fragmentare se dovedește fluctuația lor prea mare în funcție de diferiți factori care includ politica economică a conducerii instituțiilor de credit. Cunoaștem că în anul 1887 avocatul băncii „Albina” raporta că în decursul anului au reușit să se achite 1.069 cazuri, rămânând 778 din care 353 în stadiul licitației, 254 sub execuție și 171 sub acțiune, în total 1.847 datorii avansate spre a fi rezolvate pe cale judiciară²³³. În comparație cu numărul total al împrumuturilor acordate pe întregul an de circa 23.000, numărul proceselor ar fi relativ mic, de circa 8%. Acceptăm ideea că multe bănci depășeau procentul respectiv, inclusiv „Albina” în momentele de criză financiară, dar pentru anii economici normali este de admis că procesele băncilor românești să fi oscilat în jurul a 8-10% din numărul total al împrumuturilor acordate.

Pentru a nu exagera acest fenomen legat de consecințele activității băncilor trebuie să precizăm că nu întotdeauna, și pentru o parte însemnată din cazuri, procesele echivalau cu o ruină totală acelor implicați, mulți debitori fiind puși doar în situația diminuării parțiale a situației lor economice. De asemenea, transferurile de proprietate funciară impuse de ruina parțială sau totală a unor debitori mărunți ai băncilor românești n-au putut contribui decât în mai mică măsură la constituirea proprietății funciare burgheze românești, dezvoltată, în principal, pe seama operațiunilor de vânzare-cumpărare a marilor proprietăți și latifundii. Transferul de proprietate pe baza proceselor și licitațiilor cerute de bănci au determinat schimbări în structura socială a țăranimii, sporirea numărului și întărirea potențialului economic al țăranimii înstărite. Dar, băncile au avut un rol considerabil, mai dificil de apreciat în cifre absolute, sub raportul agrotehnicii gospodăriilor țăranimii mijlocașe și înstărite, cărora le-a procurat capitaluri pentru achiziționarea uneltelor necesare lucrării corespunzătoare și productive a pământului. Apoi, instituțiile de credit au oferit micii proprietari mijloacele bănești pentru cumpărarea unor soiuri noi de semințe selecționate sau rase de animale, cât și pentru construirea, lărgirea și îmbunătățirea anexelor gospodăriei țărănești (șoproane, grajduri, șuri, pășuni etc).

Consecințele activității băncilor românești ne relevă, totodată, contribuția substanțială pe care au avut-o în dezvoltarea proprietății funciare a elitei românești, fenomen complex, respins și de cercurile oficiale guvernamentale, alarmate de

²³³ A.S. Sibiu, *Fond banca „Albina”*, vol. VII, *Proces verbal din 14 martie 1888*.

propriile pierderi, care, dovedind un pragmatic realism, subliniau aportul activității financiare a instituțiilor de credit românești la structurarea și întărirea burgheziei naționale românești. Este incontestabil că instituțiile bancare constituiau garanția „dezvoltării”²³⁴ burgheziei și intelectualității române, sublinia în 1908 revista „Magyar Gazda”; aserțiunea fiind susținută și de cunoscutul analist al situației financiare transilvănene, Bodor Antal, ce caracteriza evoluția băncilor românești ca o tendință „de a acorda o existență sigură acelei pături a inteligenței naționale care nu posedă o avere corespunzătoare și nu poate sau nu vrea să intre în serviciu de stat...”, concluzionând că, „prin aceste bănci se sprijinea formarea burgheziei lor inteligente”²³⁵. Statistica oficială pe baza recensămintelor efectuate în anii 1895-1910, precum și anchetele statistice speciale întreprinse asupra dezvoltării proprietății burgheziei românești sau în aprecierile unor experți în asemenea probleme, precum: Tokaji László, István Bethlem, Barabás Endre, Huszár Antal etc. se evidențiază procesul de transferare al proprietății funciare moșierești maghiare spre proprietatea burgheză românească.

Prezentarea succintă a evoluției operațiunilor financiare ale băncilor românești, precum și a străduințelor burgheziei, aflată la conducerea acestora, de a le spori puterea economică, subliniază influența reciprocă a procesului de capitalizare a economiilor elementelor înstărite din lumea satului cu dezvoltarea proprietății funciare de tip capitalist, numeric și ca întindere, la rândul ei nou izvor de acumulare a capitalurilor lichide necesare pentru asigurarea prosperității neîntrerupte a instituțiilor de credit relevând, deopotrivă, orientarea și dimensiunile implicării elitei române în sfera agrară, precum și însemnătatea băncilor în formarea și definirea specificității acțiunilor și opțiunilor acesteia în raport cu structurile vieții social-economice și politice din societatea modernă transilvăneană, supusă rigorilor dominației regimului Monarhiei dualiste.

*

* *

Relațiile și implicațiile elitei românești din Transilvania în lumea satului, în perioada dualistă (1867-1918), au vizat domeniile majore ale structurilor social-economice și politico-culturale ale societății în strânsă corelație cu evoluția acesteia ca și grupare distinctă, în ciuda eterogenității provenienței sale sociale sau a diversității opțiunilor și concepțiilor politice profesate. Conturarea concluziilor, nuanțarea aprecierilor referitoare la activitatea elitei românești prin prisma valorilor din sfera agrară s-a realizat, luându-se în considerație situația globală în care încerca să se afirme, din care însă nu putea lipsi consecințele negative ale sistemului austro-ungar. Urmarea directă a acestora a fost marginalizarea și orientarea forțată și artificială a elementelor elitei românești, în plan economic, cu

²³⁴ *Revista economică*, II, nr. 2 din 1900, p. 22; „Mogyar Cozoc”, a editat în 1900 o broșură specială privind transferurile de proprietate de la moșierii maghiari spre elita economică românească intitulată “Román pénzintézetek Magyarországbán”.

²³⁵ Bodor Antal, *Op. cit.*, p. 11.

precădere spre domeniul agrar. Evoluând în asemenea conjunctură elementele burgheziei și intelectualității care furnizau cadrele elitei românilor transilvăneni, au abordat sfera relațiilor economico-agrare în toată complexitatea sa, integrând-o orientărilor politice și programatice ale Partidului Național Român. În acest sens au fost pregătite proiecte de legislație agrară, au fost avansate propuneri pentru soluționarea dificilelor aspecte ale lumii satului, de la problemele de ordin social spre cele ce priveau direct modernizarea și rentabilizarea proprietăților țărănimii și burgheziei rurale.

Sugerând și susținând puncte programatice și proiecte de dezvoltare în domeniul agrar, sub incidența unor concepții politice democratice, chiar radicale, în comparație cu platformele partidelor politice existente în Monarhie, elita românească ținea spre înfăptuirea, treptată a unei reforme agrare de care ar fi beneficiat majoritatea grupurilor sociale rurale fără nici un fel de discriminare.

În paralel, dar în strânsă legătură cu aceste preocupări, reprezentanții elitei românești au reușit, să desfășoare o intensă propagandă economică, să structureze valorile unei concepții și gândiri economice, pragmatice, a cărei finalitate era conturarea unei economii naționale proprii, concepută, în conexiune firească cu sistemul economic al României independente. Concepția economică ca și diversitatea mijloacelor proiectate pentru transpunerea acestora în realitate erau definite, de economiștii români în funcție de disponibilitățile și resursele materiale ale lumii satului, a grupurilor sociale capabile să se implice, activ, în folosirea cu succes a capitalurilor pentru edificarea unei economii moderne de tip fermier. Pentru promovarea ideilor sale economice în lumea satelor transilvănene, elita românească s-a preocupat de formarea și conturarea unei literaturi de specialitate, a întemeiat periodice cu profil social-economic. Preocupările de acest fel au antrenat un număr însemnat de intelectuali români, constituind unul din sectoarele însemnate de activitate ale societății cultural-naționale „Astra”. Prin intermediul acesteia s-a reușit să se stimuleze opera de popularizare a literaturii economice, precum și acțiunea îndreptată spre formarea unor specialiști cu studii medii sau superioare prin sprijinul financiar acordat de conducerea „Astrei” multora dintre tinerii plecați la studii în centrele universitare ale Monarhiei sau ale Europei.

În același timp, fruntașii elitei românești au avut ca obiective diminuarea proprietății latifundiare, înlăturarea manifestărilor social-economice de sorginte semifeudală, adoptarea unor măsuri legislative, care să permită parcelarea marilor proprietăți ale statului, bisericilor, compozitoratelor sau a terenurilor necultivate, aflate în proprietatea unor comunități sau asociații rentiere.

Preocupările economice în plan teoretic conceptual sau propagandistic, ale elitei și ale ansamblului intelectualității românești spre și în lumea satului au avut urmări concludente, prin constituirea unui incipient și promițător sistem cooperatist și a unei apreciable rețele de instituții bancare naționale. Realizările notabile în aceste sectoare ale vieții economice remarcate, deopotrivă de analiștii și experții economici români, dar și, cu îngrijorare, de oficialități au fost la rândul lor valori ce au definit calitatea și capacitatea elitei românești puternic implicată în conducerea și dimensionarea mișcării politico-naționale.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. Izvoare:

1. Fonduri arhivistice:

Arhivele Statului Alba Iulia, fond: *Institutul de credit și economic, Gorunul(Aiud); Casa de păstrare Izvorul (Ighiu); Banca Sebeșeana (Sebeș)*
Arhivele Statului Arad, fond: *Banca Victoria*
Arhivele Statului Bistrița, fond: *Banca Bistrițeană*
Arhivele Statului Brașov, fond: *Filiala băncii Albina - Brașov*
Arhivele Statului Cluj, fond: *Banca Economul*
Arhivele Statului Deva, fond: *Banca Corvineanca; Banca Progresul (Ilia Mureșană)*
Arhivele Statului Maramureș, fond: *Banca Râureana*
Arhivele Statului Mureș, fond: *Banca Mureșana*
Arhivele Statului Oradea, fond: *Banca Bihoreana*
Arhivele Statului Sălaj, fond: *Tribunalul Sălaj, Banca Silvania (Zalău); Banca Sălăjeana (Jibou); Banca Codreana (Băsești); Banca Vulturul (Tășnad)*
Arhivele Statului Sibiu, fond: *Astra; Fond Banca Albina*
Arhivele Statului Timișoara, fond: *Banca Timișana*

2. Periodice (calendare, reviste, cotidiene):

Amicul poporului, (1866 - 1885)
Anuarul băncilor române (Sibiu), (1900 - 1918)
Bunul econom (Orăștie), (1899 - 1906)
Cărțile săteanului român (Gherla), (1876 - 1886)
Calendarul Asociațiunii, (1912 - 1914)
Călindarul bunului econom (Sibiu), (1877 - 1884)
Călindarul poporului (Sibiu), (1886 - 1914)
Calendarul poporului (Brașov), (1892 - 1900)
Calendarul plugarului (Brașov), (1893 - 1911)
Calendarul Săteanului (Sibiu), (1892 - 1914)
Calendarul țăranului (Hunedoara)
Calendarul Țării Oltului (Făgăraș)
Compas românesc. Anuar financiar I-V, Sibiu, (1893 - 1897)
Drapelul (Lugoj), (1905 - 1908)
Economul (Blaj), (1873 - 1880)
Economia (Caransebeș), (1906 - 1909)

Foaia poporului (Sibiu), (1894 - 1913)
Gazeta Transilvaniei (Brașov), (1862 - 1914)
Libertatea (Orăștie), (1901 -1910)
Lupta (Budapesta), (1906 - 1910)
Observatorul (Sibiu), (1878 - 1884)
Revista economică (Sibiu), (1899 - 1918)
Românul (Arad), (1911 - 1913)
Spicuri economice (Orăștie), (1911-1913)
Telegraful român (Sibiu), (1853 - 1855; 1881 - 1900)
Transilvania (Sibiu), (1868 - 1918) și Analele Asociațiunii
Tribuna (Sibiu), (1884 - 1903)
Tribuna poporului (Arad), (1896 - 1912)
Tovărășia (Hunedoara și Orăștie), (1905 - 1911)
Țara noastră (Sibiu), (1907 - 1909)

3. Colecții documentare. Statistici:

George Bariț și contemporanii săi (sub redacția Ștefan Pascu și Iosif Pervain) vol. I - IX, Editura Minerva, București, 1973 - 1993
Hodoș, Nerva, Ionescu, - Sadi, Al, *Publicațiile periodice românești*, tom 1, 1820 - 1906, București, 1913.
Magyar Statistikai Közlemények, vol. 67, *Kivándorlása és visszavándorlása*, 1899 - 1913, Budapest, 1918.
Memorial compus și publicat din însărcinarea Conferinței generale a reprezentanților alegătorilor români, adunați la Sibiu în zilele de 12, 13 și 14 maiu 1881, prin comitetul său atmis cu acea ocazie, ediția a II-a, Sibiu, 1883, p. 99 și 111.
Mezőgazdasági statisztikája, vol. II, Budapest, 1897, p. 480 - 622.
Rapoartele generale ale Comitetului Central al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului pe anii 1889 - 1918.
Păcățian, Teodor V., *Cartea de aur*, vol. I. - VIII, Sibiu, 1902 - 1915.
Rubinek, Gyula, *Magyarország gazdacsimtar*, Budapest, 1911.

II. Lucrări speciale:

A II-a Adunare generală a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român, Sibiu, 1862, p. 105.
Acsady, János, *A magyar jobbágyság története*, Budapest, 1908.
Agârbiceanu, Ion, *Asociațiunea transilvană pentru literatura și cultura poporului român Astra. Ce a fost? Ce este? Ce vrea să fie?*, Sibiu, 1936.
Aisner, Cornel, *Reuniunile agricole și însemnătatea lor pentru poporul nostru*, Brașov, 1902.
Axenciuc, Victor; Ion, Tiberian, *Premise economice ale formării statului unitar național român*, Editura Academiei R.S.R., București, 1979.

- Baiulescu, Bartolomeu, *Despre necesitatea promovării meseriilor la români*, Sibiu, 1884.
- Barabás, Endre, *Az erdélyrészi népfajok birtokaránya*, Budapesta, 1905, p. 6.
- Barițiu, George, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, vol. II., Sibiu, 1890; vol. III., Sibiu, 1891.
- Berariu, Pavel, *Economistul ardelean Visarion Roman 1833 - 1885*, Cluj, 1937.
- Idem, *Partenie Cosma în slujba Ardealului*, București, 1939.
- Bethlen, István, *Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolso 5 évben*, Budapesta, 1912.
- C. Bodea, Cornelia, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvăneană între 1786 - 1830*, în, Studii, Revistă de istorie, 1956, IX, n. 1, p. 87 - 106.
- Bodor, Antal, *Az erdélyrészi pénzügyintézetek*, în „Közgazdasági Szemle”, Decembrie 1904, Budapesta, 1904.
- Boia, Lucian, *Românii din Transilvania în perioada dualismului 1867-1918*, în *Revista de istorie*, 1978, 31, n.II, p. 1975 - 1999.
- Idem, *Eugen Brote, 1850 - 1912*, Editura Litera, București, 1974.
- Bolovan, Ioan, *Contribuții privind situația demografică a Transilvaniei în anii 1850 - 1910*, în vol. *Pagini transilvane*, Editura Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1994.
- Brote, Eugen, *Comptabilitatea agricultorului*, Sibiu, 1878.
- Idem, *Însoțirile de credit Raiffeisen...*, Sibiu, 1891.
- Idem, *Organizațiunea creditului prin băncile românești*, Arad, 1909.
- Buday, Ladislau, *La Hongrie après le traité de Trianon*, Paris, 1922.
- Cărpinișan, Nicolae, *Monografia Economiei Rehău*, Sibiu, 1897.
- Cicală, Ioan - Kovács, Iosif, *Ecoul războaielor din 1907 în Transilvania*, în, Studia Universitas Babeș-Bolyai, (S.U.B.B.), Series Historia, 1967, fasc. 2, p. 97 - 117.
- Ciomac, Ion, Luca, *Despre stările agrare în Transilvania sub regimul maghiar și cercetări asupra situației exploatărilor agricole după reforma agrară*, București, 1931.
- Cilibia, Vasile, *Gândirea cooperatistă în secolul al XIX-lea în România*, în, *Probleme economice*, XII, 1969, n. 3, p. 78 - 88.
- Cipăianu, George, *Din activitatea „Astrei”*, în 1861 și 1862 (până la a doua adunare generală), în S.U.B.B., Series Historia, 1971, fasc. II, p. 63 - 77.
- Cioban, Pompiliu, *Creditul nostru. Studiu financiar*, Arad, 1912.
- Ciolan, N. I. - Grecu V. Vasile, *Visarion Roman pedagog social*, Editura didactică și pedagogică, București, 1971.
- Cioranu, Sabin, *Rolul băncilor românești din Ardeal în pregătirea Unirii*, în *Observatorul social-economic*, n. 2 - 3, Brașov, 1944.
- Cobzalău, Emanuel, *Aspecte din viața economică a Transilvaniei*, București, 1947.
- Constantinescu, Mitiță, *L'evolution de la propriété rurale la reforme agraire en Roumanie*, București, 1925.

- xxx *Contribuții istorice privitoare la trecutul românilor de pe pământul orăiesc, Sibiu, 1913.*
- Cordoș, Nicolae, *Preocupări de organizare a unor reuniuni la românii transilvăneni în secolul XIX*, în, *Terra nostra*, II, 1971, p. 335 - 344.
- Cordoș, Nicolae - Kovács, Iosif, *Preocupări ale literaturii agronomice românești, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în, *Acta Musei Napocensis (A.M.N.)*, 1966, III, p. 291 -313.
- Cosma, Partenie, *Date referitoare la regularea de posesiune în Transilvania și părțile adverse*, Sibiu, 1880.
- Idem, *Răscoala țărănească în România*, Sibiu, 1907, p. 16 - 17.
- Curticăpeanu, Vasile, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, Editura științifică, București, 1968.
- Destrămarea monarhiei austro-ungare 1900 - 1918*, Editura Academiei R.P.R., București, 1964.
- Dimianu, Constantin, *Stupăritul, - întocmit pentru popor, pentru începători și pentru toți iubitorii de acest ram al economiei*, Brașov, 1887.
- Dimboiu, Romul, *Comptabilitatea pentru cârturarii de la sate*, Sibiu, 1912.
- Dobrescu, Vasile, „*Astra*” în viața social-economică a românilor din Transilvania, 1861 - 1918, în, *Marisia*, VIII, 1978, p.175 - 200.
- Dobrescu, Vasile, *Considerații privind burghezia română și evoluția cooperăției agrare în a doua jumătate a secolului al XIX- lea și începutul secolului al XX-lea*, în, *Studii și cercetări de științe sociale*, Editura Academiei R.S.R., București, 1977, p. 94 - 117.
- Dobrescu, Vasile - Kovács, Iosif, *Presa românească despre cooperăție din Transilvania la începutul secolului XX*, în, *A.I.I.A.*, 1974, XVII, p. 305 -316.
- Dragoș, Gheorghe, *Cooperăție în Ardeal. Istoric, situație actuală și perspective*, București, 1933.
- Drăganu, Nicolae, *Monografia Societății de împrumut și păstrare Aurora din Năsăud 1873 - 1923*, Cluj, 1923.
- Drecin, Mihai, *Activitatea reuniunilor de credit pentru participanți, înființate și conduse de banca Albina*, în, *Lucrări științifice, Istorie-Științe sociale - Pedagogie*, Oradea, 1972, p. 99 -108.
- Idem, *Contribuții la istoricul transferului proprietății funciare din Transilvania din mâna nobilimii maghiare în mâna burgheziei române. Rolul băncii „Albina” în acest proces 1872 - 1918*, în, *Lucrări științifice (Oradea)*, seria B, Istorie, 1976, p. 41 - 53.
- Idem, *Înființarea Uniunii bancare Solidaritatea și sistemul bancar românesc din Transilvania în anii 1892 - 1907*, în, *A.I.I.A.*, Cluj- Napoca, 1977, XX, p. 221 - 238.
- Idem, *Revista economică, primul periodic financiar, bancar și comercial al românilor din Transilvania, 1899 - 1948*, în, *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 303 - 309.
- Idem, *Banca „Albina” din Sibiu*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980.

- Dudu, Octavian, *Rolul lui Visarion Roman în viața economică a Ardealului*, Sibiu, 1940.
- xxx *După comasare*, Sibiu, 1869.
- Dunăreanu, Elena, *Calendarele românești sibiene 1793 - 1970*, Sibiu, 1970.
- Eber, Ernő, *Folyók harca*, Budapesta, 1905.
- Egyed, Acațiu, *Aspecte ale problemei agrare în Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în, 1907 - 1977, Cluj-Napoca, 1977, p. 20 - 26.
- Egyed, Ákos, *Falu város civilizacio*, Kriterion Könyvkiado, Bukarest, 1981.
- Enescu Ion, Enescu Iuliu, *Ardealul, Banatul, Crișana și Maramureșul din punct de vedere agricol, cultural și economic*, București, 1915.
- Enescu, Iuliu, *Cooperativele sătești*, Sibiu, 1912.
- Farkas, Pál, *Az oláh kérdésről*, Budapesta, 1907.
- Garoflid, Constantin, *Chestia agrară în România*, București, 1920.
- Găteiu, Ștefan, *Studiu asupra băncilor și cooperativelor românești din Transilvania și Ungaria*, București, 1925.
- Georgescu, Ioan, *Ce este și ce vrea să facă Asociațiunea?*, Sibiu, 1920.
- Idem, *George Pop de Băsești (1835 - 1919). 60 de ani din luptele naționale ale românilor transilvăneni*, Oradea, 1935.
- Idem, *Ioan Rațiu în cauza tofălenilor*, Sibiu, 1928.
- Gide, Charles, *Istoria doctrinelor economice*, București, 1926.
- Ghibu, Onisifor, *Evoluția secțiilor literare și științifice ale „Astrei”*, Sibiu, 1925.
- Ghiulea, Nicolae, *Cooperația din Ardeal. Regimul juridic în care a trăit și s-a dezvoltat*, în, Buletinul Secției de Studii Cooperative de pe lângă Institutul social român (București), 1928, I, p. 175 - 211.
- Giurescu, Constantin C, *Transilvania în istoria poporului român*, Editura Științifică, București, 1967.
- Idem, *Rolul economic al Transilvaniei, Privire istorică*, în Steaua, 1967, XVIII, n. 8, p. 76-81.
- Glodariu, Eugenia, *Biblioteci populare ale „Astrei”*, în, A.M.N., 1969, VI, p. 374 - 360 și 1970, VII, p. 309 - 327.
- Idem, *Din activitatea editorială a Astrei: Biblioteca populară a Asociațiunei*, în, A.M.N., 1971, VIII, p. 311 - 320.
- Göllner, Carol, *Gândirea economică a sașilor din Transilvania în secolul al XIX-lea*, Editura Academiei R.P.R., București, 1969.
- Hitchkins, Keith, Maior, Liviu. *Corespondența lui Ioan Rițiu și George Barițiu, 1861 - 1892*, Editura Dacia, Cluj, 1970.
- Hitchkins, K. *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700 - 1868* vol. I, vol. II, 1868 - 1918, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1987, respectiv 1992.
- Idem, *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Editura Dacia, Cluj, 1970.
- Hulea, Eugen, „Astra”. *Istorie, organizare, activitate, statute, regulamente*, Sibiu, 1944.

- Huszár, Antal, *A magyarországi Románok, bizalmas használatra*, Budapest, 1907.
- Iacob, Ioan *Chestia agrară în Ardeal*, Oradea Mare, 1924.
- Ionescu, Toader, *Cauze ale înapoierii economice a vechii Transilvanii în scrierile unor gânditori progresişti*, în, S.U.B.B., Series Oeconomica, 1968, p.139 - 151.
- Idem, *Ideea unităţii naţionale reflectată în gândirea economică din Transilvania (1848 -1918)*, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1983.
- Ionescu-Siseşti, George, *Reforma agrară în România*, Bucureşti, 1920.
- Ivanciu, Nicolae-Văleanu, *Coordonate de bază ale gândirii economice din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în, *Din gândirea economică progresistă românească*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1968, p. 7 - 62.
- Ivanciu, Nicolae-Văleanu - Toader, Ionescu - Pinczes, Iuliu, *Gândirea economică din Transilvania (1784 - 1918)*, Editura Academiei, Bucureşti, 1981.
- xxx *Însoşirile de credit împreunate cu însoşiri de consum, de vânzare, de vineri, de lăptărie şi instrucţiunile trebuitoare. Îndreptere practică pentru înfiinţarea şi conducerea de astfel de însoşiri*, de F. W. Raiffeisen. Traducere de A. Brote, Sibiu, 1895.
- Jude, Maria, M., „*Amicul poporului*” şi problemele agriculturii raţionale, în A.M.N., 1974, IX, p. 311 - 321.
- Jude, Maria, M., - Cordoş, Nicolae, *Prima reuniune de agricultură la românii transilvăneni*, în, A.M.N., an. XIII, 1976, p. 523 - 535.
- Jinga, Victor, *Aspecte şi tendinţe în viaţa economică a Ardealului*, Cluj, 1934.
- Jinga, Victor, *Lupta pentru pământ în Transilvania*, Observatorul social economic, Cluj, n. 1 - 3, 1945.
- Jinga, Victor, *Problemele fundamentale ale Transilvaniei*, vol. I - II, Braşov, 1945.
- Kautski, Karl, *La question agraire*, Paris, 1902.
- Kencz, Bela, *Nép és Föld*, Budapest, 1917.
- Kovács, Iosif, *Desfiinţarea relaţiilor feudale în Transilvania*, Editura Dacia, Cluj, 1973.
- Kovács, Iosif, *Despre problema proprietăţii funciare din Transilvania în lumina legislaţiei (1848 - 1918)*, în, S.U.B.B., Series Historia, 1972, XVII, fasc. 1, p. 39 - 48.
- Kovács, Iosif, *Formarea proprietăţii funciare burgheze în Transilvania după desfiinţarea iobăgiei în 1848*, în, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia, 1966, fasc. 2, p. 77 - 100.
- Kovács, Iosif, *Monografiile săteşti din Transilvania la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea*, în, A.M.N., 1972, IX, p. 663 - 667.
- Lapedatu, Ioan, I., *Finanţele private în Ardeal*, în, *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul. 1918 - 1928*, vol. I, Bucureşti, 1929, p. 561 -566.
- Idem, *Monografia institutului de credit şi de economii „Ardeleana”, societate pe acţii în Orăştie, 1885 - 1910*, Orăştie, 1913.
- Idem, *Probleme sociale şi economice*, Braşov, 1904.
- Idem, *Adam Smith*, Budapest, 1902.

- List, Friedrich, *Sistemul național de economie politică* (traducere de I. H. Papiniu, cu o prefață de P.S. Aurelian), București, 1887.
- Loșonți, Aurel, - Ungureanu, Vasile, M., *Sursele de finanțare și creditare ale agriculturii din Transilvania în perioada dezvoltării capitalismului. 1848 - 1914*, în, Terra Nostra, 1973, vol. III, p. 369 -383.
- Lupaș, Ioan, *Înfăptuiri românești în viața economică-socială și financiară din Transilvania veacului al XIX-lea*, Sibiu, 1945.
- Lupaș, Ioan, *Monografia casei de păstrare din Săliște*, Săliște, 1911.
- Maior, George, *Politica agrară la români*, București, 1906.
- Maior, Liviu, *Constituirea Partidului Național Român. Conferința din 12 - 14 mai 1881*, în, S.U.B.B., Series Historia, 1970, fasc. 1, p. 91 - 107.
- Idem, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900 - 1914*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980.
- Idem, *Memorandul, Filozofia politico-istorică a petiționismului românesc*, Editura Fundației Culturale Române, Cluj-Napoca, 1992.
- George, Em., Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1977.
- Meteș, Ștefan, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XII - XX*, Editura științifică, București, 1971; ediția II, București, 1977.
- Mihu, Ion, *Spicuri din gândurile mele politice, culturale, economice*, Sibiu, 1938.
- Mladenatz, Gromoslov, *Istoria doctrinelor cooperative*, București, 1933.
- Idem, *Cooperația și economia agricolă*, București, 1935.
- Moga, Ioan, *Războiul vama dintre Austro-Ungaria și România în lumina intereselor economice ale Transilvaniei*, București, 1936.
- Munteanu, Ioachim, *Monografia comunei Gura Râului*, Sibiu, 1896.
- Murgescu, Costin, *Mersul ideilor economice la români*, vol. I. - II., Editura Enciclopedică, București, 1994.
- Negruțiu, Ioan, F., *Împărțirea, lucrarea și îngrijirea unei moșii*, Sibiu, 1905.
- Nestor, Simion, *Vasile Nașcu. Viața și faptele lui*, Năsăud, 1908.
- Netea, Vasile, *Istoria Memorandumului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1947.
- Idem, *Noi contribuții la cunoașterea vieții și activității lui Visarion Roman*, București, 1942, p. 48.
- Idem, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională (1848 - 1881)*, Editura Științifică, București, 1994.
- Ornea, Zigu, *Țărănismul. Studiu sociologic*, Editura politică, București, 1969.
- Osvadă, Vasile, C, *Băncile populare din România*, Sibiu, 1907.
- Idem, *Legea tovărășiilor*, Sibiu, 1907.
- Idem, *Mișcarea cooperatistă*, Sibiu, 1912.
- Idem, *Reforma agrară pentru Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1931.
- Pamfil, Matei, *Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român 1861 - 1950*, Editura Dacia, Cluj- Napoca, 1986.

- Pantazi, Radu, *Viața și ideile lui George Barițiu*, Editura științifică, București, 1964.
- Pascu, Ștefan, *Marea adunare națională de la Alba-Iulia*, Cluj, 1968.
- Idem, *Făurirea statului național unitar român*, vol. I. - II., Editura Academiei, București, 1983.
- Pavel, Teodor, „Economul” - primul periodic economic al românilor din Transilvania, în S.U.B.B., Series Historia, 1967, fasc. 1, p. 65 - 76.
- Petra N. Nicolae, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, București, 1936.
- Petra-Petrescu, Nicolae, *Monografia Institutului de credit și de economii „Albina” 1872 - 1897*, Sibiu, 1897.
- Petra-Petrescu, Nicolae, *Societăți financiare la românii din Ungaria*, Chișinău, 1918.
- Platon, Gheorghe, *Istoria modernă a României*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1975.
- Ploșteanu, Grigore, *Un iluminist român în secolul al XIX-lea - Paul Vasici*, în, Studii, Revistă de istorie, 1971, 24, n. 1, p. 93 - 114.
- Idem, „Telegraful român” sub redacția Dr. Pavel Vasici în vol. Centenarul revistei „Transilvania”, Sibiu, 1969, p. 133 - 138.
- Pop, Constantin, I., *Băncile române din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1905.
- Pop, Georgiu, *Îndreptariu practic în toate afacerile financiare*, Blaj, 1879.
- Pop, Ștefan, *Politica noastră comercială și convențiunea cu Austro-Ungaria*, București, 1886.
- Popovici, Aurel, *La question roumaine en Transylvanie et en Hongrie*, Lausanne - Paris, 1918.
- Poruțiu, Petre, *Les principes de Vexpropriation dans la reforme agraire*, în, Revue de Transylvanie, tom X, 1944, n. 1 - 2, p. 99 - 130.
- Prie, Octavian, *Agricultura țărănească în Ardeal*, Cluj, 1937.
- xxx *Problemele cooperăției române*, București, 1925.
- Pușcariu, Ioan cavalier de, *Comentariu la prea înalta potentă din 21 iunie 1854, pentru Ardeal*, vol. I - II, Sibiu, 1858.
- Pușcaș, Ioan, - Popovici, Ioan, *Din istoricul Institutului de credit și economii Bihoreana*, în, *Lucrări științifice*, Oradea, 1971, p.105 - 114.
- Răduțiu, Aurel, *Incursiuni în istoriografia vieții sociale*, Editura Dacia, Cluj, 1973.
- Răduică, Georgeta - Răduică, Nicolin, *Calendare și almanahuri românești*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1981.
- xxx *Relații agrare și mișcări țărănești în România, 1908 - 1921*, Editura politică, București, 1967.
- Retegan, Simion, *Considerații sociale privitoare la burghezia românească din Transilvania la mijlocul secolului al XX-lea*, în, *Sub semnul lui Clio, Omagiu academician profesor Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 251 -258.
- Retegan, Simion, *Structura social-economică a burgheziei românești din Transilvania în anii regimului liberal*, în A.M.N., 1971, VIII, p. 275 -286.
- Retegan, Simion *Dieta românească de la Sibiu*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 226 - 229.

- xxx *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar, 1865 - 1900*, sub redacția, acad. Ștefan Pascu, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1978.
- Russu, - Șirianu, Ioan, *Românii din statul ungar*, Arad, 1904.
- Sebeș, Dénes, *Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyság felelősségét követően*, Budapest, 1908.
- Sigmirean, Cornel, *Contribuții la studierea frecvenței universităților europene de către tinerii români ardeleni în a doua jumătate a secolului al XIX și în primele decenii ale secolului XX* p. 105 - 125, în volumul *Interferențe istorice și culturale româno-europene*, Târgu-Mureș, 1996, coordonator Grigore Ploșteanu.
- Simu, Romul, *Cartea stuparilor săteni*, Sibiu, 1899.
- Idem, *Monografia comunei Orlat*, Sibiu, 1895.
- Siupiur, Elena, *The Training of Intellectuals in South-East Europe, during the 19-th Century, The Romanian Models* în A.I.I.A. „D. Xenopol”, Iași, vol. XXIII/2, 1986, p. 469 - 496.
- Slăvescu, Victor, *Banca „Albina” din Sibiu, cea mai însemnată întreprindere financiară din Transilvania. Cu o privire generală asupra băncilor comerciale din Ardeal și Banat*, București, 1919.
- Sofronie, Rodica, *Dreptatea - primul cotidian românesc din Banat*, în, A.I.I.A.C., 1975, XVIII, p. 403 - 413.
- Suciu, Petru, *Clasele sociale ale românilor din Ardeal*, în, *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918 - 1928*, vol. I, București, 1929, p. 691 - 706.
- Idem, *Poporațiunea Ardealului și simțul realităților social-economice*, Cluj, 1925.
- Idem, *Proprietatea agrară în Ardeal. Scurt istoric al dezvoltării ei*, Cluj, 1931.
- Surdu, Bujor, *Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei românești din Transilvania, până la primul război mondial*, în, A.I.I.C., V, 1962, p.179 - 202.
- Idem, *Societatea de păstrare și împrumut din Rășinari*, în, A.M.N., III, 1966, p. 317-328.
- Șotropa, Virgil, *Istoricul districtului Năsăud*, în, Arhiva Someșană, n.9, 1929.
- Tătaru, A., *Probleme economice ardeleni*, Cluj, 1938.
- xxx *Texte din literatura economică în România. Secolul XIX*. Culegere realizată de G. Zăne, vol. I., Editura Academiei, București, 1960.
- Tokaji, László, *Elado ország*, Kolossvár, 1912, p. V, XI, XXVIII.
- Tordășianu, V., *Agoniseala bănească*, Sibiu, 1918.
- Tincu, Bucur, *Partenie Cosma*, în vol. *Memoria economică*, XXVI, București, 1972.
- Vlaicu, Arsenie, - Panțu, C. Ioan, *Introducere în științele comerciale*, Brașov, 1892.
- Zane, Gheorghe, *Studii*, Editura Eminescu, București, 1980.
- Zeletin, Ștefan, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, Editura Humanitas, București, 1991.

Indice general

-A-

- Abrud - 113, 157, 197, 218, 239, 242, 260.
Aciliu- 181.
Agârbiciu -195.
Agricola, banca - 216, 242, 245.
Aisner, Cornel - 85, 101.
Aiud - 176, 201, 212, 230.
Alba, comitat - 27, 49; zonă - 245.
Alba inferioară - 182.
Alba Iulia, despărțământ - 118.
Albini, N. - 84.
Albertffy, casa - 266.
Albina, banca - 26, 132, 135, 157, 181, 188, 191, 192, 197, 199, 201, 203, 205, 211, 213, 216, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 251, 253, 254, 256, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267.
Alesi, D. -83.
Aleșd - 64, 65.
Alțâna -265.
Amicul poporului, publicație - 70, 86, 135.
Anuarul băncilor -193, 207.
Apicultorul, publicație - 83.
Apoldul de Jos, inferior -172, 181.
Apor, Karoly - 37.
Apponyi, legile - 28.
Arad, comitat - 64, 67, 88, 192.
Ardoș, A - 110.
Ardeleana, banca - 192, 198, 204, 205, 211, 213, 220, 221, 224, 237, 239, 242, 245, 248, 249.
Ardeleanu, R. - 66.
Arghir, C. D. - 74.
Arieșana, banca - 192.
Astra - 12, 47, 68, 71, 72, 77, 87, 88, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 138, 139, 146, 147, 148, 153, 158, 159, 163, 164, 165, 166, 167, 170, 172, 177.
Auraria, banca - 197, 218, 239, 242.
Aurelian, P. S. - 74.
Aurora, banca - 192, 217.
Austro-Ungaria - 140.
Axente, Chirilă - 257.

-B-

- Babeș, Vicențiu - 200.
Baciu, Ioan - 80.
Baia de Arieș - 247.
Baiulescu, B. - 77.
Balomir - 237.
Banca Națională a României - 236.
Banffy Dezideriu, moșie - 246.
Banloc - 266.
Barabás, Endre - 27, 28, 269.
Barbu, Patriciu - 201, 206.
Barbulovici, Olimpiu - 201.
Barcianu, A. P. - 86, 87.
Barcianu, C. P. - 74, 83.
Barcianu, P. Danil - 14, 137.
Barcianu, I. P. - 85.
Barceanu, Sabin P. - 175.
Barițiu, George - 16, 19, 21, 26, 36, 37, 38, 39, 72, 76, 95, 113, 114, 122, 132, 136.
Barițiu, G. Ieronim - 22, 23.
Barothyi, József - 253.
Bartha, Miklos - 239.
Basarabia - 158.
Bădărău, C. A. - 74.
Bărnăuțiu, S., fond -34.
Basarăbea - 262.
Băsești - 202.
Beiuș, despărțământ - 108.
Beu, Ilie - 265.
Berescu, Ioan - 86, 87.
Beregseu, Ion - 265.
Berindei, Dan - 14.
Berliu - 78.
Bestinești - 248.
Berza, familia - 202.
Berzeviczi, legile - 28.
Bethlen, Gergely - 238.
Bethlen, István - 28, 246, 252, 269.
Biblioteca populară, colecție - 104.
Bihor, comitat - 65, 252.
Bihoreanca, banca - 200, 204, 212, 216, 217, 220, 221, 225, 229, 241.
Bistrița -239.
Bistrița-Năsăud, ținuturi -195; comitat - 242, 253.
Bistrițeană, banca - 192, 202, 212, 216.
Blaga, Ion - 82.
Blaj - 29, 85, 136, 157, 167, 192, 195, 206, 216; despărțământ - 103, 118.
Bocșa, despărțământul - 103.
Bodea, Cornelia - 15.
Bodor Antal-210, 268.
Bohățielu, Al. - 201.
Bohățielu, Mihai - 201, 206.
Boia, L. - 21, 89.
Boița - 218.
Blaga, Iacob - 39.
Bolovan, Ioan -18.
Bontescu, Victor - 245.
Brad - 218.
Bran - 218 ; despărțământul - 109, 118, 159.
Braniște, V. - 87.

Braşov - 86, 88, 96, 105, 109, 112, 113, 118, 153,
213, 216, 226, 227, 251, 265;
despărţământul - 103; zona - 259; Stuparu,
tovărăşie - 160.
Brădetul, banca - 218.
Brediceanu, Coriolan - 64, 69, 200, 245, 265.
Bömer, Karoly - 246.
Briznic - 163.
Brote, Aurel - 125, 184.
Brote, Eugen - 16, 66, 74, 78, 79, 83, 85, 86, 88, 89,
114, 124, 125, 127, 136, 145, 169, 179, 184,
193, 195, 199.
Buchéz - 121.
Bucovina - 99, 162.
Bucureşti - 74, 110, 117, 184.
Budapesta, parlamentul - 34, 37, 39, 45, 88, 178.
Buday, Ladislau - 253.
Buia - 250.
Buna, cooperativă de credit - 239.
Bunul econom, publicaţie - 91, 137, 138, 183.

-C-

Calendarul Asociaţiunii - 87.
Calendarul poporului - 86.
Calendarul săteanului - 86.
Calendarul ţăranului - 87.
Calendarul Ţării Oltului - 87.
Calvăsar - 237.
Caransebeş - 71, 88, 90, 153, 183.
Caraş, comitat - 160.
Caraş-Severin - 47, 55.
Carey H. G. - 125.
Casa de păstrare, banca - 192.
Călăcea - 248.
Călimdarul bunului econom - 86.
Călimdarul plugarului - 86.
Cărăbaş, Romulus - 265.
Câmpeni - 55, 218.
Cârţişoara - 249.
Cergăul Mare - 263.
Cerna - 242.
Certejul de Sus - 243.
Cetatea de piatră, district - 38.
Cheresteşiu, Victor - 76.
Chilieni - 265.
Chirca, I. - 169.
Chitu, I. - 152.
Chizătău - 157.
Cicală, I. - 65.
Cicio-Pop, Ştefan - 54, 55, 56, 61, 62, 64, 69, 246.
Cilibia, V. - 135.
Ciobanu, Aurel - 246.
Ciobanu, Pompiliu - 120, 126, 132, 134, 135, 140,
146, 163, 191.
Ciocan, Florian - 201, 203.
Ciolan, I. N. - 129.
Ciomac, Ioan Luca - 18, 235.
Cioranu, Sabin - 194, 245, 251.

Cipăianu, G. - 64, 93.
Cireş, localitate - 240, 256.
Ciuc, scaunul - 34.
Cluj - 39, 88, 103, 109, 110, 114, 133, 157, 192,
195, 206, 241, 242; comitatul - 27; zona -
245.
Codreana, banca - 202, 204.
Cohalm - 195.
Comşa, Demetriu - 82, 85, 86, 90, 91, 114, 124, 125,
132, 134, 136, 137, 145, 169, 173.
Comşa, Ioan - 247.
Concordia, societatea - 213.
Corbu, C. - 63, 64.
Cordoş, N. - 89, 123, 136, 167, 175.
Coriolan, Brediceanu - 54, 55, 58.
Cornea, V. - 83, 136.
Corniareva - 64.
Coroana, banca - 242.
Coroianu, Miu - 39, 201, 238, 245, 247.
Corpade - 247.
Corvineana, banca - 219, 223, 224, 245.
Costin, Ioan - 74, 82, 90.
Cosciuc, Aurel - 83, 105, 106.
Cosma, Andrei - 167, 201, 203, 206.
Cosma, D. - 179.
Cosma, Partenie - 16, 39, 40, 41, 42, 65, 66, 77, 133,
145, 201, 244, 258.
Cristea, Nicolae - 17.
Crasna, comitatul - 38.
Cristur - 238.
Crişana, banca - 218, 242.
Crişuri, Văile - 195.
Crucin, N. N. - 85.
Cruşova - 261.
Csernay Domokos - 242.
Cut - 157.
Curticăpeanu, V. - 93, 107.

-D-

Dan, Emil - 259.
Darany, legea - 17.
Davila, C. - 117.
Dăianu, Ilie - 244, 245, 266.
Dăişoara - 243.
Dâmboiu, Aurel - 79.
Dâncoliu - 224.
Deac, A. - 63, 64.
Deac, Nicolae - 237.
Dedrad - 64.
Degan, Augustin - 82.
Deheleanu, Victor - 246.
Dej - 68, 192, 258; zona - 245.
Deşteptarea, publicaţie - 88.
Diaconovici, Cornel - 17, 78, 87, 118, 119, 133, 196.
Dimianu, C. - 82.
Dindar, Dionisie - 239.
Doboli de Jos - 249.
Dobra, despărţământul - 109.

Dobrescu, V. - 91, 93, 96.
Doda, Traian-200.
Doina, banca - 218.
Donna, George - 88.
Dopp, Elia-56, 82.
Dragomir, Alexandru -163.
Dragoș, Gh. - 120, 154, 156, 158, 160, 162, 168,177.
Drapelul, publicație - 87.
Drăganu, Nicolae - 217.
Drăghicescu, N. - 74.
Drecin, Minai - 66, 79, 120, 124, 157, 196, 254.
Dreptatea, publicație - 87.
Dunăreanu, E. - 86.
Dunca, Pavel - 204.

-E-

Eber, Ernő - 25.
Economul, publicație - 56, 85, 86, 89, 90, 124, 136.
Economul, banca - 133, 158, 192, 195, 201, 205,
211, 212, 216, 218, 220, 223, 225, 228,
237, 238, 239, 241, 244, 245, 246, 247,
262, 266.
Egyed, Akos, Acațiu - 27,49.
Elena Doamna, azil -117.
Enescu, Ion - 25, 85,120.
Enescu, Iuliu - 25, 120,124,139,142.
Europa - 81, 124.

-F-

Familia, publicație -135
Farkas, Pál - 28.
Făgăraș - 103, 182, 249; zona - 248.
Făget -216.
Făgeteana, banca - 216.
Federațiunea, publicație - 135.
Feiurd - 237, 246, 266.
Feleac - 238, 266.
Feneșul Săsesc - 256, 266.
Foaia poporului, publicație - 77, 89, 90, 137, 175,
183.
Fofeldea - 157.
Fortuna, banca - 218.
Fourier, Charles - 121.
Franța -140.
Frâncu, Amos - 244, 245, 266.
Furnica, banca - 205, 249, 263.

-G-

Gai, Iosif - 117.
Garoiu, Nicolae - 204.
Gavril, Man - 245.
Gazeta de Transilvania - 70, 113, 135.
Georgescu, Ioan - 37, 56, 80, 86, 89, 90, 93, 122,
132, 145.
Germania - 140.

Gerő Flórian, moșia - 241.
Ghibu, C. - 93.
Ghica, Ion - 74.
Gide, Ch. - 121.
Giurescu, C. C. - 13, 20, 21.
Glodariu, E. - 261.
Goga, N. - 266.
Goga, Octavian - 67, 68, 74, 88.
Gogănești, moșia - 266.
Goldiș, Vasile - 17, 50, 62, 63.
Goltz, Th. - 125.
Gorunul, banca - 201, 212, 230.
Göllner, Carol - 14, 18, 127.
Grecu, V. - 129.
Grind -263.

-H-

Hajdudorog - 67.
Haller Francisc - 257.
Haller, Iosif - 243.
Hangya, cooperativă -160.
Haas, W., model -148.
Hațeg - 218, 245; despărțământ - 109.
Hațegana, banca -218.
Hălmăgel - 247.
Herculane - 96.
Hitchins, Keith - 13, 14, 15, 37,43.
Hodoș, A. - 82.
Hodoș, Nerva - 86, 118.
Hondol - 243.
Horváth, Laura - 238.
Hossu-Longin -117.
Huber, Victor - 121, 127.
Huedin - 88.
Hulea, E. - 93.
Hunedoara - 87, 91, 138, 182, 213, 216, 239;
comitatul - 242; zona - 245.
Huszár, Antal - 28, 269.

-I-

Ionescu, Ion de la Brad - 74.
Ionescu, Teodor - 15, 22, 73, 77, 80, 86.
Iosif, N. - 83, 89, 169. Isac, Aurel - 39, 201.
Ivanciu, N. V. - 126.
Izvorul, banca - 201, 203.

-Î-

Înfrățirea, publicație - 182.

-J-

Jianu, George - 88.
Jibou -203.
Jude, M.M - 86, 88, 136, 175.
Jude, Nicolae - 200.

-K-

Kautsky, K. - 185.
Kendeffy, familia - 35.
Kerkes, Iános - 237.
Klein, Herman - 243.
Köchner, G. - 265.
Kovacs, Iosif - 17, 20, 21, 35, 37, 39, 42, 57, 65, 91,
110, 136, 243, 259.
Krafft, W. - 74.

-L-

Lancrăm - 171, 179.
Landantanya - 240.
Lapedatu, I. I. - 73, 75, 78, 79, 91, 124, 133, 194,
205, 220, 231, 239, 248.
Latour, moșie - 246.
Laz - 171.
Lebu, Al. - 114.
Libertatea, publicație - 51, 88, 90, 138.
Lipova - 246.
List, Friedrich - 72.
Loșonți, Aurel - 211.
Lucaciu, Vasile - 201, 245.
Luceafărul, banca - 211.
Lugoș - 64, 87, 157, 195, 218, 258; despărțământ -
103, 109.
Lumina, banca - 206, 216.
Lupaș, Ioan - 68, 78, 79, 89, 93, 217.
Lupta, publicație - 88.
Lupu, Leru - 201.
Luzzatti, model - 127.

-M-

Magyar Gazda, publicație - 268.
Magyar Szó, publicație - 64.
Maior, George - 25, 39, 56, 74, 83, 118, 120.
Maior, L. - 15, 36, 37, 43, 44.
Malinschi, V. - 126.
Malthus, Th. - 125.
Man, Gavrilă - 258.
Mangra, V. - 65.
Maniu, Iuliu - 51, 52, 61, 62, 69, 206, 245, 247.
Manu, familia - 202, 203.
Marcu, Ilie - 262.
Marpod - 157.
Matei, Alexandru - 86.
Matei, Pamfil - 93.
Măcelar, Emil - 88.
Măcelariu, Gheorghe - 245.
Măcelariu, I. E. - 39, 114.
Măcișău - 239.
Mediaș - 247.
Memorandum - 45, 46, 61.
Mercurea - 157.
Mehadia - 64, 68.
Meteș, Ștefan - 71.

Meșianu, I. - 117.
Meșianu, Ștefan - 74.
Miclea, Pan - 261.
Micăsasa - 247, 265.
Micuda, Vasile - 132, 134.
Mielul, banca - 218.
Mihalcea, Teodor - 238.
Mihai, I. - 91.
Mihai Viteazul - 237.
Mihail, Petru - 246.
Mihăilaș, familia - 202, 203.
Mihaly, Petru - 40.
Mihaly, Teodor - 49, 54, 65, 244.
Mihu, Ioan - 61, 133, 165, 204, 206, 245.
Milan, Bazil - 260.
Mirel, M. - 57, 110.
Mladenatz, G. R. - 148.
Mocioni, Antoni u - 200.
Mocioni, Alexandru - 16, 200.
Mocioni, Eugen - 200.
Mod, Aladar - 233.
Moga, Ioan - 18.
Moga, N. - 74.
Moianu, G. - 82.
Moldovan, Silvestru - 90, 149.
Mohu - 181.
Moianu, George - 80, 83.
Monarhia austro-ungară - 81, 118, 189, 197, 211,
214, 217, 232, 269, 270.
Monor - 64.
Morariu, Iuliu - 246.
Moroianu, G. - 118.
Moța, Ioan - 17, 56, 77, 78, 86, 90, 91, 149, 165.
Mugurul, banca - 242.
Muncașiu, familia - 202.
Munții Apuseni - 46, 55; comune - 34.
Munteanu, I. - 98.
Mureș, despărțământ - 100.
Mureș-Luduș - 153.
Mureșana, banca - 192, 198, 201, 204, 205, 207, 218.
Mureșanu, Iacob - 110.
Mureșul Superior - 258; valea - 195.

-N -

Năsăud - 160, 192, 195, 217; despărțământ - 108,
109, 118.
Negruțiu, Ioan Fecete - 56, 80, 81, 83, 103, 114.
Nestor, S. - 35.
Netea, Vasile - 13, 18, 46, 66.
Nichita, Ioan - 201, 203.
Nicolau cavaler de Kozmița - 256.
Nistor, Aurel - 105.
Nistor, Teodor - 263.
Novac, Aurel - 52, 60.
Nucet - 157.
Nușeni - 241.

-O-

Observatorul, publicație - 136.
Ocna Mureș - 205.
Ocna Sibiului - 237.
Odorhei, scaunul - 34.
Ogna - 64.
Olt, valea Superioară - 226.
Oprea, Gliga - 261.
Oprea, Marin - 86.
Oradea - 230; zona - 245.
Oravița - 88, 157, 217.
Oravițeană, banca - 217.
Orăștie - 28, 47, 71, 88, 91, 92, 137, 138, 153,
158, 160, 161, 165, 192, 204; despărțământ -
109.
Orșova - 157.
Orșova, Reghin - 265.
Oria - 35, 218.
Oros, Simeru - 201.
Osvadă, Vasile C. - 16, 17, 74, 85, 90, 91, 99, 124,
125, 126, 127, 128, 132, 134, 139, 140,
144, 149, 150, 151, 159, 161, 165, 193.
Oțoiu, A. - 89, 124, 132, 141.
Owen, Robert - 121.
Ozora - 262.

-P-

Panțu, I. C. - 77.
Papp, Ladislau - 245.
Paris - 178.
Parsimonia, banca - 218.
Partidul Național Român - 11, 15, 32, 33, 34, 43, 45,
48, 49, 50, 51, 53, 56, 58, 60, 61, 62, 67,
68, 88, 245.
Partidul Social-Democrat - 49.
Partidul Socialist Independent - 49, 60.
Pascu, Ștefan - 13, 14, 20, 21, 31, 45, 68.
Patria, banca - 192, 206, 241, 242.
Pavai, Elek - 237.
Pavel, Teodor - 85, 136.
Pătăceanu, Eugen - 259.
Păcală, Torna - 65.
Păcală, V. - 98.
Păcățianu, T. V. - 19, 34, 37, 43, 45, 46, 49, 51, 55,
57, 58, 59, 61, 62, 65.
Pekri, Sándor - 249.
Petra-Petrescu, Nicolae - 17, 27, 78, 86, 114, 133,
157, 193, 194, 197, 199, 203, 209, 213.
Petra Nicolae, N. - 192, 193, 194, 198, 208, 211.
Petreanu, O. - 201.
Petric, Ivan - 102.
Pianul de Jos - 106.
Pianul Superior - 181.
Pinciu, I. - 266.
Pinczes, I. - 73.
Piso, familia - 243.
Planet Junior, sistem - 180.

Platon, Gheorghe - 13.
Ploeșteanu, Grigore - 123, 128.
Plugarul, banca - 163, 206.
Podoabă, Baziliu - 201, 238, 266.
Poiana Arieșului - 239.
Poiana Sibiului - 218.
Pop, familie - 202, 203.
Pop, C. - 78, 80, 196.
Pop, Coriolan - 200, 206.
Pop de Băsești, Emeric - 203.
Pop de Băsești, George - 16, 40, 42, 65, 78, 80, 103,
201, 203, 204, 244, 245.
Pop, Georgiu - 78, 202, 203.
Pop, Izidor - 64.
Pop, Marțian Dimitrie - 74.
Pop, Simion I. - 93.
Pop, Ștefan - 17, 74, 80, 85, 101, 122, 124, 125, 127,
128, 132, 134, 136, 156, 164.
Pop, V. - 266.
Pop, Vasile Ladislau - 82.
Popa, Ioan - 259, 265.
Popescu, O. - 114.
Poporul român, publicație - 88.
Popovici, Aurel C. - 38.
Popovici, Daniel C. - 169.
Popovici, Deseanu Ioan - 238.
Popovici, Deseanu Simion - 256.
Porcești - 171.
Porcolab, Carol - 84.
Preda, I. - 169, 173.
Progresul, publicație - 88.
Progresul, banca - 216, 224, 239, 242.
Pușcariu, Ioan - 34, 35, 36, 56, 82.
Pușcariu, Iosif - 259.

-Q-

Qesnay, Fr. - 72, 125.

-R-

Racoțana, banca - 218.
Radivoi - 261.
Radna - 50, 218.
Raiffeisen, F. W. - 121, 126, 127, 137.
Raiffeisen, modelul - 146, 147, 148, 154, 158,
161, 171, 180, 181.
Rațiu, Ioan - 16, 34, 37, 39, 239, 245.
Răchita - 181.
Rădulescu, Isac - 261.
Răduțiu, A. - 34.
Răpsig - 248.
Rășinari - 110, 113, 123, 153, 175, 179.
Răvașul, publicație - 88.
Rădmănești - 248.
Răureana, banca - 221.
Reghin - 115, 204, 218; zonă - 258.
Retegan, Simion - 14, 25, 26, 34, 35.

Revista economică - 79, 90, 137, 141, 193.
Rezei, Eugen - 258.
Ricardo, D. - 125.
Rochdale - 121.
Roma - 178.
Roman, Alexandru - 45, 117.
Roman, Dionisie - 259.
Roman, Ioan - 23, 85.
Roman, Iosif - 200.
Roman, Visarion - 16, 72, 77, 86, 114, 122, 125, 127, 132, 145, 148, 156, 157, 244, 258.
România - 62, 64, 65, 66, 72, 73, 74, 83, 84, 99, 109, 113, 117, 118, 121, 139, 140, 162.
Românul - 67.
Roșia Săsească - 180.
Roșu, T. - 136.
Rotaru, Pavel - 265.
Rotbav - 147.
Rudyanszki din Codor, moșie - 241.

-S-

Sadi Ionescu, Alexandru - 86.
Saint-Simon - 121.
Sak, sistem - 180.
Say, J. B. - 125.
Sacadate - 157.
Săcarâmb - 243.
Săcele - 67.
Sălaj - 203; comitat - 27, 160, 252; zona - 245.
Sălăgeana, banca - 204, 230.
Săliște - 35, 36, 47, 173, 175, 179, 217, 247.
Sărăseu - 246. Săsăuș - 157.
Săvârșin - 64.
Sânicolaul Mare - 83, 157.
Sânpetru, Lugoj - 248.
Sânpetrul de Câmpie - 261.
Sântana - Arad - 64.
Schmidt, M. - 239.
Schultze-Delitzsch, model - 121, 124, 126, 127, 136, 146, 148, 154, 156, 157, 161, 162.
Scorei - 157.
Sebeș - 113, 192, 213; despărțământ - 118.
Sebeșana, banca - 192, 213, 229, 242.
Sentinela, banca - 205.
Sever, Axente - 100.
Sfântu Gheorghe, zona - 226, 259.
Sfătuitorul, publicație - 88.
Sibiu - 24, 34, 39, 68, 71, 74, 86, 91, 103, 106, 110, 112, 113, 114, 136, 137, 139, 146, 152, 153, 155, 157, 160, 164, 167, 169, 170, 178, 182, 184, 192, 195, 203, 204, 206, 213, 216, 251; comitat - 137, 174; zona - 259; ținutul - 195.
Sigheșoara - 114, 218.
Sigmireanu, Cornel - 28.
Silași, I. - 201.
Silvania, banca - 200, 203, 204, 205, 211, 218, 251.

Simu, Romul - 17, 82, 89, 91, 98, 109, 124, 125, 136, 137, 145, 149, 165, 169, 173, 179.
Smith, Adam - 72, 73, 125.
Societatea de păstrare și împrumut - 153.
Societatea de teatru - 159.
Sofronie, R. - 87.
Solia satelor, publicație - 88.
Solidaritatea, banca - 133, 165, 196.
Solnoc-Dabâca - 27, 242.
Solnocul de Mijloc, comitat - 38.
Someș, valea - 195.
Someșana, banca - 192, 205, 211.
Someșeni, banca - 248, 266.
Somodri, István - 248.
Sonea, Șt. - 154, 156.
Speriosu, Ilie - 262.
Spicuri economice, publicație - 90.
Stoianovici din Cireșu - 256.
Stoica, Gh. - 159.
Străvoiu, Nicolae - 40.
Stroescu, Vasile - 158.
Stuparul, tovărășie - 240.
Stupini, Brașov - 240.
Suciu, I. - 28, 62, 64.
Suciu, I. D. - 60, 64.
Suciu, P. - 25, 28, 29.
Suhatu - 249.
Surdu, Bujor - 15, 25, 27, 120, 123, 124, 153, 200.
Susani - 157.

-Ș-

Șagău, Galateon - 201.
Șaguna, Andrei - 112.
Șara, M. - 93.
Șeica Mare - 218.
Șilindia - 257.
Șimleu - 114; despărțământ - 103, 108.
Șimleul Silvaniei - 218.
Șirianu, Ion Rusu - 64, 88, 89.
Șoimul, banca - 205, 242, 245, 249.
Șomcuta Mare - 96, 113.
Șpan, P. - 169.

-T-

Talpoș - 64.
Tălmăciu - 35, 36.
Tășnad - 244, 248.
Târnava - 182.
Târnava Mare, comitat - 242, 253.
Târnava Mică, comitat - 242.
Târnave - 67; zona - 259.
Târnăveana, banca - 218.
Târnăveni - 218.
Timiș, comitat - 153, 160.

Timișana, banca - 192, 197, 200, 203, 204, 205, 212, 213, 216, 219, 220, 225, 228, 230, 240, 256, 257, 262, 265, 266.

Timișoara - 87, 157, 192; despărțământ - 109.

Tischer din Popești, moșie - 241.

Telegraful român, publicație - 70, 117, 135.

Teodor, P. - 123.

Thaer, A. - 72.

Tincu, I. - 102, 201.

Toager - 240, 261.

Todea, Absolon - 201, 206, 258.

Todericiu, familia - 202.

Todică, Gavril - 91.

Topán, N. - 72.

Tokaj, László - 25, 27, 242, 245, 251, 252, 269.

Topa, Deșartă - 266. Toplița - 265.

Tordășianu, Victor - 124, 132, 137, 169, 179.

Torontal - 67.

Tovărășia, publicație - 77, 91, 92, 137, 138, 159, 240.

Transilvania, revistă - 110. Trefort, legile - 28, 45.

Trei Scaune - 34.

Tribuna popului, publicație - 87.

Trombițașu, Anamia - 98.

Turda - 114, 192, 239, 259.

Turda-Arieș, comitat - 27. Turnu Roșu - 213.

-Ț-

Țara Noastră - 68, 88, 89.

Țara Oltului - 105.

Țebleșanca, banca - 242.

Țichindeal - 157.

-U-

Ungaria - 28, 50, 59, 99, 144.

Ungureanu, Emanuel - 200.

Ungureanu, Vasile M. - 211.

Urs, David de Marginea - 114.

Ustrédny Bank - 230.

-V-

Vad - 263.

Vadverem, Aiud - 263.

Vaida, Alexandru - 206.

Vaida, I. L. - 20, 21.

Vasici, Pavel - 16, 72, 76, 77, 123, 125, 127, 130, 145, 152, 156.

Vasu, Octavian - 248.

Vatra, banca - 195, 206, 241, 251.

Văcărea, I. D. - 122.

Vecerdea, Nicolae - 265.

Veliciu, Minai - 64.

Veneția inferioară - 218.

Venețiana, banca - 218.

Veres, Karolyné - 224.

Viena - 178.

Vintilă, G. - 80, 83, 100.

Victoria, banca - 192, 197, 204, 205, 211, 212, 213, 217, 219, 221, 223, 224, 225, 241, 247, 257.

Vlaicu, Arsenie - 77.

Vlad, Aurel - 17, 51, 52, 53, 57, 62, 65, 69, 206, 245.

Vrany, Al. de - 74.

Vulcan, Iosif - 200.

Vulcu, Ioan - 245, 246, 247.

Vulcu, Iuliu - 25, 245.

Vulturul, banca - 218, 248.

-W-

Wenkheim, Santău, moșie - 241.

Wisenbaden - 256.

Wolf, Karl - 127.

-Z-

Zane, Gh. - 73, 92.

Zalău - 246.

Zarand, comitat - 38.

Zărândeana, banca - 218.

Zărnești - 204; despărțământ - 109.

Zeletin, Ștefan - 13.

Zigre, Nicolae - 245.

Zlatna - 113.

Zorile, publicație - 88.

-X-

Xenopol, A. D. - 74.

-Y-

Yung, A. - 125.

CUPRINS

Cuvânt înainte - Dr. Grigore Ploșteanu
Introducere

I. Problematika agrară în activitatea social-politică a elitei românești din Transilvania

- 1.1. Considerații asupra structurii sociale a elitei românești
- 1.2. Problemele agrare în activitatea Partidului Național Român

II. Orientări teoretice și practice în domeniul agrar

- 2.1. Preocupări ale literaturii și presei economice românești
- 2.2. Contribuția „Astrei” la modernizarea economiei agrare
- 2.3. Propaganda social-economică organizată de „Astra”
- 2.4. Expoziții naționale ale „Astrei” din: 1862, 1881 și 1905

III. Cooperația agrară și evoluția acesteia la românii transilvăneni

- 3.1. Condițiile pătrunderii cooperatismului la românii transilvăneni
- 3.2. Formarea și specificul doctrinei cooperatiste românești transilvănene
- 3.3. Literatura și propaganda cooperatistă
- 3.4. Formele de asociere cooperatistă la românii transilvăneni
- 3.5. Scopul și obiectivele cooperației românești
- 3.6. Considerații asupra organizării și rezultatelor cooperației
- 3.7. Activitatea Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului (1888-1914)

IV. Rolul băncilor în consolidarea proprietății agrare a țărănimii și burgheziei românești

- 4.1. Considerații generale privind: caracterul, implicațiile, numărul, capitalul social, acționarii și specificul activității băncilor române transilvănene
- 4.2. Desfășurarea operațiunilor financiare ale băncilor românești
- 4.3. Consecințele activității băncilor în domeniul agrar
- 4.4. Rolul și activitatea băncilor românești în cumpărarea proprietăților rurale moșierești
- 4.5. Băncile românești și transferul micilor proprietăți rurale

Bibliografie selectivă

Indice general